

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ КЎЛОБ БА НОМИ
АБУАБДУЛЛОҶИ РЎДАКӢ

ВБД: 809.155.0 (81.2 (2Т)

Т-89

Бо ҳуқуқи дастнавис

ШАҲНОЗАИ ТУРСУНЗОДА

КАЛИМАСОЗИИ СИФАТ ДАР «ЁДДОШТҶО»-И САДРИДДИН АЙНӢ

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ
аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Рохбари илмӣ:

номзади илмҳои филологӣ,
дотсент А. Я. Амлоев

ДУШАНБЕ – 2025

МУНДАРИЧА

НОМГҶҲИ ИХТИСОРАҶО.....	4
МУҚАДДИМА.....	5-17
БОБИ I. КАЛИМАСОЗИИ СИФАТ БО ПЕШВАНДҶО ДАР «ЁДДОШТҶО»-И САДРИДДИН АЙНӢ.....	18-55
1.1.Калимасозии пешванди ба-.....	20-22
1.2.Калимасозии пешванди бар-.....	22-24
1.3.Калимасозии пешванди бе-.....	24-29
1.4.Калимасозии пешванди бо-.....	29-30
1.5.Калимасозии пешванди но-.....	31-36
1.6.Калимасозии пешвандгунаи пур-.....	36-45
1.7.Калимасозии пешвандгунаи хуш-.....	45-48
1.8.Калимасозии пешвандгунаи дил-.....	48-51
1.9.Калимасозии пешвандгунаи сер-.....	52-55
БОБИ II. КАЛИМАСОЗИИ СИФАТ БО ПАСВАНДҶО ДАР «ЁДДОШТҶО»-И САДРИДДИН АЙНӢ.....	56-105
2.1.Калимасозии пасванди -а.....	57-60
2.2.Калимасозии пасванди -акӢ.....	61-62
2.3.Калимасозии пасванди -ам.....	62
2.4.Калимасозии пасванди -вар.....	63-66
2.5.Калимасозии пасванди -гар.....	66-70
2.6.Калимасозии пасванди -гун.....	70
2.7.Калимасозии пасванди -ик.....	71
2.8.Калимасозии пасванди -ина.....	72
2.9.Калимасозии пасванди -ин/гин.....	72-75
2. 10. Калимасозии пасванди -Ӣ (-гӢ, вӢ).....	75-83
2. 11. Калимасозии пасванди -манд.....	83-87
2. 12. Калимасозии пасванди -нок.....	87-90
2. 13. Калимасозии пасвандҳои -о -он.....	91-92

2. 14. Калимасозии пасванди -она.....	92-101
2. 15. Калимасозии пасванди -онӣ.....	101
2. 16. Калимасозии пасванди -сор.....	102
2. 17. Калимасозии пасванди -ук.....	102
2. 18. Калимасозии пасванди -уманд.....	103-105
БОБИ III. СОХТОРИ СИФАТҲОИ МУРАККАБ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ	106-148
3.1. Сифатҳои мураккаби пайваст	110-114
3.2. Сифатҳои мураккаби тобеъ.....	114-132
3.3. Сифатҳои мураккаби омехта.....	132-148
ХУЛОСА.....	149-151
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ.....	152-153
РӮЙХАТИ АДАБИЁТ.....	154-173

НОМГЎЙИ ИХТИСОРАҲО

ГЗАҲТ – Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик

Ёд. – Ёддоштҳо

ЗАҲТ – Забони адабии ҳозираи тоҷик

ОИЯ – Основы иранского языкознания

ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ

ФТЗТ – Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Омӯзишу таҳқиқи калимасозӣ бар мабной осори бадеии шоирону нависандагон чиҳати таъйини имконоти дар қолабҳои калимасозии маъмули таърихӣ то чи ҳад калимаҳои нав сохтани ин ё он нависанда ва бозгӯи истеъдоди суҳанпардозии ӯ аҳамияти бориз касб менамояд. Масалан, забон ва услуби асарҳои Садриддин Айний аз лиҳози гуногунрангиву нағмонӣ сарчашмаи пурғановати забони адабии муосири тоҷик шинохта шудааст. Мавриди ҳаллу фасл қарор додани осори адиб барои арзёбии ташаккули забони адабии ҳозираи тоҷик ибтикори саривақтӣ ба ҳисоб меравад. Устод Айний барои тасвир намудани вазъи замон, ҳолати рӯҳӣ ва симои қаҳрамонони осора аз кулли имконоти калимасозии забони тоҷикӣ самаранок истифода намуда, дар баробари калимаҳои роиҷи забон вожаҳоеро мавриди қорбаст қарор додааст, ки ба услуби фардии нависанда хос мебошанд.

Барои тақмили таркиби луғавии забони адабӣ калимасозӣ ҳамчун манбаи боварибахшу боъэтимод шинохта шудааст. Калимасозӣ усули махсуси дар доираи қоидаҳои маъмули забон бо истифода аз имконоти дохилии он: пасванду пешванд ва миёнвандҳои калимасозии ҳар як ҳиссаи нутқ, зада, тақоррор ва қолабҳои таърихан ташаккулёфтаи калимасозӣ ба вуҷуд овардани калимаҳои нав мебошад [Аловиддинов Б, 2023, 56-57].

Бешубҳа метавон гуфт, ки ба воситаи калимасозӣ таркиби луғавии забони ҳар як халқу миллат рушду такомул меёбад. Халқияту миллатҳои соҳибтамаддун дар раванди зиндагӣ барои таъмин намудани талаботи маънавии худ дар самти гиромидошу арҷгузори арзишҳои милли, махсусан забони модарӣ, ки яке аз роҳҳои ҳифзи тамаддуни башарӣ шинохта шудааст, аз қолабҳои мухталифи калимасозӣ самаранок истифода намуда, калимаҳои зиёде сохтаанд. Махз бо ҳамин сабаб дар натиҷаи дигаргунии шароити иҷтимоӣ иқтисодӣ, фарҳангиву сиёсӣ, сатҳи болоравии илму дониш, рушду инкишофи маданияти халқ ва дар маҷмӯъ тараққиёти ҷомеа забон ҳам бо

равиши муайян такмил меёбад. Бо дарназардошти ҳамин паҳлуи масъалаи мубрам забонро ҳамсафари доимии ҷомеа донистаанд. Бинобар ин сабаб зарурате рӯйи кор омад, ки халқ барои мукаммалу возеҳтар баён намудани мафҳумҳои нави дар ҷараёни ин дигаргуниҳои бавучудода аз тамоми воситаҳо, минҷумла аз роҳҳои гуногуни калимасозӣ мавридшиносона ба таври ниҳоят самаранок истифода барад. Талаботи мазкур дар миёни халқ ҳамчун меъёр пазируфта шуда, барои беш аз пеш ривочу равнақ ёфтани мақому мартабаи забон ва такмили ҳамаҷонибаи роҳҳои калимасозиву шаклсозӣ ва таркибу ибораорой шароити созгорро муҳайё сохт.

Тамоми калимаҳое, ки бо роҳи калимасозӣ ба таркиби луғавии забон шомил шудаанд, бешубҳа, ба сохти грамматикӣ ва қонунҳои дохилии он комилан ҷавобгӯ бошанд. Забоншиноси хирфай, донандаи хуби таърихи забон, олими шинохта, профессор А. В. Лившицс ин масъалаи бисёр муҳимро ба тариқи зайл баён намудааст: «Калимасозӣ яке аз воситаҳои асосии бойшавии таркиби луғавӣ ба шумор меравад. Тағйирот ва инкишофу такомули калимасозиву шаклсозӣ мувофиқи талаботи қонуниятҳои доимии забон ба амал меояд ва ба сохти грамматикии забон алоқаи хеле мустақкам дорад» [Лившицс, 1957, 87].

Бо дарназардошти маълумоти дар боло дарҷгардида метавон ба чунин хулоса омад, ки калимасозӣ дар асоси талаботу қонуниятҳои грамматика амал мекунад.

Яке аз роҳҳои муҳимми боварибахши ифода намудани номи ашёву мафҳумҳои нави дар ҷомеа пайдошуда калимасозӣ мебошад. Бо дарназардошти он ки забон ҳамсафари доимии ҷамъият дониста шудааст, бинобар ин сабаб дар пайвастагӣ ба тараққиёту инкишофи ҷомеа забон ҳам ба тағйироти назаррас рӯбарӯ шуда ҳамзамон такмил меёбад. Ин тағйироту инкишофи баамалодаи забонро дар таърихи забони тоҷикӣ, минҷумла, такмилёбии роҳҳои гуногуни калимасозии забони тоҷикӣ ба мушоҳида

гирифтан мумкин аст, чунки дар он дар баробари қолабҳои қадими калимасозӣ қолабҳои нави калимасозӣ бараъло ба назар мерасад.

Раванди бемайлоии инкишоф ва тағйирпазирии забонро, алаҳхусус, забони тоҷикиро дар шароити дигаршавии шароити фарҳангиву иқтисодӣ, иҷтимоиву сиёсӣ ва баланд шудани сатҳи маданияту фарҳанги халқ донишманди улуми лисонӣ, муҳаққиқи шинохтаи таърихи афкори забоншиносии тоҷик, профессор Д. Хоҷаев чунин изҳори назар намудааст: «Таркиби луғавии забон, ки бойгариӣ ҳар як забон аст, бо ду роҳ такмил меёбад: якум аз ҳисоби имкониятҳои дохилӣ, пеш аз ҳама, усули калимасозӣ; дуюм бо роҳи иқтибоси вожаҳо аз забонҳои дигар.

Барои забон, аз ҷумла, забони тоҷикӣ низ, манфиатбахшу муҳим роҳи аввал, яъне усули калимасозӣ, маҳсуб мешавад, зеро ин усул имконияти ғаёлияти забонро бештар месозад» [Хоҷаев, 2011, 73]

Дар таърихи тамаддуни башарӣ миллати тоҷик ҳамчуни миллати дорои фарҳанги бой, таърихи куҳан ва забони шевоӣ мондагӯр муаррифӣ шуда, барои миллатҳои мухталифи сайёраи Замин ҳамчун манбаи бозғатимоду намунаи олии ибрату сарчашмаи илҳами офаридани тамаддуну фарҳанги воло ғаштааст.

Забони тоҷикӣ, чи тавре ки дар боло зикр намудем, ҳамчун забони шевоӣ мондагӯр дар байни дигар забонҳои рӯйи олам яке аз забонҳои ғановатманду таърихи куҳандошта шинохта шуда, метавонад, ки бо дарназардошти имкониятҳои бойи дохилии худ дар пояи усулҳои гуногуни калимасозӣ вожаҳои гуногунсохту гуногунмазмун офарида, ниёзи фарҳангии соҳибзабонро то як дараҷа қонеъ кунад.

Дар асоси осори бадеии шоирону нависандагон мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додани калимасозӣ барои муайян намудани имкониятҳои калимасозии унсурҳои калимасоз мусоидат намуда, дар самти суҳанофарӣ маҳорати ин ё он адибро ба ҳубӣ нишон медиҳад. Дар баробари ин ҷойгоҳи вандҳои калимасозро дар забони адабӣ нишон дода, доманаи густариши

онҳоро дар осори адибон бо назокату нафосати хосса таҷассум менамояд, ки ин барои ривочу равнақи минбаъдаи забони адабӣ уфукҳои нави рушду инкишофро мекушояд.

Муҳаққиқи барҷастаи соҳаи калимасозии забони тоҷикӣ, забоншиноси маъруф Ш. Рустамов калимасозиро чи дар дар замони гузашта ва чи имрӯз яке аз омилҳои муҳимтарини рушду инкишофи забоншиносии тоҷик ба қалам додааст. Чунончи: «...Илми соҳаи забони тоҷик, аз ҷумла, калимасозии он таърихи дуру дароз дошта, пояи аввали он дар давраҳои пеш аз Револютсияи Октябр гузошта шудааст ва барои ташаккули забоншиносии тоҷик ҳамчун як сарчашмаи асосӣ хизмат кардааст» [Рустамов, 1972, 5].

Бинобар ин, ҳангоми омода намудани диссертатсия бо мақсади ин ки дар асари тарҷумаҳои устод Айнӣ – “Ёддоштҳо” то кадом дараҷа ба қолабҳои таърихии калимасозии сифат тавачҷуҳ шудааст, дар баробари «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ба сифати манбаи муътамади илмиву адабӣ ба қуҳантарин манбаъҳое, ки дар хусуси асосҳои грамматикаи забони тоҷикӣ қайдҳои ишораҳои судманд медиҳанд, таъя намудем.

«Алмуъҷам»-и донишманди маъруфи улуми сегонаи адабӣ Шамси Қайси Розӣ (XIII) яке аз чунин сарчашмаҳо маҳсуб меёбад. Дар ин асари илмиву адабӣ, дар асл, дар бораи илми аруз, қофия ва нақди шеър маълумоти муфидро дастрас кардан мумкин аст. Вале аз назари забоншиносӣ асари мазкур сарчашмаи умедбахш ба шумурда шуда, дар ин асар дар хусуси луғатшиносӣ, калимасозӣ ва синтаксис (наҳв) қайдҳои ишора ва тавзеҳоти гаронбаҳо оварда шудааст.

Маврид ба ёдоварист, ки дар таърихи забоншиносии тоҷик аз ҷумлаи забоншиносони ватаниву хориҷӣ забоншиноси ҳирфай, муҳаққиқи таърихи афкори забоншиносии тоҷик, профессор Д. Хоҷаев доир ба қайдҳои ишораҳо ва нуқтаҳои муҳимми ба илми забоншиносӣ рабтдоштаи китоби пурқимати Шамси Қайси Розӣ – “Ал-муъҷам” барои илми забоншиносии тоҷик маълумоти бисёр заруриро ошкор кардааст. Масалан, профессор Хоҷаев Д.

зимни омӯзишу таҳқиқи китоби мазкури Шамси Қайси Розӣ доир ба 35 адад пасванди шаклсозу калимасоз маълумот додани ўро ёдрас шудааст [Ҳоҷаев, 2011, 74].

Сарчашмаи муътамади дигар, ки перомуни вазифаҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ дар он қайду ишораҳои гаронбаҳои илмӣ дарҷ гардидааст, «Ҷаҳор гулзор»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ (XVI) мебошад. Бояд ин ҷо як нуктаи муҳимро зикр намоем, ки Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ дар замони худ ҳамчун донишманди улуми адабӣ, таъкиранивис ва шоир номвар шуда буд. Лекин, чунон ки аз мазмуну мундариҷаи «Ҷаҳор гулзор» бармеояд, ин олими барҷаста аз илми забоншиносӣ ҳам вуқуфи беандоза зиёд доштааст.

Дар асари зикршуда донишманди бориқназар Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ дар хусуси илми забоншиносӣ андешаи бисёр арзишманд баён намудааст. Масалан, дар бораи пасвандҳои шаклсозу калимасозии исму сифат андешаҳои ҷолиби диққатро манзури дӯстдорони каломи бадеъ гардонидаст.

Забоншиноси ҳирфай, профессор Ҳоҷаев Д. ҳангоми омӯзишу таҳқиқи «Ҷаҳор гулзор»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ба андешаҳои муаллифи асар, ки бевосита ба илми забоншиносӣ нигаронида шудаанд, баҳои сазовор дода таъкид менамоянд, ки шарҳу тавзеҳи доир ба калимасозии сарфӣ пешниҳоднамудаи Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ асосҳои дастури меъёрии забони форсии тоҷикиро дарбар мегиранд.

Таҳқиқи ин мавзӯ бо назардошти таъмини ғановати таркиби луғавии забон, усулҳо ва имкониятҳои калимасозии сифат ва ҳунари адабӣ ва суҳанварии С. Айнӣ дар қорбурди гурӯҳи мухталифи вандҳо, аз қабилӣ пешванду пасванд, қолабҳои калимоти мураккаби пайвасту тобеи ба сифат мутааллиқ дорои аҳаммияти хос мебошад.

Азбаски калимасозӣ ба ағлаби ҳиссаҳои нутқ рабт дорад, дар осори устод С. Айнӣ ҷойгоҳи калимасозиро дар аксари ҳиссаҳои нутқ метавон мушоҳида намуд. Масалан, дар «Ёддоштҳо»тамоми роҳу усулҳои калимасозии сифат, ҳам тавассути вандҳо ва ҳам навъи калимасозии

сифатҳои мураккаб ба таври васеъ истифода шудааст. Аз ин рӯ, ҷаззобияти забон, шеваи баёни адиб ва корбурди қолабҳои гуногуни калимасозии сифат дар «Ёддоштҳо» моро ба омӯзишу баррасии масъалаи зикршуда водор сохт.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Забоншиносии тоҷикӣ ду марҳиларо фаро мегирад. Яке пеш аз инқилоб ва дигаре баъди инқилоб. Марҳилаи дуюмро ба инобат гирифта забоншиносон ва дар маҷмӯъ аҳли фарҳангу илму адаб ин давраи бисёр тақдирсози миллатро барои рушду тараққиёти илми забоншиносӣ ва минҷумла, тараққӣ ёфтани роҳу усулҳои калимасозӣ давраи камолёбии фарҳангиву адабӣ қаламдод кардаанд. Зеро дар ин даври таърихӣ на ин ки илми забоншиносӣ тараққӣ ёфт, балки барои тамоми соҳаҳои илм шохҳои нави ривочу равнақ ёфтани ва расидан ба орзуҳои деринтизор фаро расид.

Шарқшиноси рус А. Берёзин роҳҳои калимасозии забони форсиро (тоҷикӣ Ш.Т.) мухтасар номбар карда, бештар аз кадом ҳиссаи нутқ ташкил ёфтани исму сифатро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, ақидаҳои ҷолиби диққат ва шоистаи дастгириро пешниҳод кардааст [Берёзин, 1983, 142-146]. Донишманди барҷастаи забони форсӣ Мирзо Ҷаъфар нисбат ба ӯ дар ин мавзӯ хеле мухтасар таваққуф мекунад [Маъсумӣ, 1966, 19-22]. Дар баробари забоншиносони номбурда П. В. Наливкин низ роҳҳои ба воситаи пешванду пасвандҳо ташкил шудани исму сифат ва феълро ба қалам дода, типҳои мураккаби сохта шудани калимаҳоро ҳам шарҳу эзоҳ додааст [Наливкин, 1900, 126-131].

Дар китобу дастурҳои таълимии ба грамматикаи забони тоҷикӣ бахшидашудае, ки дар даврони ҳокимияти шӯравӣ аз ҷониби як зумра олимони шинохта навишта шудааст, ба мавзӯи калимасозии забони адабии тоҷик низ диққати ҳамаҷониба додаанд.

Дар «Дастури забони форсӣ» («Грамматика персидского языка» - Ш. Т.) шароити хуби калимасозӣ доштани забони тоҷикӣ (форсӣ – Ш. Т. қайд шудааст. Муаллиф ин дастури таълимӣ ду типҳои калимасозиро зикр кардааст.

Якум, роҳи мураккаб «словосочитание» ва дуом ба воситаи аффиксҳо (пешванду пасвандҳо) сохта шудани ду ҳиссаи нутқ: исму сифат «слово производство» [Бертелс, 1922, 83-95].

Муҳаққиқи дигари грамматикаи забони форсӣ (тоҷикӣ- Ш. Т.) Л. И. Жирков низ ду роҳи калимасозиро ба қалам дода, доир ба калимсозии исму сифат маълумоти диққати илмӣ додааст [Жирков, 1927, 159-160].

Чунон ки ба ҳама маълум аст, саҳми олимони тоҷик, махсусан забоншиносон дар рушду инкишофи забони адабии тоҷик дар пояи баланд қарор дорад. Дар бораи принсипҳо, ҳелҳо ва қолабҳои мухталифкалимасозии ин ё он ҳиссаи нутқ дар забони адабии ҳозираи тоҷик мақолаву таҳқиқоти ҷудогонаи илмӣ ба анҷом расидааст.

Масалан, забоншиноси шинохта ва пурмаҳсули тоҷик Ш. Ниёзӣ дар ҷикитоби «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» дар бораи вижагиҳои калимасозии исму сифат маълумоти арзишманди илмӣ дода, роҳҳои сохта шудани онҳоро муфассал ба риштаи таҳқиқ қашидааст [Ниёзӣ, 1954, 13-15]. Ин ҷо як нуктаи муҳимро бояд зикр намуд, ки китоби мазкур барои таҳқиқи калимасозии исму сифат ҳамчун сарчашмаи эътимодбахш хизмат карда метавонад.

Забоншиноси мумтоз Ш. Рустамов низ доир ба роҳҳои калимасозии исм таҳти унвони «Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик» асари мукаммали илмӣ навиштааст. Олими номбурда дар ин асар усулҳои калимсозии исм, таркиби морфологии он, таҳлили калимасозӣ, оморфемаҳои исмсоз, сохтори исмҳои мураккаби тобеъ, сохтори исмҳои омехтаро мӯшикофона омӯхтаанд. Дар баробари ин, барои исбот ва тақвияти андешаҳои худ, мавсуф аз маъхазҳои гуногуни илмиву адабӣ истифода бурда, далелҳои фаровони раднашавандае гирд овардааст, ки ҷолиби диққатанд.

Зимни омӯзишу таҳқиқи ҳамаҷонибаи асару дастурҳои таълимӣ, рисолаву мақолаҳои илмӣ дар бораи паҳлуҳои гуногуни илми забоншиносӣ,

махсусан, калимасозӣ бахшидашуда чунин ҳукми одилонаро метавон чонибдор буд, ки дар забони адабии тоҷик аз забонҳои қаблӣ то имрӯз дар соҳаи калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ қорҳои намоёну мондагор ба анҷом расидааст.

Аммо таҳқиқоте, ки доир ба омӯзиши забон ва услуби ин ё он адиби тоҷик ба сомон расидаанд, чандон зиёд нестанд. Устод С. Айний яке аз нахустин муҳаққиқоне мебошад, ки дар осори хеш бори нахуст ба хусусияти услубию лафзии ашъори Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавсӣ, Абуалӣ ибни Сино, Саъдӣ Шерозӣ, Камоли Хучандӣ, Алишер Навоӣ, Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Абдулқодири Бедил ва дигар намояндагони барҷастаи адабиёти форсу тоҷик таваҷҷуҳи хоса додааст. Минбаъд, дар ин ришта забоншиносони барҷаста, аз ҷумла Н. Маъсумӣ «Забон ва услуби Аҳмади Дониш», «Забон ва услуби повести «Марги судхӯр»-и Садриддин Айний», Р. Ғаффоров «Забон ва услуби Раҳим Ҷалил», Б. Камолиддини «Забон ва услуби ҳикояҳои Ҳаким Карим», Х. Ҳусейнов «Забон ва услуби повести «Одина»-и Садриддин Айний», Р.П. Смирнова «Забони таърихи Систон», Р. Ҷӯраев «Забони «Асрорултаъхид», Г. И. Козлов «Забони насри «Таърихи Байҳақӣ», М. Давлатова «Феълҳои сода дар «Зайн-ул-ахбори Гардезӣ», Муллоҷаев С. «Луғати «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ», С. Сабзаев «Луғати «Кашф-ул-маҳҷуб», Б. Шарифов «Хусусиятҳои морфологии «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ», С. Ҳалимов «Луғати «Ғулистон»-и Саъдӣ Шерозӣ», С. Ҳоҷиев «Забони «Тухфаи аҳли Бухоро»-и Мирзосирочи Ҳаким»-ро ба таъб расонидаанд.

Олимони номбурда дар баробари таҳқиқи хусусияти забониву услубии асарҳои ҷудогона, инчунин, ба масъалаи луғат, сарфу наҳв ва калимасозӣ иҷмолан ҷашмандозӣ кардаанд. Аммо оид ба калимасозӣ дар заминаи асарҳои бадеӣ рисолаву мақолаҳо ангуштшуморанд. Дар ин росто метавон якчанд рисолаву мақоларо ном бурд: С. Ҳалимов «Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик аз рӯи забони «Ғулистон»-и Саъдӣ», С. Низомова

«Калимасозии сарфӣ дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ», Р. Шодиев «Лексикаи феъл ва калимасозии феъл дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, С. Хоркашев «Калимасозии исм бо пасвандҳо» (аз рӯйи маводи шеваи ҷануби забони тоҷикӣ), М. Олимҷонов «Хусусиятҳои сохториву маъноии калимаҳои мураккаб дар назми Бедил (дар мисоли калимаҳои мураккаби навъи татпуруша)».

Ба қатори таҳқиқоте, ки ба калимасозии насри устод Айни бахшида шудааст, рисолаи доктории М. М. Мирзоева зери унвони “Лексическая и фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айнӣ” (Муродифоти луғавӣ ва фразеологӣ дар насри бадеии С. Айнӣ) [2017], ки дар боби чоруми он калимасозии калимаҳои мураккаб дар заминаи воҳидҳои фразеологӣ бавучудода баррасӣ гардидааст ва рисолаи доктории С. Ф. Низомова «Калимасозӣ дар насри бадеӣ ва публитсистии Садриддин Айни» [2022]-ро номбар кардан мумкин аст. Дар таҳқиқоти мазкур муаллиф ба воситаҳои калимасозии таркибҳои феълӣ таваҷҷуҳ намудааст.

Аммо сарфи назар аз қорҳои илмӣ мавҷуда дар самти хусусиятҳои калимасозии осори бадеӣ дар забоншиносии муосир, таҳқиқи хусусиятҳои калимасозии сифат дар “Ёддоштҳо”-и С. Айнӣ бинобар таҳқиқнашуда будани мубрам арзёбӣ мегардад.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Хулосабарориҳо аз таҳқиқоти мазкур дар тақмили барномаҳои таълимӣ муқарраршуда сахм гирифта метавонанд. Мавзӯи таҳқиқотии мавриди назар қарордодашуда як ҷузъи қорҳои илмӣ таҳқиқотии кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ мебошад.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи асосии пажӯҳиши илмиро муқаррар намудани нақши калимасозии сифат дар “Ёддоштҳо”-и С. Айнӣ ташкил

медихад. Дар ин замина калимасозии пешвандиву пасвандӣ ва калимасозии сифатҳои мураккабу омехта мавриди таҳқиқ қарор мегирад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Чӣ қадар расидан ба ҳадафҳои ниҳой дар диссертатсия иҷрои вазифаҳои зерин мадди назар гузошта шудааст:

- нишон додани нақши калимасозии пешвандҳо дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ;
- муайян намудани нақши калимасозии пасвандҳо дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ;
- муқаррар намудани мавқеи истеъмоли пасвандҳои калимасозии сифат дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ ва муқоисаи онҳо бо осори бадеии шоирону нависандагони гузашта;
- муқаррар намудани мавқеи калимасозии навъи мураккаби пайваст ва тобеи сифат дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ;
- баррасии вижагиҳои услуби фардии устод Айнӣ дар калимасозӣ ва инкишофи таркиби луғавии забони тоҷикӣ.

Объекти таҳқиқ. Калимаҳои сифатии сохторашон гуногуни аз матни «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ гирдомада, ки тавассути роҳҳои маъмули калимасозӣ сохта шудаанд, ба ҳайси объекти таҳқиқи рисола қарор гирифтаанд.

Предмет таҳқиқ. Омӯзиш ва баррасии вижагиҳои калимасозии сифат дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ маҳсуб меёбад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Ҳангоми омода сохтани диссертатсия ба сифати асосҳои муҳимми назарӣ таҳқиқоти илмӣ ва таълифоти донишмандони хориҷиву ватанӣ Л. С. Пейсиков [106], В.С. Расторгуева [112], С. Ализода [5], Ш. Қ. Розӣ [165], Х.Ҳ. Нисорӣ [153], Ш. Ниёзӣ [90], Ш. Рустамов [124], Д. Хоҷаев [154], С. Ҳалимов [162], М. Бобомуродов [16], Ғ. Мирзоев [78], С. Низомова [97], О. Қосимов [58], С. Хоркашев (С. Раҳматуллозода) [144] ва дигарон истифода шудаанд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Диссертатсия дар асоси методи таҳқиқотии лингвистии таҷзияву таҳлил ба анҷом расида, дар чараёни таҳқиқ аз методҳои мушоҳида, тасвиру муқоиса усули муқоисавию таърихӣ, таҳлили морфологӣ, сохторӣ, услубӣ истифода шудааст.

Сарчашмаи таҳқиқ. Ба сифати сарчашмаи таҳқиқ матни «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний, ки соли 2009 аз ҷониби Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи миллии тоҷик нашр гаштааст, хидмат намудааст.

Навгони илмӣ таҳқиқ аз он иборат мебошад, ки дар ин рисола бори нахуст дар забоншиносии тоҷик масъалаи калимасозии сифат дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний мавриди таҳқиқи ҷудогона қарор мегирад.

Ҳамчунин, дар рисола ҳангоми баррасии масъалаи калимасозии пешванду пасвандҳо дар тақия ба «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» ва дигар сарчашмаҳои назариявӣ, аз ҷумла «Алмуъҷам»-и Шамси Қайси Розӣ ва «Чаҳор гулзор»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ба сифати манбаи илмӣ истифода намудем.

Нуктаҳои асосӣ ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

Таҳлилу баррасии нақши калимасозии сифат дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний муқаррар намуд, ки:

1. Роҳу усулҳои гуногуни калимасозии сифатҳо аз ҷониби адиби ҷирадасти тоҷик С. Айний ҷиҳати ғановати таркиби луғавии забони тоҷикӣ саҳми босазо мебозад.

2. Маълум гардид, ки басомаду дараҷаи калимасозии пешванду пасвандҳо дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний аҳаммияти хоса дошта, баҳусус, пешвандҳо ва пасвандҳо серистеъмол, камистеъмол ва беаҳсул будаанд.

3. Маводи амалии рисола нишон дод, ки исмҳои мураккаби тобӣ дар «Ёддоштҳо» ниҳоят зиёд буда, омӯзиши калимасозии он дорои аҳаммияти хос аст, зеро баъзе ғалатҳои забони воситаҳои ахбори оммаи тоҷик дар

сохтани вожаҳои мураккаб далели он аст, ки забони осори устод Айнӣ метавонад дар бартараф намудани онҳо ҳамчун роҳнамо хизмат кунад.

4. Маълум шуд, ки забони насри адиб дар инкишофи захираи луғавии забони адабии тоҷик нақши созанда бозидааст, бинобар ин таҳқиқи қолабҳои гуногуни калимасозии сифат дар «Ёддоштҳо» саҳми нависандаро, ки ҳамеша меъёри забони адабро риоя менамуд, дар инкишофи қолабҳои нави сохтани калимаҳо нишон медиҳад.

5. Доираи калимасозии сифат дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ дар муқоиса бо осори нависандагону шоирони гузашта нишон дода шуд, зеро адиб беҳтарин анъанаҳои классиконамонро дар сохтан ва истифода бурдани ин категорияи лексикӣ грамматикӣ дар асари мавриди таҳқиқ нигоҳ доштааст.

Аҳамияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Натиҷаҳои бадастомада дар таҳияи китобу дастурҳои таълимӣ аз сарфи забони адабии ҳозираи тоҷик хидмат хоҳад кард. Аҳамияти амалии рисола аз он иборат аст, ки маводи рисола дар дарсҳои тахассусии мактабҳои олӣ, аз асосҳои дастури забони тоҷикӣ, махсусан, калимасозӣ, навиштани кори курсӣ, рисолаҳои хатм истифода мешавад.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия ба шиносномаи ихтисоси илмӣ.

Мазмуни таҳқиқи диссертатсионӣ бо соҳаҳои зерини забоншиносӣ мувофиқат мекунад: таърихи забони тоҷикӣ, таърихи забони адабии тоҷик, лексикология, забоншиносӣ, таҳлили матни бадеӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Калимасозии сифат дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ» барои дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми филология ба шиносномаи ихтисоси 10. 02. 01 – Забони тоҷикӣ пурра мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доғалаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ аз он иборат аст, ки дар натиҷаи омӯзишу таҳлили таҳқиқоти илмӣ олимону муҳаққиқони ватанию хориҷӣ, асосу заминаҳои амалию назариявии таҳқиқи диссертатсиониро мушаххас намуда, усулҳои муосири таҳқиқи калимасозии

сифатро истифода карда, вижагиҳои калимасозии сифатро дар «Ёддоштҳо» аз мавқеи диди калимасозӣ мавриди баррасии ҳамачониба қарор додааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Мавзуи диссертатсия актуалӣ буда, дар шурои олимони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи А. Рӯдакӣ (суратчаласаи № 7/3-4 аз 26.01.2021) тасдиқ карда шудааст. Диссертатсия дар чаласаи кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони Донишгоҳи давлатии Кӯлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ (суратмаҷлиси №11 аз 2-юми июни соли 2025) муҳокима ва барои ҳимоя пешниҳод гаштааст.

Бахшҳои асосии кори мазкур дар чаласаҳо ва семинарҳои илмӣ кафедраи забоншиносӣ ва таърихи забони ДДК якҷанд маротиба мавриди муҳокима қарор гирифтааст. Аз натиҷаҳои таҳқиқ ва хулосаҳои кор муаллиф дар конференсия ва симпозиумҳо маърузаҳо кардааст. Натиҷаҳои таҳқиқ дар шакли мақолаҳо интишор ёфтааст. Ҳамчунин, нуктаҳои асосии диссертатсия дар конференсияҳои илмӣ амалии солонаи ҳаёти устодону кормандони ДДК (Кӯлоб, 2021- 2023) мавриди муҳокимаву баррасӣ қарор гирифтааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзуи диссертатсия. Муҳтавои асосии диссертатсия дар 20 мақолаю маърузаи илмӣ дар маҷмуаю маҷаллаҳои илмӣ ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, маводи конференсияҳои ҷумҳуриявӣ ва байналмилалӣ, аз ҷумла, 8 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 12 мақолаи дигар дар маводи конференсияҳои байналмилалӣ ба таъбиқ расидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса, рӯйхати осори илмӣ бадеӣ ва номгӯи ихтисораҳо иборат буда, 173 саҳифаи ҷопи компютериро дар бар гирифтааст.

БОБИ I

КАЛИМАСОЗИИ СИФАТ БО ПЕШВАНДҲО ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ

Калимасозӣ ҳамчун яке аз шохаҳои муҳимтарини илми забоншиносӣ, чи дар замони гузашта ва чи дар замони муосир чун сарчашмаи адонашавандаи таркиби луғавии ҳар як забон шинохта шудааст. Маҳз, ана, ҳамин ҷиҳати масъалаи мубрамо ба назар гирифта, бо итминони комил гуфта метвонем, ки калимасозӣ барои ташаккули таҳаввул ва ривочу равнақи забон ҳамаи имконоти шоиставу эътимоднокро муҳайё карда метавонад. Зеро бузургӣ ва қудрати забон дар пояндагӣ ва умри ҷовид дидани он зоҳир мегардад. Калимасозӣ бошад, дар навбати худ ҳомӣ ва нигоҳдорандаи азамату шукуҳ ва пояндагии забон маҳсуб меёбад. Ин аст, ки бо воситаи ин шохаи забоншиносӣ ё худ яке аз баҳши грамматика калимаҳои нав пайдо шуда, бо ин роҳ таркиби луғавии забон бою ғанӣ мегардад.

Аз замонҳои хеле қадим то ба имрӯз ба воситаи роҳу усулҳои гуногуни калимасозӣ дар забонамон вожаҳои аз ҷиҳати сохту мазмун мухталиф зиёд сохта шудаанд, ки барои посдориву нигоҳдошти асолати миллии забони миллиамон пойдевори устувору боварибахш фароҳам омардааст, зеро забон чи тавре ки дар сарчашмаҳои илмву адабӣ зикр шудааст, бо ду роҳ тараққӣ мекунад:

1. Бо туфайли вожаҳои бунёдиву устувори забони миллии сураи гирифтани калимасозӣ;

2. Дар пояи калимаҳои иқтибосӣ ба роҳ мондани ибораориву ҷумласозӣ.

Барои забони тоҷикӣ, бешубҳа, роҳи якум, яъне бо роҳи калимасозӣ ба воситаи калимаҳои тоҷикӣ сохта шудани калимаҳои аз ҷиҳати сохту мазмун гуногун судманд мебошад, зеро ки таркиби луғавии забонамон маҳз бо ин

роҳи судбахш дар масири таърих такмил ёфта, дар ақсои олам шуҳрати ҷаҳонӣ касб кардааст.

Қайд кардан бамаврид аст, ки тамоми ҳиссаҳои мустақили нутқ роҳу усулҳои гуногуни калимасозии ба худ хосро доро мебошанд. Сифат ҳам ҳамчун ҳиссаи маънодори нутқ дар радифи дигар ҳиссаҳои нутқ роҳҳои гуногуни калимасозии муайяно соҳиб аст. Дар калимасозии сифат роҳи серистеъмолтарин – типӣ морфологӣ калимасозӣ мебошад, ки вай ҳелҳои зеринро дар бар мегирад: а) ба воситаи аффиксҳо (пешванду пасвандҳо) сохта шудани сифатҳо; б) бо роҳи ҳамроҳ кардани калимаҳо сохта шудани сифатҳо.

Илова бар ин, дар калимасозии сифат типӣ таркибӣ (наҳвӣ) низ ҷойи муҳимро ишғол менамояд.

Калимасозии сифат бо пешвандҳо яке аз машҳуртарин усулҳои калимасозии забони тоҷикӣ ба ҳисоб рафта, дар таърихи забони тоҷикӣ аз давраҳои пеш то имрӯз ҳамчун манбаи инкишофи калимасозии забон шинохта шудааст. Бояд зикр намуд, ки ҷойгоҳи пешвандҳои калимасоз ҳангоми сохтани ҳиссаҳои муталифи нутқ яқсон ба назар намерасад. Дар калимасозии исм ҳамагӣ як пешванд – “ҳам-” ва дар калимасозии сифат, зарф ва феъл пешвандҳои бисёре аз лиҳози вазифаи дастурӣ гуногунмаъно мавриди истифода қарор доранд. Пешвандҳои калимасоз аз нигоҳи доираи истеъмол мухталиф буда, ҳар кадоме дар ҷараёни калимасозӣ ё шаклан тағйир ёфтани калима мавқеи созгор ва муайяни худро доро мебошад. Бинобар ин сабаб, пешвандҳои забони тоҷикӣ мувофиқи вазифаҳои дастурӣ ба гурӯҳҳои зерин ҷудо карда шудаанд: шаклсоз ва калимасоз. Дар забони тоҷикӣ пешвандҳои шаклсоз барои ифодаи маъноҳои дастурӣ ва категорияҳои грамматикӣ хизмат мекунанд. Барои мисол метавонем пешвандҳои шаклсозии **ҳам-, бо-** ва монанди инҳоро зикр намоем.

Дар забоншиносӣ альфон ҳам дар сарчашмаҳои илмӣ ва як қатор мақолаҳо доир ба вазифаҳои пешвандҳои калимасоз ва шаклсоз ихтилофи

назарҳо чой дорад. Таҳқиқгар Хочамуҳаммади Муҳаммадзод пешвандҳои шаклсози ме-, би- ва бу-ро ба қатори унсурҳои калимасоз шомил дониста, вожаҳои **бубахшо, металабам, бигуфт, мешунавӣ, бирехт, бидодро** ҳамчун далели муътамад манзури ҳаводорони забони ноби тоҷикӣ гардонидаст [Муҳаммадзод, 2008, 10]. Пешвандҳои ме-, би-, бу- дар мисолҳои ҷавузӣ барои ифодаи маъниҳои дастурӣ мавриди қарор дода шудаанд.

Пешвандҳои калимасозро аз рӯи муносиб доштанишон ба ҳиссаҳои нутқ ба ду гурӯҳи алоҳида ҷудо кардан мумкин аст:

1. Пешвандҳои ҳиссаҳои номсоз: **бо-, ба-, бе-, но-, ҳам-;**
2. Пешвандҳои феълсоз: **бар-, боз-, дар-, фар- //фур-, во-;**

Бо дарназардоршти дараҷаи истеъмоли пешвандҳои калимасозро ба се гурӯҳ тақсиф намудан аз рӯи мақсад аст:

1. Пешвандҳои сермаҳсул: бар-, бе-, дар-, ҳам-;
2. Пешвандҳои каммаҳсул: боз-, бо-, но-;
3. Пешвандҳои бемаҳсул: во-,ба-, фур //фар-.

Пешвандҳои калимасозе, ки дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ имрӯз мавриди қарор доранд, миқдоран зиёд нестанд, лекин барои сохтани вожаҳои нав ва тақмил ёфтани таркиби луғавии забон аҳаммияти бағоят калонро касб менамоянд.

Мо пешвандҳоро дар диссертатсия аз рӯи тартиби алифбо таҳлилу баррасӣ намудем:

1.1. Калимасозии пешванди ба-

Пешванди **ба-** каммаҳсул буда, дар калимасозии сифат ва зарф ҳамчун морфемаи калимасоз мустаъмал аст. Зикр бояд кард, ки пешванди ба- дар калимасозии сифат нисбат ба зарф серистеъмоли аст. Ин пешванд аз исми сифати аслии месозад, ки мазмунан ба ягон ҳосият ва аломат соҳиб будани

ашёро ифода мекунад. Мисол: фикри бамаънӣ, инсони баақл, писари баобурӯй, хонандаи басавод ва ғайра.

Гуфтан бамаврид аст, ки пешванди **ба-** бо пешванди **бо-** муродиф мебошад. Ин нукта гувоҳи он аст, ки пешванди **бо-** метавонад, ки ҳангоми калимасозии сифат бешубҳа ва бо пуррагӣ ба ҷойи пешванди **ба-** мавриди корбурд қарор гирад. Барои исботи фикрамон мисолҳои зеринро метавонем шояд бӣерем: шахси бамаърифат//бомаърифат, пири бафарҳанг//бофарҳанг, одами басалобат//босалобат, духтари баирода// боирода ва ғ.

Гузашта аз ин, пешванди **ба-** дар забони адабиву гуфтугӯӣ метавонад, ки бо морфемаи калимасозии **-нок** дар самти калимасозӣ муродиф шавад. Чунончи: бағайрат //ғайратнок; бо пасванди вор- баумед // умедвор; бо пасванди манд- бадавлат // давлатманд.

Чӣ тавре ки аз мисолҳои дар боло дарҷшуда бармеояд, калимаҳои бағайрату ғайратнок, бадавлату давлатманд ва баумеду умедвор дар забонамон корбурди фаровон доранд. Қаламкашон бо ниятҳои услубӣ аз калимаҳои зикршуда дар мавридҳои зарурӣ интихобан истифода мебаранд.

Забоншиноси маъруф, профессор Камолиддинов Б. дар хусуси муродифшавии пешвандҳои калимасозии сифат андешаҳои ҷолибу нуқтаи назари шахсии худро изҳор намуда, оид ба хусусияти услубии онҳо чунин қазоват қардааст: “Муродифҳои сифат бо хусусияти услубӣ аз ҳамдигар фарқ мекунанд: а) муродифҳо мавқеи муайяни истеъмол доранд; б) сифатҳои бо тариқи **бо-** сохташуда ғолибан дар забони адабии китобӣ, бо пешванди **ба-** сохташуда дар забони зинда волеҳуранд: бачаи **боақл** – одами **баақл** (бохирад // хирадманд); в) муродифҳо аз ҷиҳати обурани эмотсионалӣ фарқ мекунанд: одами **касали** – одами **касалманд**; г)” дараҷаи истеъмоли синонимҳо низ баробар нест: **нуқрагӣ** – **нуқрафом** [Б. Камолиддинов. 1992, 13].

Пешванди **ба-** дар “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айни ба сифати пешванди сермахсул баромад қарда, дар калимасозии сифт дар асари мавриди таҳқиқ

нақши бисёр ғаёлоро касб намудааст. Мо зимни таҳқиқи пешванди **ба-** дараҷаи истеъмор ва мақоми ин пешвандро дар “Ёддоштҳо”-и С. Айни омӯхта, муайян намудем, ки пешванди ба- монанди забони адабӣ дар насри бадеии адаби номвар – С. Айни, махсусан, “Ёддоштҳо” ҳамчун пешванди камистеъмор шинохта шудааст.

Дар “Ёддоштҳо” бо пешванди ба- ҳамагӣ се калимаро дучор омадем: **бамаза, бағайрат, бамавқеъгӯй.**

Чунончи: – Ман як ҳалвои равғанӣ, ки бисёр **бамаза** аст ва аз ин пеш нахӯрдам, аз ҳамаи меҳонам [Ёд., 2009, 21]. – Агар хоҳӣ, ман баринак не, аз ман зиёдтар **бағайрат**, коркун ва кордон шуда метавонӣ, ҳама гап дар хоستان ва хоҳиши худро ба кор даровардан аст.

Агар баъзеашон аз адабиёт хабардор набованд ҳам, хушгап, ширинсухан, зариф ва **бамавқеъгӯй** буданд [Ёд., 2009, 368].

Калимаи “**бамавқеъгӯй**” дар ҷумлаи зикршуда аз се ҷузъ – ба +мавқеъ+гӯй иборат буда, ду роҳи калимасозиро аз сар гузаронидааст. Маънои луғавии калима бошад, сифати инсонест, ки суҳанашро дидаву доништа дар вақти даркорӣ баён мекунад.

1.2. Калимасозии пешванди бар-

Калимаи “**бар**” дар забони тоҷикӣ аз нигоҳи маънои луғавӣ дорони маъноҳои мухталиф мебошад. Маъноҳои луғавии вожаи мазкур дар фарҳангу луғатномаҳои муътамад дарҷ шудааст. Масалан, дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” ҳашт маънии вожаи **бар** шарҳ ёфтааст. Таъкид кардан бамаврид аст, ки калимаи “**бар**” дар баробари ҳамчун калимаи мустақилмаъно шинохта шуданаш, чи тавре ки илми забоншиносӣ шаҳодат медиҳад, ба вазифаи пешванд низ дар забон мустаъмал аст. Бояд зикр намоем, ки ба вазифаи пешванд омадани он дар сарчашмаҳои илмӣ ва луғатномаҳо возеҳу равшан

баён шудааст [Ғиёс-ул-луғот, 1988; В. С. Расторгуева, 1964; З.А. Розенфелд 1954; ФЗТ. 1969; ФТЗТ. 2008; Р. Шодиев 2012].

Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” ҳамчун пешванди сифатсоз, зарфсоз, феълсоз чунин тавзеҳ шудааст: “Пешванди **бар-** каммаҳсул буда, аз исм, сифат ва зарф сифат месозад. Ин гуна сифатҳо ба ягон аломат доро будани предметро ифода менамояд, ё аломати дар реша номбаршударо қувват медиҳад: суханҳои бардурӯғ” [ГЗАҲТ. 1985: 144].

Азбаски пешванди **бар-** дар калимасозии ҳиссаи гуногуни нутқ, ба мисли сифат, зарф, феъл иштирок мекунад, онро метавонем бо истилоҳи махсуси забоншиносӣ синоморфема гӯем.

Пешванди **бар-** дар асари тарҷумаиҳолӣ Садриддин Айний – “Ёддоштҳо” низ сермаҳсул буда, аз ҷониби муаллифи асар дар калимасозии сифат, зарф ва феъл ба таври густурда мавриди истифода қарор дода шудааст. Лекин мақому дараҷаи истеъмоли ин пешванд дар асар ҳангоми калимасозии ҳар як ҳиссаи нутқ ба таври мухталиф ба назар мерасад. Аз сабаби он ки мо дар рисолаи илмиамон калимасозии сифатро баррасӣ карда истодаем, ин ҷо танҳо мавқеи корбурди пешванди “бар-“ро дар калимасозии сифат ба риштаи таҳқиқ хоҳем кашид:

Пешванди **бар-** дар “Ёддоштҳо” дар сохтани сифат ҳамчун пешванди каммаҳсул ба назар мерасад. Дар асар бо ин пешванд чунин калимҳои пайдо намудем: **баркамол, бардурӯғ, барзиёд.**

Чунончи:

– Албатта, он домодшаванда, ки дар шаҳр ҳавлӣ дорад, дастгоҳи эшонӣ ва девонахонӣ дорад ва фарзандони **баркамол** ҳам дорад, хонадомодиро қабул накард [Ёд., 2009, 382]. «Дар гуфтани ин сухан он шукуфтагӣ, ки дар рӯи вай ба сабаби тахмини **бардурӯғи** ман пайдо шуда буд, барҳам хӯрд... [Ёд., 2009, 378]. Агар ҳамин бунак дар миён набошад, инҳо бо тақозои «девонабачагии худ» ба як танга музди **барзиёд** фирефта шуда, ҳар рӯз аз корхонае ба корхонае мегузаранд [Ёд., 2009, 123] .

Дар мисоли ҷумлаи охир пешванди **бар-** аз зарфи миқдору дараҷа сифати аслии сохтааст, ки аз лиҳози маънӣ хеле муносиб афтодааст.

1.3. Калимасозии пешванди бе-

Калимасозӣ заминаи муътамаду боварибахши падидаи омадани калимаҳои нав ба шумор рафта, таркиби луғавии ҳар як забонро бою ғанӣ мегардонад. Бинобар ин, аҳли илму адаб, махсусан шоирону нависандагон барои назокату нафосат, балоғату салосати суҳанро тавин намудан аз ин роҳи бас самараноки суҳановар ба таври шоиставу назаррас қор гирифтаанд. Ба андешаи мо, маҳз ҳамин муносибати ғамхоронаи қаламкашон нисбат ба забон ва тақдирӣ ояндаи он буд, ки забон дар масири тайқардааш то ба имрӯз зина ба зина рушду такмил ёфта, дар замони муосир ҳамчун як забони дорои неруи миллатфор дар баҳру бар шинохта ва қадр қарда шудааст. Ниёғони мо низ бо муъҷазбаёнию суҳанпардозияшон дар ин самт яке аз пешқадамони замони худ ба ҳисоб мерафтанд. Аз ин ҷо метавон хулоса намуд, ки калимасозӣ бо хусусиятҳои вижаи худ яке аз роҳҳои самарабахшу бозғайимодӣ бойшавии таркиби луғавии ҳар як забон ба ҳисоб меравад. Таркиби луғавии забони тоҷикӣ низ дар ин миён бо роҳҳои гуногуни калимасозӣ такмил ёфтааст.

Дар маҷмуаи мақолаҳои — «Хӯшае чанд аз хирмани суҳан» забоншинос Ғоиб Мирзоев дар хусуси нақши калимасозӣ дар пайдоиши луғатҳои нав чунин зикр қардаанд: «Аҳаммияти калимасозӣ низ дар пайдо шудани луғатҳои нав муҳим аст. Ба ин васила бо дарназардошти калимаҳои решагӣ, ки бойгариӣ асосии забони миллии тоҷикиро ташкил мекунад, калимаҳои нав пайдо шуда, таркиби луғавии забон рушду инкишоф меёбад» [Мирзоев, 2018, 107].

Муҳаққиқ А. Я. Амлоев ҳам дар монографияи илмиаш таҳти унвони «Калимасозии исм дар насри бадеии Ф. Муҳаммадиев» ҳамин ақидаро

тарафдор буда, чунин нигоштааст: «Калимасозӣ муҳимтарин роҳи рушду инкишофи таркиби луғавии забон шинохта шуда, гузаштагони мо бо роҳу усулҳои гуногуни он калимаҳои зиёд сохтаанд, ки то имрӯз қадру қимати худро гум накардаанд» [Амлоев, 2016, 123].

Дар таърихи забони тоҷикӣ ба воситаи пешвандҳо сохта шудани вожаҳо дорои собиқаи қадим мебошад. Дар чараёни калимасозӣ, ки бевосита бо пешвандҳо сурат мегирад, дар забони тоҷикӣ аз рӯйи маъноӣ луғавиашон фарқ карда меистанд. Зеро пешвандҳо аз рӯйи муносибат, таъйинот ва вазифаҳои дастуриашон гуногун мешаванд. Чанон ки ба ҳама маълум аст, ҳар як ҳиссаи мустақилмаъноӣ нутқ вобаста ба хусусиятҳои дастуриаш пешвандҳои махсуси худро молик аст.

Дар таърихи калимасозии забони тоҷикӣ калимасозии пешвандии сифат яке аз роҳҳои сермахсултариини ин ҳиссаи нутқ шинохта шудааст. Дар калимасозии сифат пешвандҳои **ба-, бо-, бе- бар-, но-, дар-, то-** иштироки ғазол доранд. Ҳар як пешванди номбаршуда вобаста ба вазифаҳои дастурӣ ва имкониятҳои калимасозииашон аз ҳамдигар фарқ карда меистанд.

Азбаски мавзӯи баҳси моро вазифаҳои дастурӣ ва имкониятҳои калимасозии пешванди **бе-** дар “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ ташкил мекунад, мо кӯшиш мекунем, ки дар бораи вазифаҳои грамматикӣ пешванди **бе-** ва нақши калимасозии ин пешванд дар “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ маълумот диҳем.

Пешванди **бе-** дар калимасозии сифат яке аз пешвандҳои сермахсул ба шумор меравад. Пешванди зикршуда аз исмҳо сифати аслӣ месозад, ки ба аломати дар асос номбаршуда соҳиб набуданро ифода мекунад [Алиев, 1979, 182].

Дар “Забони адабии ҳозираи тоҷик” дар бораи хусусияти калимасозии пешванд **бе-** маълумоти муфид оварда шудааст. Чунончи: “Префикси **бе-** сермахсул аст, бо исм омада, сифати аслӣ месозад, ки он ба аломат ё ҳислате доро набуданро мефаҳмонад: **дашти беоб, баҳори беҳазон, оинаи беғубор,**

одами безарар, аспи беором, фазои бепоён, душмани беамон” [ЗАҲТ, 1982, 198].

Дар монографияи илмии Гулчеҳра Камолова таҳти унвони “Хусусиятҳои морфологии “Мачмуъ-ут-таворих” низ оид ба вазифаҳои дустурии пешванди бе- айнан чунин маълумот дода шудааст: “ба воситаи пешванди **бе-, бо-, ба-**, пеш аз ҳама, аз исмҳо, сифатҳо сохта мешавад: **бешумор, беназир, беҳузур, босафо**” [Камолова, 1974, 23].

Дар китоби “Сарфу наҳви забони тоҷикӣ”-и Саидризо Ализодаи Самарқандӣ сифатҳое, ки аз сифат сохта шудаанд, муаллиф онҳоро сифати самой хонда, мисолҳои зеринро овардааст: калон, хурд, бад. Сипас, қайд мекунад, ки бо афзудани лафзе аз исм сохта шуда бошанд, сифати қиёсӣ гӯянд: бекор, нодон, хирадманд [Ализода, 2006, 43].

Дар асари тарҷумаҳои устод Садриддин Айнӣ “Ёддоштҳо” пешванди калимасозии бе- сермаҳсул буда, бо пасванди мавриди таҳқиқ дар асари мазкур банобар мушоҳидаи шахсии мо **65** калима ба назар расид.

Чунончи: **безамин, беоб, бедевор, бесарпаноҳ, беҳизматгор, бедастёр, бепул, беғиёҳ, бемадраса, беҳурчин, бедарахт, беоила, бетуқум, беабр, бекас, беранг, бедукон, беҳавлӣ, бепахта, бенур, бекорд, бебалос, бемилтиқ, беастар, бесавод, бечора, бевосита, беғоида, бевақт, бесаришта, беном, безарар, бемеҳнат, бетоқат, бемузд, бекор, беҳонумон, беҳабар, беҳуш, беҳуда, бемантиқ, беор, беилоч, бемаънӣ, бетартиб, беворис, бетолё, бераҳм, беандоза, беовоз, бесадо, бедин, бенигоҳубин, беасос, безот, бедод, беқарор, беҳатар, бебок, бечон, беором, беқувват, бевичдон, беқасаб.**

Мисолҳои ғавқуззикро вобаста ба мазмуну муҳтавои решаи калима ба чунин гурӯҳҳо дастабандӣ намудем:

1. Сифатҳои сохта бо пешванди бе- ва исмҳои модӣ: **безамин, беоб, бедевор, бесарпаноҳ, беҳизматгор, бедастёр, бепул, беғиёҳ, бемадраса,**

беҳурчин, бедарахт, беоила, бетуқум, беабр, бекас, беранг, бедукон, беҳавлӣ, бепахта, бенур, бебалос, бемиртиқ, беастар, бесир.

Мисолҳо: Саркарда баъд аз он, ки «гуноҳи он се нафар сарбозро исбот кард», сари худро пас гардонда ба сарбозони **бемиртиқи** чӯбдастдор ишорате намуд [Ёд., 2009, 338]. Бар рӯи суфаи хиштифарши **бебалос** мувофиқи амалҳои болову поин менишонад ва фаррошҳо бо табақҳои сафоли **бесир** оши палав овардан мегиранд [Ёд., 2009, 237]. Ман бар болои хари **бетуқум** пастнокӣ фежида қариб буд, ки аз сағриаш шорида афтам ва барои нигоҳдории худ аз ғалтиш беихтиёрон ба ду дастам ба ёли хар часпидам. [Ёд., 2009, 147]. Ин ҷаллоди **бекорд** хар рӯз хуни чандин деҳқонро мерезад [Ёд., 2009, 324].

2. Сифатҳои сохта бо пешванди бе- ва исмҳои маънӣ: **бесавод, бечора, бевосита, бефоида, бевақт, бесаришта, беном, безарар, бемеҳнат, бетоқат, бемузд, бекор, беҳонумон, беҳабар, беҳуш, беҳуда, бемантиқ, беор, беилоч, бемаънӣ, бетартиб, беворис, бетолеъ, бераҳм, беандоза, беовоз, бесадо, бедин, бенигоҳубин, беасос, безот, бедод, беқарор, беҳатар, бебок, бечон, беором, беқувват, бевичдон, беқасаб.**

Мисолҳо: Баъзе аз он калонсолони «**бетолеъ**» ба ҳеҷ мансаби илмӣ мансуб набуда, танҳо бо вақфи ҳучраи зарҳариди худ зиндагонӣ мекарданд. [Ёд., 2009, 223]. Ин ҷавонон, ки дар суҳбати онҳо нишастаанд, мурғакони **беғуноҳи** нодонанд, ки дар доми сайёди бераҳме афтодаанд [Ёд., 2009, 249].

Ба болои ин, ман дар назди ӯ як фиребгари **бевичдон** шуда мемондам [Ёд., 2009, 395]. Муллоҳое, ки ба сабаби **бесадо** будани калӯш соҳибашро ба «шабравӣ» (дуздӣ) айбдор карда буданд, акнун дар паи он афтоданд, ки сабаби ғарч-ғарч карда садо баровардани ин кафшро дарёбанд то ки ба он восита ба соҳибаш тухмате баста тавонанд [Ёд., 2009, 257]. Агар ҷаноби оӣ ба ин **бедин** гап зананд, сабаби ранҷиши он подшоҳ мешавад ва дар он вақт мумкин аст, ки мамлакат вайрон шавад [Ёд., 2009, 264]. Маро ба ҳамин дараҷа **бебок** ва **беибо** кардааст ва дар шароите ки шарият ва муллоҳо ҳатто

овози зан ва духтарро номаҳрам мешуморанд, ман шабона бо як марди бегона дар хилват бо рӯи кушода суҳбат менамоям [Ёд., 2009, 377]. Хусусан палавкаду, ки ба замми **беор** буданаш серҳосил аст [Ёд., 2009, 165].

Агар чуфти чунин сифатҳо бо пайвандаки у чида шуда оянд, префикси **бе-** асосан бо яке аз онҳо меояд [ЗАҲТ, 1973, 198].

Дар асари мавриди таҳқиқ низ чунин сифатҳои чуфт ба назар расид: **беобу алаф, бетарсу бим, бемузду меҳнат, бепадару модар, беҳату савод, бесаҳву хато.**

Дар ин тарзи ифода пешванди “бе”, ки тихӣ аз чизе ё аломатеро мефаҳмонад, ба исми дуҷусти чуфти сифатӣ низ дахл дорад, ҳарчанд ки ба он васл нагардад ҳам, яъне “беобу беалаф”.

Мисолҳо: Аз ҷоҳе, ки аз ҳуҷуми рег берун мондаанд, ҳам умеди беҳбудӣ нест, ҳозир гуфтан мумкин аст, ки тумани Шофирком як биёбони **беобу алаф** гардид, – гуфт падарам ва мо ба хона даромадем [Ёд., 2009, 42]. Садҳо нафар деҳқонони атрофи шаҳр садҳо ҷувол ва қанор ғӯза оварда борҷошонро дар гирдогирди тарозуҳои каппонӣ болоиҳам монда мунтазири баркашонда ба ғӯзаҷаллобон додан ва дар фикри **бесаҳву хатто** пулашонро аз дасти одамони он ҷаллобон гирифтанд буданд. [Ёд., 2009, 304]. Писарчаи **бепадару модар** ин таклифи бойро қабул кардааст ва ҳамон рӯз ба дастёрии бой даромадааст [Ёд., 2009, 47].

Ҳамин тавр аз таҳлили маводи дастрас чунин хулоса метавон баровард, ки пешванди **бе-** дар ин асари тарҷумаиҳолии устод Айнӣ – “Ёддоштҳо” серистеъмол буда, ҳамчун морфемаи сифатсоз дар сохтани як қатор сифатҳои гуногунсохту гуногунмаъно нақши беназир дошта, ки таркиби луғавии асари мазкурро боз ҳам ғанӣ гардондааст. Дар баробари ин, нависандаи бориқбину нозукҳаёл – устод Айнӣ аз имкониятҳои дастурӣ ва маъниофарии пешванди **бе-** моҳирона ва дар айни замон эҷодкорона истифода карда, калимаҳои зиёди ҷолиби диққат офаридааст. Вожаҳои бо ин пасванд сохтаи

адиб дар адабиёти бадеӣ назир надошта, барои такмилу густариши минбаъдаи таркиби луғавии забони тоҷикӣ саҳми созгор гузошта метавонад.

1.4. Калимасозии пешванди бо-

Дар сарчашмаҳои илмӣ пешванди **бо-** ҳамчун морфемаи сермахсул ба қалам дода шуда, доир ба вазифаҳои дастурӣ ва хусусиятҳои калимасозии ин морфема маълумоти мукаммали умедбахш оварда шудааст [ЗАҲТ, 1973, 198; ГЗАҲТ, 1985, 182].

Ин пешванд аз исм сифати аслии месозад, ки мазмунан ба ягон хосият ё аломат соҳиб будани ашёро мефаҳмонад. Дар “Ёддоштҳо” ҳангоми калимасозии сифат бо пешванди **бо-** исмҳои маънии **қувват – боқувват, ақл – боақл, номус – бономус, ғайрат – боғайрат, нуфуз – бонуфуз, тамкин – ботамкин, ҷасорат – боҷасорат** мавриди қорбаст қарор гирифтаанд.

Мисолҳо: Баъд аз чанд қадами дигар роҳ рафтамон ба ҷое расидем, ки ҳавлиро аз заҳкаш баъзе биноҳо ва деворҳои ҷӯбқории ба дарун ё берун ҳамхӯрдаистода ҷудо мекарданд ва он биноҳо ва деворҳои ҷӯбқориро тиргакҳои **боқувват**, ки ба ҷои ҳамхӯрдашон гузошта шуда буданд, муваққатан аз ғалтидан нигоҳ медоштанд [Ёд., 2009, 354]. Ман то он вақт ин домӯллои ҳудро ба сабаби иштирок накарданаш ба ҳучумҳое, ки аз тарафи муллоён ба Аҳмад-Маҳдум мешуд ва аз ҳамроҳӣ накарданаш ба шикоятҳои миёнсарой, ки калонони мадраса аз Аҳмади Қалла мекарданд, як одами донишманд ва **боақл** гумон мекардам [Ёд., 2009, 276]. Аммо қорҳое, ки инҳо дар маҷлиси бангкашӣ шабона мекунанд, агар одами **бономустар** он қорҳои инҳоро бинад, ин мурдоронро накушта намемонад. [Ёд., 2009, 254].

Вожаҳои **ҷасорат** ва **ғайрат** дар луғату фарҳангномаҳо бо як маъно – **далерӣ** шарҳу эзоҳ ёфтааст. Сифатҳои **боғайрат** ва **боҷасорат** аз ҳамин маъноҳо сарчашма гирифта, нисбат ба шахсе гуфта мешавад, ки далеру

шучост. Устод Айнӣ низ дар “Ёддоштҳо” вожаҳои **боғайрат** ва **бочасоратро** дар ҷумлаҳои мухталиф ҳамчун муроди якдигар мавриди истифода қарор додааст. Ин матлабро метавонем дар ҷумлаҳои зерин мушоҳида намоем:

Дар ҷойи он одами хушвакhti ҷаҷакии **боғайрат** як одами ба мурдан наздикрасида меҳобид, ки қувваи гап задан надошт [Ёд., 2009, 301]. – Ба бародари ту Қурбонниёз, ки ҷавони **бочасорати** оқил аст, супурдам, ки ӯ Бухоро рафта дар рӯзи ҷумъа, дар вақте ки амир аз арк баромада ба масҷид меравад, дар миёнаи гурӯҳи мардум истода дар вақти аз пешаш гузаштани амир аризаро баланд бардорад [Ёд., 2009, 78].

Унсури калимасозии **бо-** аз нигоҳи вазифаи дастурӣ бо пешванди **ба-**, пасванди **нок-, манд-** ҳамвазифа буда, барои иҷро намудани вазифаҳои дастурии унсурҳои калимасозии дар боло зикршуда дар мавридҳои гуногуни гуфтор озод истифода бурда мешавад. Барои ба ин масъала чуқуртар назар афкандан мисолҳои зеринро дида мебароем: **бомаънӣ //бамаънӣ; босаодат // саодатманд; боистеъдод // истеъдотнок; бонизом // банизом.**

Чи тавре ки аз мазмуну муҳтавои мисолҳои зикршуда маълум гардид, чи дар нутқи шиғоҳӣ ва чи дар нутқи хаттӣ вожаҳои **бомаънӣ //бамаънӣ; босаодат // саодатманд; боистеъдод // истеъдотнок; бонизом // банизом** озод мавриди истифода қарор доранд.

Шоирону нависандагон барои гурез аз такрор аз ҳар ду гунаи мисолҳои мазкур фаровон истифода мебаранд. Мавридҳоеро низ метавонем мушоҳида намоем, ки адибон барои маънии бикрро ба даст овардан, яъне дурри маънӣ суфтан шаклҳои тамоман наву тозаро қорбаст менамоянд, ки аз лиҳози дарбаргирии мазмуну муҳтаво ба калимаҳои болозикр баробар мебошанд.

Нависандаи мумтоз – Садриддин Айнӣ дар қатори дигар адибон тамоми имконоти калимасозии морфемаҳои калимасозро ба назар гирифта, унсурҳои калимасозро бо камоли баланди эҷодӣ дар осори бадеияш, алаҳхусус дар “Ёддоштҳо” мавриди қорбаст қарор додааст.

1.5. Калимасозии пешванди но-

Рушду инкишофи забон аз замонҳои пеш то ба рӯзгори мо ба таҳаввулу ташаккули таркиби луғавии он вобастагӣ дорад. Бо дарназардошти вазъи сиёсӣ, иқтисодӣ, фарҳангӣ ва иҷтимоӣ таркиби луғавии забон бою ғанӣ мегардад. Баръакси ин масъала доираи инкишофи вожаҳои милли танг шуда, забон аз ин падидаи номатлуб рӯ ба таназзул меорад.

Бо пешвандҳо сохта шудани калимаҳо дар таърихи забони тоҷикӣ собиқаи зиёд дорад. Дар калимасозии пешвандии забони тоҷикӣ пешвандҳои аз рӯйи муносибат, таъинот ва вазифаҳои дастуриашон гуногун ба мушоҳида мерасанд. Ҳар як ҳиссаи мустақилмаънои нутқ вобаста ба хусусиятҳои грамматикашон пешвандҳои мушаххаси худро доро мебошанд.

Дар «Ғиёс-ул-луғот» доир ба пешванди **но-** чунин қайд шудааст: но-ҳарфи нафӣ аст бар муштакот ва сифот, ки киноя аз сифаи исми фоил ва исми мафъул аст, дохил мегардад, чунончи **ноболиғ** ва **номасмӯ** [Ғиёс-ул-луғот, 1987, 330].

Дар китоби дарсии “Забони адабии ҳозираи тоҷик” доир ба хусусияти калимасозии пешванди **но-** чунин маълумот зикр шудааст: «Префикси **но-** бо исм ва асосҳои феълӣ омада, сифати аслий месозад, ки ба аломат ва хусусияте доро набудани предметро мефаҳмонад: одами нобовар, духтари ноком, ҷойи нобоб, ҳиссаи ногувор, мардуи ношод, одами ношинос, ҳаракатҳои нолоиқ» [ЗАҲТ, 1982, 199].

Пешванди **но-** дар сохтани сифат аз дигар пешвандҳо сермахсул ва серистеъмол мебошад. Вай аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифати аслий месозад, ки акси маънои асос молик будани мавсуффо ба он ифода мекунад в ё ҳолати ашёро мефаҳмонад [ГЗАҲТ, 1985, 182].

Забон яроқи асосии нависанда, муҳимтарин омили тасвири бадеӣ, нахустин унсури адабиёт аст. Аз ин ҷост, ки забонро нағз надониста, онро ба

хукми фармони худ надароварда, асари хуб, асари комил ва шоиста офаридан муҳол аст [Ғаффоров, 1977, 5].

Нависандаи маънирас – С. Айнӣ, ки бевосита аз ғановати забони тоҷикӣ баҳраманда буд, дар “Ёддоштҳо” бо пешванди **но-** вожаҳои гуногунсохту гуногунмаъно сохтааст, ки аз рӯйи маъно ва муҳтавояшон аз ҳамдигар фарқ карда меистанд.

Дар диссертатсияи мазкур мо кӯшиш намудем, ки доир ба нақши пасванди сифатсози **но-** дар асари тарҷумаҳолӣ худ устод С. Айнӣ – “Ёддоштҳо” маълумот дода, ба ин васила ҳунари суханофарии ин нависандаи нуктасанҷро баён намоем.

Дар асрари мавриди назар бо пешванди **но-** 59 вожа ба чашм расид. Чунончи: **нотавон, ногувор, nobуд, нопадид, ноқобил, нодор, нокардашуда, нододанӣ, ногаҳонӣ, nobарор, ногаҳон, нодуруст, номақбул, ноором, нокорам, норозиёна, ношумор, номахрам, норозӣ, nobакор, ногуворӣ, нолоиқ, ношинос, номаълум, нодон, ноинсоф, номурод, ноҳақ, ночиз, нофорам, ноилоч, ноҳинҷор, nobоб, норохат, нохушнуд, нокишта, ноист, нофаҳмотар, ноогоҳ, ноомад, нохонда, номуносиб, ношуд, ногуфт, норасида, nobудагӣ, нотарс, ноҳамвор, норозӣ, ношуста, ноком, нодида, ношуда, ноумедӣ, нохалаф, nobофта, номехрубон, ногуфтани, nobакор.**

Сифатҳои ғавқуззикрро аз рӯйи муносибаташон ба ҳиссаҳои нутқ чунин дастабандӣ намудан ба мақсад мувофиқ аст:

1. Аз исм: **ноинсоф, номурод, норохат, нотарс, ноком, нохалаф, нопадид, ноҳақ, ночиз, нотавон.**

Мисолҳо: Ҳайфо, ки пешхони **ноинсоф** ба дурусттар хондани онҳо роҳ наметод, бо талаби пай дар пай ва пулғундорӣ ҳамаро ба ҷон мерасонд [Ёд., 2009, 127]. Магар ман аз дузд ҳам **ноинсофтарам**, ки

хамсоягони худро фиреб диҳам? [Ёд., 2009, 169]. Ў як одами бечораи **номуроде** буд [Ёд., 2009, 138].

Аммо маълум буд, ки дар он вақт он пирсол он шаробро на барои «дар тоати илоҳӣ қувват ёфтан», балки барои омадан дар пеши ман барин одами худонотарс чуръат ёфтан нӯшидааст [Ёд., 2009, 375].

«Духтари сиёҳбаhti **ноком** суханони охиринашро, хусусан он калимаҳоро, ки «аз дунё дар танҳой ва бекасӣ гузаштани худаш»-ро ифода мекарданд, дар зери бори ғаму андӯҳи гарон мегуфт [3, 164, 395]. Ва ҳол он, ки ман натиҷаи кӯшиши худро ба **нокоми** дилороми худ нафаҳмонда чӣ гуна рафта метавонистам [Ёд., 2009, 404].

Бар сари он сарви сарандоз як сарандози шоҳии сафед буд, ки мӯи сиёҳи дарози диловези ўро сар то по мепӯшид ва маълум буд, ки ў ин гуна сарандозро барои ҳамранг кардани тамоми баданаш бо маҳтоб ва пинҳон доштани худ аз рақибӣ **нохалафи** эҳтимолӣ ба сар гирифта буд [Ёд., 2009, 386].

2. Аз сифат: **ногувор, ноқобил, нодуруст, номақбул, ноором, нокорам, нолоиқ, номаълум, ноҳақ, нофорам, нобоб, номахрам, нохушнуд, ноогоҳ, номуносиб, ноҳамвор, номехрубон.**

Дар ин ҳолат аз сифате маҳрум буданро пешванди **но-** мефаҳмонад. **Мисолҳо:** Ман ин ҳолро бевосита ҳис накунам ҳам, аз сӯҳбатҳои ғамолудонаи падару модарам, ки қариб ҳар шаб то вақти хоб дар байни онҳо воқеъ мешуд, дар натиҷаи он тӯй рӯй додани ягон чизи **ногуворро** пай мебардам [Ёд., 2009, 16]. Ман боз як соати дигар сабр кардам, аммо ҳеҷ тоқатам намонд. Кому забонам то лабонам карахш бастанд, дар меъдаам як нооромии **ногуворе** пайдо шуд, гӯё дар он ҷо як кирми оташини гуруснае бошад, ки обу нон меҳоҳад ва агар талаби ўро бар ҷо наёрам, гӯё маро сӯхта маҳв мекарда бошад [Ёд., 2009, 117].

Аммо писараш **ноқобил** ва сарсаригард шуда, на дар замин ва на дар дурудгарӣ кор накардааст [Ёд., 2009, 38].

Дар он вақт ман маҷбур мешавам, ки боз гуреза шавам, ба ҷоҳои дурдаст равам ва бо роҳҳои **нодуруст** (яъне дуздӣ) шиками худро сер кунам [Ёд., 2009, 308].

Аммо падари ман як дараҷа дағал ва сахтгап буд, ӯ корҳои ба ҳудаш **номақбулро** бо суҳанҳои сахт ва талх фош мекард ва аз ранҷидани тарафи муқобил ҳеҷ парво надошт [Ёд., 2009, 68].

Агар ин мусибатнома аз ҳад зиёд андӯҳовар баромада хонандагони мухтарамро **нохушнуд** кунад, маъзарат мепурсам [Ёд., 2009, 181].

Лекин ба назари халқ мактабдориро «кори паст ва ба шаъни ҳудашон **номуносиб**» нишон медиҳанд [Ёд., 2009, 283].

Кому забонам то лабонам карахш бастанд, дар меъдаам як нооромии **ноғуворе** пайдо шуд, гӯё дар он ҷо як кирми оташини гуруснае бошад, ки обу нон меҳаҳад ва агар талаби ӯро бар ҷо наёрам, гӯё маро сӯхта маҳв мекарда бошад [Ёд., 2009, 117].

Аммо маро, бинобар писарбача буданам (ҳар чанд хурдсол бошам ҳам), «**номаҳрам**» гӯён ба ҳавлии дарун роҳ надоданд [Ёд., 2009, 101].

Аз асоси замони ҳозираи феъл: **нодор, ношумор, нобарор, ноист.**

Мисолҳо: – Амакмулло (шавҳарашро мегӯяд, ки Иброҳимхоҷа ном дошта, чунон ки дар боло қайд шуд, дуохони **нобарор** буд) ба ман «исми аъзам»-ро ёд додаанд [Ёд., 2009, 52].

Ӯ як байт хонд ва ман ба ӯ ҷавоб додам ва ӯ ҷавоб дод ва боз ман ҷавоб додам ва ба ҳамин тариқа мо **ноист** тахминан 15 дақиқа байтбарак кардем [Ёд., 2009, 194].

3. Аз асоси замони гузаштаи феъл: **нобуд, ноумед, ношуд, ноғуфт.**

Мисолҳо: Деҳқонони ҳамсоя ба падарам маслаҳат доданд, ки киштро вайрон карда дубора сертухмтар корад. Ба ин тартиб замин бисёр ҳолӣ монда **нобуд** мешавад [Ёд., 2009, 31]. – Мо меҳмонони **ноғуфт** (нохонда) шуда омадем, шумо дар хона набудед, бо вучуди ин, беномусӣ карда даромадем [Ёд., 2009, 307].

Аммо модари ӯгай ҳамаи корҳои саҳт ва чиркини хонаро ба ман мефармуд: ман хона мерӯфтам, ман рӯи ҳавлӣ мерӯфтам ва ман ҳатто ҷоҳои **ноғуфтаниро**, ки рӯзе ду бор рӯфтани он ҷоҳо лозим аст, тоза мекардам [3, 164, 392]. Боз меҳодад бо ягон баҳонаи дурӯғ маро гӯл зада дар оташи **ноумедиям** гузорад [Ёд., 2009, 384].

4. Аз сифати феълӣ: **нокардашуда, ноҳонда, нокишта, норасида, нодида, нобофта, ноғуфтани, ношуста, нодидани**.

Мисолҳо: Қарабек аввалин касест, ки ба заминҳои амлоки **нокиштамонда** ба номи «хорпулӣ» андоз андохт [Ёд., 2009, 188]. Чун деҳқонон барои нарёидани хор заминҳошонро ронда шудгор карда, аммо **нокишта** гузоштанд, ба он гуна заминҳо ба номи «шудгорпулӣ» андози дигаре андохт (ин қоида бо намунаи Қарабек дар ҳамаи районҳои Бухоро ҷорӣ шуд) [Ёд., 2009, 188]. Бо вучуди ин, ки ӯ медонад, мо аз вай шикоят карда нишастаем, дастархон, ҷой, тут, ош фиристодан ва барои набаромаданаиш узр гуфтан барои меҳмонони **ноҳонда** ҳурматест, ки инро фақат Аҳмад-Маҳдум карда метавонад [Ёд., 2009, 282].

Аз тағи ду тарафи пеши он сарандози сафед ду милла мӯи сиёҳи **нобофтаи** зулфмонанд намудор буд, ки он духтари худорои ишвапиро онҳоро аз ду баногӯшаш ба рӯи руҳсорааш гузаронида ба наздикиҳои гушаҳои даҳони худ оварда қач карда гузошта буд ва ин вазъият ҳаёати ӯро боз ҳам дилрабатар ва хушнамотар карда буд [Ёд., 2009, 386].

«Дар вақте ки духтархона ба чиллаҳона даромада, масалан, ба ман либосҳои шуста овардаашро медод, ё ин ки ҷомашӯйҳои **ношустаамро** мегирифт, он духтари хушлибоси хушбӯй аз тағи докаи рӯйбанди худ ба ман менигарист [Ёд., 2009, 364].

Аммо модари ӯгай ҳамаи корҳои саҳт ва чиркини хонаро ба ман мефармуд: ман хона мерӯфтам, ман рӯи ҳавлӣ мерӯфтам ва ман ҳатто ҷоҳои **ноғуфтаниро**, ки рӯзе ду бор рӯфтани он ҷоҳо лозим аст, тоза мекардам.

Хизматгорзанон танҳо ба ошпазиву нонпазӣ машғул мешуданд [Ёд., 2009, 392].

Чунон ки аз таҳлилу баррасии маводи дастрас бармеояд, устоди каломии мавзун, кошшофи маъноӣ бикр, сардафтари адабиёти муосири тоҷик – С. Айнӣ пешвани “но-”-ро дар “Ёддоштҳо” самаранок истифода намуда, дараҷаи калимасозӣ ва вазифаи грамматикӣ ин пасвандро ҳунармандона нишон додааст. Нависанда дар баробари калимаҳои дар забони адабӣ маъмулу роиҷ, боз вожаҳои мавриди истифода қарор додааст, ки бо хусусиятҳои грамматикӣ ва тобишҳои маъноӣ худ фарқ карда меистанд.

Масалан, мо ҳангоми таҳқиқи омӯзиши “Ёддоштҳо” калимаҳои **ношумор, нокорам, нохушнуд, ноист, ногуфт** мушоҳида намудем, ки ҷолиби диққатанд. Ба андешаи мо, вожаҳои мазкур маҳсули эҷоди устод Айнӣ буда, дар забони адабии имрӯза ва дар асари аксарияти нависандагон кам ба назар мерасад. Аз ин ҷо маълум мегардад, ки устоди каломии мавзун С. Айнӣ тамоми имкониятҳои дастурии пешванди “но-”ро истифода намуда, ба ин васила қудрати калимасозии забони тоҷикиро нишон додааст.

1.6. Калимасозии пешвандгунаи пур-

Аз давраҳои қадим дар таърихи забони тоҷикӣ роҳҳои гуногуни калимасозӣ маъмулу машҳур аст. Чи гунае, ки сарчашмаҳои бозғатимоди илмиву адабӣ шаҳодати қавӣ медиҳанд, ниёгони фарҳангпарвари мо барои фасеҳу балиғ ва нишонрас ифшо намудани андешаашон аз роҳҳои самарабахшу санҷидашудаи калимасозии забони тоҷикӣ самаранок баҳра бурдаанд. Дар замони муосир низ калимасозӣ яке аз роҳҳои бисёр муфиди баёни фикр ва бою ғанӣ гаштани таркиби луғавии забон мақоми бузургро касб мекунад.

Дар забони адабӣ як гурӯҳ вожаҳои решагӣ дар сохтани калимаҳо сармаҳсул аст. Ин қабил калимаҳо аз ҷиҳати вазифаи дастурӣ ва ифодаи маъноӣ луғавӣ ба пасвандгуна ва пешвандгунаҳо монандӣ доранд.

Донишманди илми забон Бобомуродов Ш. ба ин гурӯҳи вожаҳо калимаҳои **дил, хуш, пур, сар, сер, ранг, бад**, асосҳои феъли **соз, овар, бахш, оmez, дор, шинос, анgez, бозро** мансуб дониста, онҳоро компонентҳои сармаҳсули исмҳои сифатҳои мураккаб ба қалам додааст [Бобомуродов, 1983, 10].

Дар китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик” низ доир ба калимасозии сифатҳои мураккаб ва роҳҳои сохтани онҳо маълумоти муфид дода шудааст [ЗАҲТ, 1973, 200].

Устои каломӣ бадеъ, сардафтарии адабиёти муосири тоҷик Садриддин Айний аз ҷумлаи он адибони рангинҳаёлу бориқназарест, ки дар эҷодиёти оламгираш аз тамоми имконоти роҳҳои калимасозии забони тоҷикӣ моҳирона истифода кардааст. Асари беэволи ӯ – «Ёддоштҳо», ки дар таърихи адабиёти советии тоҷик ҳамчун энсиклопедияи миллати тоҷик шинохта шудааст, аз ҷумлаи он асарҳоест, ки дар он нависандаи соҳибзавқ усулҳои гуногуни калимасозиро истифода намуда, калимаҳои мураккаби гуногунмаъно сохтааст.

Тазаккур бояд дод, ки дар асари мавриди таҳқиқ қароргирифтаи устод Садриддин Айний ҷойгоҳи пешвандгунаҳои калимасозии **пур**- назаррас аст.

Калимаҳои **пур** аз ҷумлаи пешвандгунаҳое мебошанд, ки дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний дар сохтани сифатҳои мураккаб серистеъмоланд. Вожаи **пур** дар сохтани сифатҳои мураккаб ба таври густурда истифода мегардад.

Тавассути пешвандгуна, асосан, сифатҳои мураккаб сохта мешаванд. Дар объекти тадқиқотии мо ба ин пешвандгуна **40** вожа сохта шудааст. Чунончи: **пуртантана, пурхун, пурхумор, пурқувват, пуроташ, пурҳашамат, пурмева, пурмуболиға, пурзӯр, пурмаъно, пурбарф,**

пурхикмат, пуризтироб, пурбод, пуроб, пурфочиа, пурчӯш, пурнур, пурчав, пурниёз, пургӯшт пуртахлука, пуршахлут, пурғуза, пуршикан, пурлофубод, пурқимат, пурравған, пуршир, пургул, пурдида, пуртоқат, пурмалол, пурқобилият, пуршафкат, пурдард, пурхавл, пурдахшат, пурдон пуришваву ноз ва ғайра.

Чунончи: Чашмонаш сиёҳи обдори **пуришвавуноз**, мижгонҳояш дарози нӯгхамида, абрувонаш сиёҳи тӯсии нӯгтез, гӯшҳояш лолаи нав шукуфтагӣ барин тару тоза, баёзи гарданааш дарози сафеди дилрабо, мӯйҳои сиёҳмушкинаш то хамгашти зонуяҳояш дароз буд ва ҳоказо [Ёд., 2009, 356].

Дар мисоли зикршуда муаллиф санъати сифатчиниро ба кор бурдааст. Калимаи **расоқоматро**, ки муродифи ибораи қоматаш расо аст, ба мушоҳида расид. Дар “Ёддоштҳо” калимаи **пуришвавуноз** ба таври густурда мавриди қорбаст қарор гирифтааст, аммо дар эҷодиёти адибони дигар камистеъмол аст.

Калимаи **пурнақшунигор** аз ибораи пешояндии **пур аз нақшу нигор** сохта шудааст: Аҳмад – маҳдум бо кадом роҳе, ки бошад, бо соҳиби ин ҳавлӣ алоқа пайдо карда, дар лаби рӯд як хонаи **пурнақшунигор** бино карда буд... [Ёд., 2009, 291].

Вожаи “парқимат” муродифи калимаи “пурбаҳо” буда, дар забони адабии тоҷик ва ғӯйишҳои тоҷикӣ хеле серистеъмол мебошадва устод Айни низ аз он ба таври фаровон истифода кардааст

...Яъне то вақте ки ба баромадани офтоб якуним соат монда бошад, ба кӯча баромаданашон расман номумкин ва ба хонанишинӣ маҳкум буданд, ин имкони озодгардӣ фурсати ғанимат ва неъмат **пурқимат** ба шумор мерафт [Ёд., 2009, 573].

Дар “Ёддоштҳо” адиби нуктасанҷ устод Айни вожаи **пурбод** ва **пургӯштро** моҳирона истифода кардааст. Бояд гуфт, ки ин қолаби калимасозии сифат дар забони адабӣ қариб мавриди истифода қарор надорад. Вожаи **пур+бод** ва **пур+гӯшт** аз рӯйи таркиб аз сифату исм иборат

мебошанд. Вожаи **пургӯшт** бо калимаи **сергӯшт** муродиф мебошанд. Калимаи мазкур аз ибораи **пур аз гӯшт** созмон ёфтааст. Бад-ин васила ифода намудани мақсад бевосита ба услуби вижаи адиб вобастагӣ дорад.

Чунончи: Вақте ки ба наздикии фӯта расид, монанди ҳаппаки **пурбод** худро боло ҳаво дода аз болои фӯта баробари сари фӯтадорон аз баландӣ гузашта, бо ду пойи худ дар замин қарор гирифт ... [Ёд., 2009, 167]. Қади ин чавон пасттар, баданаш **пургӯшт** ва рӯяш гандумгуни ба сабзӣ моил менамуд [Ёд., 2009, 399].

Дар асари мавриди таҳқиқ мо бо калимаи **пурғаразона** дучор шудем. Таркиби вожаи мазкурро метавон чунин муайян намуд: **пур** – сифат, **ғараз** – исми маънӣ ва пасванди **-она**. Чи тавре ки мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, дар ин қолаб истифода шудани калимаи мазкур камистеъмол аст. Вожаи **пурғаразона** бо вожаи **ғаразнок** ифодакунандаи як маъноянд, лекин аз рӯйи тобиши маъно байни ин ду вожа тафовут дида мешавад. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” калимаи **ғаразнок** чунин маънидод шудааст: 1. **Ғаразнок** – ғараздор, бадният, бадқасд: одами ғаразнок. 2. Бадҳоҳона, муғризона [ФТЗТ., 2008, 375]. Аммо вожаи **пурғаразона** шахси нияташ ниҳоят бадро мефаҳмонад.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ мо вожаҳоеро вомехӯрем, ки аз рӯйи қолаби калимасозӣ аз калимаҳои дар боло зикршуда комилан фарқдоранд, лекин аз рӯйи тобиши маъноӣ бо калимаҳои мазкур дар як зина меистанд, яъне ҳаммаъноянд. Ин ҷо масъалаи муродифшавии пешвандгунаи **пур-** бо пасванди сифатсозӣ **-нок** ва пешванди **бо-** мушоҳида карда мешавад. Барои исботи андешаамон ба мисолҳои зерин таваҷҷуҳ менамоем: **пурғараз//ғаразнок// боғараз**.

Мисол: Ҳеҷ гоҳ қозикалон бо тухмати хушки **пурғаразона** маро ҳабс намекунад... [Ёд., 2009, 525].

Мо дар асари мавриди таҳқиқ қароргирифта ҷумлаеро мушоҳида намудем, ки дар он калимаҳои **пуробила** ва **пурдиққатона** бо як салиқаи

баланди нависандагӣ аз ҷониби адиби маънирас устод Айнӣ мавриди истифода қарор дода шудааст. Ин ду вожа аз рӯйи муносибат доштанишон ба ҳиссаҳои нутқ сифатанд. Дар забони адабӣ калимаи **пуробиларо** дучор омадан мумкин, яъне ин калима то дараҷае дар забон маъмул аст. Аммо имрӯз дар чинин қолаб калимаи **пурдиққатона** дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ истифода намешавад. Дар тамоми услубҳои забон бар ивази калимаи **пурдиққатона** вожаи **бодикқат** ба таври мувозӣ мавриди қорбурд қарор дорад.

Нависанда бо сабку услуби ба худ хос калимаи пурдиққатро, ки дар асар истифода кардааст, аз рӯйи тобиши маъноӣ аз калимаи **бодикқат** фарқ мекунад. Калимаи бодикқат дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” бо чунин маъноҳои луғавӣ шарҳу эзоҳ дода шудаанд: диққаткорона; тамоми диққатро ба як нуқта равона кардан; ҳама тан чун гӯш шудан [ФТЗТ, 2008, 375]. Калимаи **пурдиққат** бошад, чунин шарҳи маънӣ шудааст: **пурдиққат** – аз ҳад зиёд эътибор додан ба чизе мебошад.

Мисол: Қади ӯ миёна бошад ҳам, химча ва рост, рӯяш **пуробила** бошад ҳам, доим тару тоза, чашмаш тангтар бошад ҳам, ҳамеша бо нигоҳи **пурдиққатона** пур, ришаш майгунтоб бошад ҳам, аз бисёрии собуншӯйӣ ва шоназанӣ тор-тор аз ҳам ҷудо шуда, чун лоси абрешим як навъ тобандагии ба худ махсус дошт [Ёд., 2009, 431].

Дар ҷумлаи зикршуда вожаи **пурдиққатона** аз нигоҳи услуби баён хеле мувофиқ афтода, ба мазмуни умумии ҷумла як тобиши хуби маъноӣ бахшидааст.

Пеш аз ҳама, пеш аз исбот кардани муддаои худ бо далелҳои мувофиқи мантиқ, тарафи мунозираро бо суҳанони **пуристеҳзои** худ тарсонидани гирифтани аст...[Ёд., 2009, 425]. Чун дидам ҳар боре, ки аз кисааш пул мебарояд, ҷонаш ҳам аз даҳонаш баромадан меҳаҳад, ба афту башараи **пуриштиробӣ** мӯйсафед раҳмам омада, 25 сӯмро рад накарда ором истодам [Ёд., 2009, 265].

Дар ҷумлаҳои зикршуда дар қолаби мазкур вожаҳои **пуристеҳзо** ва **пуризтироб** қайд шудаанд.

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” вожаи **истеҳзо** чунин маънидод карда шудааст: истеҳзо а. масҳара кардан. 2. ришханд кардан; ришханд, тамасхур, лабханди масҳараомез; истеҳзо кардан ришханд кардан, писханд задан [ФТЗТ, 2008, 558]. Имрӯз дар забони адабии ҳозираи тоҷик дар ин қолаб калимаи мазкур корбаст намешавад.

Калимаи дигар **изтироб** аст, ки дар фарҳанги зикршуда бо чунин маъноҳои луғавӣ омадааст: изтироб – ҳаяҷони саҳт, беқарорӣ, ошуфтагӣ; боизтироб дар ҳолати ҳаяҷон, мушавваш; ба (дар) изтироб андохтан, мушавваш кардан, ба ҳаяҷон овардан; дар изтироб будан, дар ташвиш будан [ФТЗТ, 2010, 539].

Дар фарҳанги ғавқуззикр вожаи **пуризтироб** зикр шудааст, ки бо вожаи **боизтироб** аз рӯи маъно баробар шуда наметавонад. Вожаи **пуризтироб** изтироби беҳад доштанро мефаҳмонад. Имрӯз вожаи **пуризтироб** бештар дар шакли **боизтироб** мавриди истифода қарор дорад.

Вожаҳои **пуристеъдод**, **пурриш**, **пурчин**, ки дар ҷумлаҳои зерин устод Садриддин Айнӣ истеъмол намудааст, бар ивази онҳо имрӯз дар забони адабии ҳозираи тоҷик доираи истифодаи муродифҳои онҳо – **серчин** **боистеъдод**, **серриш**, **истеъдоднок** бештар ба назар мерасад.

Лекин ӯ даромади худро монанди дигар хоҷагони ҷӯборӣ дар роҳҳои беҳуда сарф нанамуда, дар роҳи таҳсили камол сарф кард, ҳатто якчанд талабагони **пуристеъдодро**, аз ҷумла Шамсиддинмахдуми Шохинро ба харчи худ тарбия карда, ба воя расонид [Ёд., 2009, 424].

Адиби ҳамадон устод Айнӣ дар ҷумлаҳои дар поён зикршуда калимаҳои **пуркор**, **пурлоғубод**, **пурмалол** кор фармудааст, ки ин калимаҳо имрӯз дар забони ғуфтуғӯи мардум дар истеъмол нест. Ғуфтан ҷоиз аст, ки вожаҳои мазкур ҳатто дар осори адибон мавриди истифода қарор надоранд. Имрӯзҳо чи дар забони адабӣ ва чи дар ғуфтуғӯӣ ба ивази калимаҳои

ёдшуда муродифҳои онҳо: **пуркор** // **серкор**, **пурлофубод** // **лофзан**, **пурмалол** // **малолнок** // **бомалол** пайи истифодаи умум қарор доранд.

Чунончи: Аъзои ин оила ҳама қорӣ ва **пуркор** буда, дар ҳамон шабҳои кӯтоҳи тобистон дар торикии рӯз каланд, дос ва белчаҳои сабзаботхишовакуниро ба дастҳо гирифта, ба киштзор мерафтанд [Ёд., 2009, 365]. Дар охири қор Истами Хархӯр ном як харбози **пурлофубод** ба майдон даромад [Ёд., 2009, 87]. Ин аҳволи **пурмалол** вабои умумӣ ва муромурӣ буд [Ёд., 2009, 109].

Аз таҳлили баррасии мисолҳои ҷамъоварда бармеояд, ки адиб барои таъсирбахш манзури хонанда намудани симои ҳақиқии персонажҳо ва ба таври барҷаста нишон додани воқеияти ҳодисаву тақдири одамон тамоми имкониятҳои калимасозии забони тоҷикиро бо истеъдоди баланди суҳанофариву маънирасӣ мӯйшикофона ба таври густурда мавриди қорбаст қарор додааст.

Ба ҳамин маънӣ муҳаққиқи барҷастаи тоҷик, ба истилоҳ забоншиноси ҳирфай Н. Маъсумӣ доир ба маҳорати баланди суҳанофарӣ ва забони бисёр дилнишину гӯшнавози осори нависанда барҳақ чунин изҳори андеша намудааст: «Устод нуктасанҷ Айнӣ аз хусусияту қоидаҳои калимасозию иборасозии забони тоҷикӣ ба таври фаровон истифода намуда, калимаю шаклҳои тамоман нав месозад, ки ба ин васила барои калимасозии озодона ва қоидаҳои умумии забон мувофиқаткунанда уфӯқҳои нав кушода пешкаши аҳли маънӣ мекунад» [Н. Маъсумӣ. 2003, 237].

Дар асари мавриди таҳқиқ мо вожаҳоро мушоҳида намудем, ки аз пешвандгунаи **пур**- ва исмҳои маънии **одоб**, **озор**, **натиҷа** сохта шудаанд.

Чунончи: **пур+натиҷа**, **пур+одоб**, **пур+озор**.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик доираи истифодаи сифатҳои зикршуда айни ҳол дар истеъмол ба назар намерасад. Дар ҷойи онҳо имрӯз чи дар забони хаттӣ ва чи дар забони гуфтугӯи калимаҳои **бонатиҷа**, **натиҷанок**, **боодоб**, **боодобона**, **озурда**, **озурданок**, **озорнок** мавриди

истифодаи ҳама қарор гирифтаанд. Ин калимаҳо аз назари тобиши маъноӣ аз вожаҳои дар боло овардашуда фарқ мекунанд. Ин ҷо бояд махсус ёдовар шавем, ки пешвандгунаи **пур-** маъниро таъкид мекунад.

Чунончи: Дар ҳақиқат ҳам мурочиатам ба ӯ барои ман **пурнатича** баромад ва ӯ сабаби чудоиро бо тафсил гуфта дод [Ёд., 2009, 435]. Дили хоришдори **пурозорашон** худро ба он зада метавонистанд, танҳо ҳавлии козикалон буд [Ёд., 2009, 508].

Дар ҷумлаи поён калимаи **пуртаксир** дарҷ шудааст. Калимаи мазкур аз нигоҳи доираи истеъмол дар забони адабӣ ба гурӯҳи калимаҳои куҳнашуда шомил аст.

Чунончи: Ин фақири **пуртаксир** (пуркӯтоҳӣ- пургуноҳ) ҳар чӣ ёфтам, аз шарафи хокрӯбаи мазори пурасори имом Қутайба ёфтам [Ёд., 2009, 348].

Адиби нуктасанҷ устод Айнӣ дар асоси ин қолаби калимасозӣ калимаҳои **пурфоида**, **пурчасорат**, **пурчингиларо** дар “Ёддоштҳо” қорбаст намудааст. Калимаҳои зикршуда аз рӯйи муносибат доштанишон ба ҳиссаҳои нутқ ба ҷумлагӣ сифат буда, муаллифи асари номбурда, онҳоро ба хоҳири муассир ифода намудани мақсад, тасвир кардани симои қаҳрамонҳои асараш мавриди қорбаст қарор додааст. Вожаҳои зикршуда дар забони адабии ҳозираи тоҷик имрӯз аз лиҳози доираи истифода камистеъмол ё ба гурӯҳи калимаҳои куҳнашуда дохил шудаанд.

Дар забони адабӣ пасвандҳои сифатсози **-нок** ва **-манд**, пешванди сифатсози **бо-** ҳамчун муродифи пешвандгунаи **пур-** як вазифаи дастуриро иҷро мекунанд. Чунончи: **пурфоида** // **фоиданок**, **бофоида**, **пурчасорат** // **часоратнок**, **часоратманд**, **бочасорат**, **пурчингила** // **чингиланок**.

Мисолҳо: Аммо, агар дар мактаб ва мадрасаҳои мо дарси забон мебуд ...дар он вақт машғулияти шуморо **пурфоида** гуфтан мумкин буд [Ёд., 2009, 496]. Чи гуна **пурчасорат** ва озодгард будани аробакашони Ғайзободиро воқеаи зерин ба хубӣ исбот мекунад [Ёд., 2009, 503]. ... риши зарди

пурчингилаи намадвор пахшхӯрдааш ба дастори каловамонанд печонидашудааш ба хӯсаи киштзорҳо шабоҳат дошт... [Ёд., 2009, 326].

Дар асари мавриди таҳқиқ калимаҳои **пуршикан**, **пуршохлутро** истифода шудаанд. Калимаи **пуршикан** дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ба маънои **пурчин**, **пурхам**, **пургирех**, **пурпечутоб**; 2. **Пурочинг** дарҷ шудаанд [ФТЗТ. 2008: 130]. Зикр кардан даркор, ки калимаи **пуршикан** дар адабиёти классикӣ, махсусан, дар забони назм бештар мустаъмал аст.

Устод Айнӣ калимаи **шоҳлутро** ин тавр шарҳу эзоҳ додааст: «Шоҳлут – номи як навъ таоме, ки гӯшти кӯфтаи бо кабудиҳо ва ё дорувории хушбӯ омехтаро ба порчаҳои чарбӯи гӯсфанд печонида мепазанд» [Ёд., 2009, 664].

Имрӯз дар забони адабии ҳозираи тоҷик калимаи **пуршохлут** ба гурӯҳи калимаҳои кӯҳна дохил шуда, дигар мавриди корбурд қарор надорад.

Мисолҳо: Як қисми он мӯйҳои марғуладори **пуршикан** аз ду тарафи рӯйи он парисимо ба канораш фурӯ афтада, симои ўро ҳақиқатан ҳам ба парии афсонавӣ монанд карда буданд [Ёд., 2009, 258]. ...Дар дасти баъзе аз онҳо лаганҳои пур аз калла-поча, дар дасти баъзе лаълии **пуршохлут** ва ҳасиб, дар дасти баъзеи дигар дег ва кӯраи тухмбаракпазӣ ва монанди инҳо буд [Ёд., 2009, 208]. Ин мӯйсафеди **пурдида** дар фаҳмидани замири дили одамон той надорад [Ёд., 2009, 392].

Дар ҷумлаи болозикр нависандаи бориқназар ба ҷойи калимаҳои **ботачриба**, **рӯзгордида** ва **тачрибадор** синоними онҳо – калимаи **пурдидаро** устокорона корбаст намудааст, ки аз нигоҳи услуби баён ба асар ҳусну таровати хеле тоза бахшидааст.

Акнун фазои биёбон ҳам як баҳри **пуршир** барин менамуд [Ёд., 2009, 370]. Сабзаҳои худрӯи лаби ҷӯйчаҳо ва рӯи рошҳо ҳам замини **пурнами** сиёҳтоби баҳориро тамоман пӯшонда буданд [Ёд., 2009, 250]. Ин ҷавонон хушлибос ва хушсурат буда, **пурнурии** чашмашон ба пурқобилиятии табиашон гувоҳӣ медод [Ёд., 2009, 248].

Ҳамин тариқ, пешвандгунаи **пур-** дар калимасозии сифатҳои мураккаб дар “Ёддоштҳо” мавқеи вижаро касб намуда, адиби хушзавқ дар ин қолаби калимасозӣ бо истифодаи меъёрҳои калимасозии анъанавӣ ё худ таърихӣ як қатор калимаҳои хушсохту пурмуҳтавое сохтааст, ки аз як тараф таркиби луғавии забони тоҷикиро бой сохтаанд, аз тарафи дигар бошад, услуби вижаи суҳанпардозии нависандаро ба тарзи возеҳу равшан нишон додааст. Ба андешаи мо, ин гуна муносибати дилсӯзона намудан ба рушду инкишофи минбаъдаи забони тоҷикӣ барои шухрати ҷаҳонӣ касб намудани забонамон мусоидат намуда, дар пойдории давлату бақои миллатамон мусоидат менамояд.

1.7. Калимасозии пешвандгунаи хуш-

Маънии луғавии вожаи **хуш-хуб, нек; зебо, дилкаш, гуворо, ширин, фораи, шод, хурсанд, хуррам** мебошад. Вожаи мазкур дар баробари маънои аслии доштани дорои маънии маҷозии **бисёр, хеле, бале** низ мебошад [ФЗТ, 1969, 512].

Бо мафҳумҳои ин пешвандгуна дар таркиби ҷумлаҳои услуби баланд бештар мавриди истифода қарор доранд. Калимаи мазкур дар таркиби калимаҳои бо ин вожа сохташуда бошад, вазифаи дастурӣ касб намуда, ҳамчун пешвандгунаи **хуш-** пайи истифода қарор мегирад.

Ин пешвандгуна аз ҷумлаи пешвандгунаҳое мебошад, ки дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айний дар сохтани сифатҳои мураккаб серистеъмол аст. Ин пешвандгуна ҳангоми калимасозии вожаҳои мураккаб ба таври васеъ истифода мешавад. Пешвандгунаи мазкур дар пояи дигар калимаҳои мустақилмаъно дар бисёр мавридҳо дар калимасозии исм ва сифат ба таври густурда мавриди истеъмол қарор дорад.

Пешвандгунаи **хуш-** дар “Ёддоштҳо” мавқеи вижаро касб намуда, ҳамчун пешвандгунаи сермахсул ба назар мерасад. Аз рӯйи мушоҳида ё худ таҳқиқи мо дар асар бо ин пешвандгуна 22 калима сохта шудааст.

Чунончи: **хушхаво, хушхат, хушзабон, хушмуомила, хушпул, хушбахт, хушрӯ, хушнамо, хушсавод, хушбӯй, хушвақт, хушовоз, хушхон, хушгап, хушхӯр, хушзехн, хушхавсала, хушсурат, хушлибос, хушнавис, хушхол, хушбор.**

Чунон ки аз таҳлилу баррасии маводи дастрас аз “Ёддоштҳо” бармеояд, устод Айнӣ аз ин унсури калимасоз самаранок истифода намуда, бад-ин васила суҳанро зебу зинат бахшидааст. Дар мисоли зерин вожаи **хушпул** истифода шудааст. Вожаи мазкур бинобар мушоҳидаи мо, дар аксарияти фарҳангномаҳо қайд нашудааст. Дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” ба маънои **серпул, пулдор** тафсиру маънидод шудааст [ФТЗТ, 2008, 469]. Чунончи: Духтар аз ин гапҳо пай бурдааст, ки ҳеҷ гоҳ падару модараш ўро ба ятим нахоҳанд дод, онҳо дар ҷустуҷӯи ягон домоди **хушпул** мебошанд, ки ўро бо баҳои тамом ба вай фурушанд [Ёддоштҳо, 2009, 49].

Дар қолаби мазкур калимаҳои **хуш+хаво, хуш+либос, хуш+бӯй, хуш+забон, хуш+гап, хуш+борӣ, хуш+хӯр** ва монанди инҳо сохта шудаанд. Аини замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик як қисми вожаҳои зикршуда дар ин қолаб мавриди истеъмол қарор гиранд, қисми дигар аз рӯйи мавқеи истеъмол маҳдуд буда, бештар дар услуби бадеӣ серистеъмоланд.

Дар ҷумлаҳои зерин вожаҳои **хуш+намо, хуш+бӯй, хуш+хавотар, хушбахт, хушвақт** пайи истифода қарор дода шудаанд.

Чунончи: Нақшҳои кандакорӣ вай чунон нозук ва **хушнамо** буданд, ки гӯё наққошони забардаст бо қалами мӯин дар коғаз он нақшҳоро кашида бошанд [Ёддоштҳо, 2009, 65]. ...ҳатто ҷойхонаи бозорчаи сари пули Эшон, ки ба ҳавлии мо наздик буд, аз ин ҷойхонаҳо хубтар, **хушнамотар** ва ба сабаби пешаш сарҳавздор ва дарахтзор будан аз инҳо **хушхавотар** буд [Ёд., 2009, 124]. Инҳо ҷавонони **хушбахти хушвақт** мебошанд [Ёд., 2009, 122]. Аз он ҷо

ба хонаи Усто амак рафтам. Дар ҷои он одами **хушвақти** ҷаҷақии боғайрат як одами ба мурдан наздикрасида меҳобид, ки қувваи гап задан надошт [Ёд., 2009, 293]. Ҳар дуи онҳо ҳам пур аз гулҳои навшукуфта буданд ва гули ҳар дуи онҳо ҳам **хушбӯй** буд [Ёд., 2009, 95].

Таркиби калимаи **хушбахт** аз пешвандгунаи **хуш-** ва исми **бахт** иборат буда, дар фарҳангномаҳо ба маънои дар зиндагӣ комёб, сарфароз тавзеҳ дода шудааст.

Дар “Ёддоштҳо” калимаи **хуш** бо синонимҳои **рӯй, сурат** ҳамроҳ шуда, вожаи нав сохтааст, ки маънии ҷамоли инсонро бо обурани эҳсосоти мусбат таҷассум намудааст.

Чунончи: Духтарони дигар дар байни худ аз **хушрӯии** Ҳабиба ва Қутбия гап мезаданд, баъзеи онҳо Ҳабибаро **хушрӯйтар** медонистанд ва баъзеашон Қутбияро [Ёд., 2009, 93].

Пешвандгунаи **хуш-** дар “Ёддоштҳо”, чунон ки дар боло ишора намудем, серистеъмол буда, дар ин қолаб ҳангоми калимасозӣ аз ҳисоби ҳиссаҳои нутқ исм корбурди васеъ дорад: **хуш+зеҳн, хуш+ҳавсала, хуш+забон, хуш+муомила, хуш+савод, хуш+ҳаво, хуш+либос, хуш+гап** ва монанди инҳо мавриди истифода қарор дода шудаанд. Аз ҷумлаи сифатҳои болозикр имрӯз баъзеи онҳо дар ин қолаб дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ мавриди истифода қарор дода намешаванд. Чунончи: Дар ин мунозираҳо на танҳо ҳамон 5 протсент **хушзеҳн**, балки ҳамаи шогирдон иштирок мекарданд [Ёд., 2009, 234]. ...ин китобчае буд, ки яке аз шоирони бекормондаи **хушҳавсалаи** Ҳиндустон бо усули «байтбарак» барои ҳар ҳарфи алифбои араб як ғазал гуфта вайро тартиб додаст [Ёд., 2009, 248]. Духтарак ҳам ба ин ҷавони **хушзабони** меҳрубони **хушмуомила** муҳаббати поқдилона монда, аз вай ҷудо шудан ва як нафас бе ӯ монданро намехостааст [Ёд., 2009, 93].

Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” вожаи **хушзеҳн** – **бозаковат, боақлу хуш, тезфаҳм** маънидод шудааст [ФЗТ, 1969, 513]. Аммо вожаи **хушсавод**

дар луғатномаҳо ба назар нарасид. Вожаи мазкурро нависанда ба маънои **шахси босавод, саводнок** истифода намудааст.

Бояд зикр намуд, ки пешвандгунаи **хуш-** бо пешвандҳои **бо- ба-** ва пасванди **-нок** аз рӯйи вазифаи дастуриаш хусусияти ҳамвазифагӣ дорад. Чунончи: **хуш+савод // саводнок, босавод, басавод; хуш+муомила // бамуомила**. Дар забони адабии ҳозираи тоҷик бошад, пешвандгунаи **хуш-** чойи худро то як дараҷа ба дигар унсурҳои калимасоз дода, дар ҷараёни калимасозӣ кам мавриди истифода қарор мегирад.

Ҳамин тариқ, пешвандгунаи **хуш-** дар асари тарҷумаҳолии устод Айнӣ – “Ёддоштҳо” нақши ғаёлу бесобиқа дошта, аз ҳисоби ҳиссаҳои гуногуни нутқ як қатор сифатҳои мураккаб сохта шудааст, ки шумораи муайянашон нишонаи хусусиятҳои фардии калимасозӣ ва услуби ниғориши нависандаро дар роҳи калимасозӣ муайян намуда, назирашон дар осори дигар нависандагон бо нудрат ба ҷашм мерасанд. Бинобар ин сабаб метавон қазоват намуд, ки нависанда дар самти калимасозӣ бештар ба навардози майл намуда, барои офаридани маънии бикр аз тамоми имкониятҳои дохилии забони адабии классикӣ ва муосир моҳирона истифода намудааст.

1.8. Калимасозии пешвандгунаи дил-

Вожаи **дил** аз нигоҳи физиологӣ узуви инсон, ҳайвоноту ҳашарот мебошад. Калимаи мазкур ҳамчун пешвандгуна ҳангоми калимасозии вожаҳои мураккаб пайи истифода қарор гирифта, барои сохтани калимаҳои нав заминаи бисёр устуворро ба вуҷуд меорад. Ин гурӯҳи калимаҳо ифодагари ҳам маънии асли ва ҳам маъноӣ мебошанд. Дар асари тарҷумаҳолии устод Айнӣ – “Ёддоштҳо” бо пешвандгунаи **дил-** 12 вожаи мураккаб сохта шудааст.

Чунончи: **дилтанг, дилгир, дилмонда, дилкаш, дилором, диловез, дилрабо, дилнавоз, дилнокаш, дилмурда, дилсиёҳ, дилсӯхта**.

Пешвандгунаи мазкур бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ ҳамроҳ шуда, сифатҳои мураккаб месозад. Сифатҳои мазкур аз нигоҳи луғавӣ маъноҳои мухталифро таҷассум менамоянд. Пешвандгунаи **дил-** дар мисоли зерин бо феъли **рабудан** ҳамроҳ шуда, сифати **дилрабо** сохтааст. Вожаи **дилрабо** аз ибораи фразеологии **дили касеро рабурдан** сохта шуда, ифодакунандаи маънии дилкаш, зебо мебошад.

Мисол: Ман ҳамин қадар гуфта метавонам, ки он рӯи зебо бо он бинии латифи **дилрабо**, бо он чашмони сиёҳи муҳаббатнигоҳи меҳрафзо— бисёр пирам, бисёр дилкаш ва бисёр хушнамо афтода буд, ки одам аз диданаш сер намешуд [Ёд., 2009, 373].

Вожаи **дилгир** аз пасвандгунаи **дил-** ва асоси замони ҳозираи **гир** бунёд шудааст. Дар “Фарҳанги забони тоҷикӣ” калимаи **дилгир** ба маънои нохуш, малулгардида, ногувор, озурда, малул, озурдахотир, безор гаштан омадааст [ФЗТ., 1969, 347]. Дар “Ёддоштҳо” ба маънои озурдахотир омадани калимаи **дилгир** дида шуд, чунончи: Чунки ман дар муддати ин даҳсола танҳои то фурсат ёфтам, китоб хонда саводи худро баланд кардам ва ҳар гоҳ, ки китобхонӣ **дилгирам** кард, ба дарздӯзӣ машғул шуда, ин хунарро ҳам ба камол расондам [Ёд., 2009, 386]. Аммо ба андӯхгин шудани ту, ба **дилгир** гардидани ту, хусусан, ки ин андӯх ва **дилгирӣ** ба сабаби ман пайдо шуда бошад, тоқат надорам... Парешонии аҳволи хешу таборон, харобии ҳавлӣ ва рӯидаричаи худамон маро парешонҳол ва **дилгир** кард [Ёд., 2009, 386].

Чунон ки дар боло ишора намудем, пешвандгунаи **дил-** бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ алоқаманд шуда, калимаҳои аз лиҳози маъноӣ луғавӣ гуногун ва дорои тобишҳои мухталифи маъноӣ месозад. Инак, мо ин вазифаи дастурии калима ё худ пешвандгунаи “дил-”-ро дар асари мавриди таҳқиқ дида мебароем. Тавассути пешвандгунаи мазкур бо васлшавии чунин ҳиссаҳои нутқ вожаҳои нав рӯйи кор омадаанд:

А) Дараҷаи истеъмоли сифат дар ин вазифа чандон назаррас нест. Дар “Ёддоштҳо” дар ин қолаб се калимаро пайдо намудем: **дилтанг**, **дилором** ва **дилсиёҳ**.

Мисолҳо: Чун он маҳбубаи **дилором** наздик расид, ман аз сари хомаи рег шорида фурумада дар пасхамие, ки Ситора ба ман нишон дода буд (бояд Ситора ҳам он чоро ба ман бо нишондоди он офтоб таъин карда бошад) дароз кашидам [Ёд., 2009, 372]. Ман баъди он суҳбат ҷавони посбонро дар хилват дида ба ӯ таълим додам, ки худро ба он мӯйсафеди **дилсиёҳ** ба миёнаравӣ роӣ барин карда нишон диҳад, аммо ба он зан чизе нагуфта ва гап назада аз номи ӯ бо ин пирсаг савдо кардӣ, як маблағ пули ӯро ба даст дарорад ва баъд аз он ман боз роҳи ҷӣ кор карданро нишон медиҳам [Ёд., 2009, 401].

Забоншиноси тоҷик Низомова С. Ф. дар диссертатсияи докториашон зери номи “Калимасозӣ дар насри бадеӣ ва публитсистии Садриддин Айнӣ”, ки бевосита ба таҳқиқи роҳҳои калимасозии осори адиб бахшида шудааст, заминаи пайдоиши аксарияти калимаҳои мураккабро, ки бо пешвандгунаи дил- ба вучуд омадаанд, ба ибораҳои фразеологӣ мансуб дониста, барои исботи андешааш чунин мисолҳои ҷолибро оварда шарҳу тавзеҳ додааст: **дилхуш - дили касеро хуш кардан; дилтанг - озурда гаштан, парешон шудан; дилсард - аз чизе дилмонда гаштан...** [Низомова, 2019, 178].

Дар хусуси аз ибораҳои фразеологӣ созмон ёфтани вожаҳои мураккаби мазкур дар асару мақолаҳои забоншиносони хориҷиву ватанӣ, ба мисли Н. Шанский [1960], Н.С. Улуханов [2005], Т.П. Белоусова [2001], М. С. Козлова [2015], Ҳ. Маҷидов [2006], Ш. Бобомуродов, А. Муъминов [1983], М. Мирзоева [2017] қайдҳои ишораҳои муътамад ба назар мерасад. Забоншинос Мирзоева М. М. бамаврид қайд кардааст, ки воҳидҳои фразеологӣ яке аз заминаҳои пайдоиши калимаҳои мураккаб дар забон маҳсуб меёбанд [Мирзоева, 2017, 306].

Б). Бо асоси замони ҳозираи феъл омадани пешвандгунаи **дил-** ва калимаи нав сохтани он дар таъя ба ҳамин қолаби калимасозӣ яке аз роҳҳои

серистеъмол ва сермахсултарини чунин қолаби калимасозии калимаҳои мураккаб (сифатҳои мураккаб) мебошад. Бо вуҷуди ин дар асари мавриди таҳқиқ ин қолаби калимасозӣ каммахсул аст. Бо ин қолаб дар асари адиб ҳамагӣ 6 калимаи мураккаб сохта шудааст. Чунончи: **дилгир, дилкаш, диловез, дилнавоз, дилрабо, дилдор**.

Мисолҳо: Парешонии аҳволи хешу таборон, харобии ҳавлӣ ва рӯидаричаи худамон маро парешонҳол ва **дилгир** кард [Ёд., 2009, 239]. Ҳикояти ин сайр ба касоне, ки вайро надидаанд, монанди ҳикояҳои ҳазору як шаб **дилкаш** ва аҷиб менамуд [Ёд., 2009, 118]. Кас меҳост, ки даҳонашро қалон кушода он насими **диловези** анбарбезро, то метавонад, фурӯ кашад [Ёд., 2009, 251]. Албатта, ин сабабе, ки ман ба гиряи худ нишон додам, барои пинҳон доштани сабаби ҳақиқии гирам буд, аз он дилбари **дилнавози** соддадил [Ёд., 2009, 394]. Сахро дар ин вақт ҳақиқатан **дилрабо** ва фараҳафзо буд. Маиса ва сабзаҳо гӯё баҳмали сабзпате буданд, ки бар рӯи сахро ба пешвози наврӯзи дилафрӯз густурда шуда буданд [Ёд., 2009, 250].

В). Бо сифати феълӣ пайваст шудани пешвандгунаи “**дил-**”-ро низ дар асари мавриди таҳқиқ мушоҳида намудем.

Чунончи: Паллабардорон бошанд, гӯё барои ягон деҳқонро «**дилмонда** накардан» аз даҳ-дувоздаҳ ҷувол якбора бар каш сар мекарданд [Ёд., 2009, 304]. «Ошиқи **дилсӯхта**»-ам маро гашта-баргашта ба таомхӯрӣ тақлиф намуда истода даст дароз кард, ки рӯи маро кушояд [Ёд., 2012, 402].

Ҳамин тариқ, пешвандгунаи **дил-** ҳангоми калимасозии калимаҳои мураккаб сермахсул буда, аз сифат, асоси замони ҳозираи феъл ва сифати феълӣ вожаҳои нав, яъне сифат сохтааст. Адиби нуктасанҷ ин пешвандгунаро бо як назокати ба худ хос дар сохтани калимаҳои мураккаби аз лиҳози тобишҳои маъноӣ гуногун моҳирона истифода намуда, дар “Ёддоштҳо” онҳоро ба таври густурда мавриди қорбаст қарор додааст.

1.9. Калимасозии пешвандгунаи сер-

Дар калимасозии сифат пешвандгунаи **сер-** чун **чӯзӣ** калимаи мураккаб ба таври васеъ ба мушоҳида расид. Пешвандгунаи мазкур дар алоҳидагӣ низ ифодакунандаи маъноҳои гуногуни луғавӣ мебошад. Ин хусусияти пешвандгунаи **сер-** дар луғату фарҳангҳо ишора шудааст. Чунончи, дар “Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ” он аз лиҳози маъно чунин маънидод шудааст: он ки нав хӯрок хӯрда шикамаш пур аст ва майли хӯрокхӯрӣ надорад; муқоб. гурусна. 2. Маҷ. пур, саршор. 3. Чӯзӣ пешини баъзе калимаҳои мураккаб ба маънои зиёд ва фаровон будани чизе: **серкор**, **серталаб**, **серғайрат**, **серташвиш**, **сероб** ва ғ.; **сер** дидан аз дидори касе хуб баҳрааманд; **сер** шудан а) ба қадри пурии шикам таом хӯрдан, дигар майли хӯрокхӯрӣ надоштан; б) маҷ. безор шудан, ба танг омадан аз чизе; аз хоб **сер** шудан мувофиқи табъ, чунон ки бояд хоб карда хестан, аз хоб қонеъ шудан [ФТЗТ, 2008, 232].

Пешвандгунаи **сер-** дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ ҳамчун унсури калимасоз ҳангоми калимасозӣ барои падидаи омадани калимаҳои мураккаб мавқеи арзишмандро касб менамояд. Бо тақия ба чунин қолаби калимасозӣ дар асари номбурда 22 вожаи мураккабро мушоҳида намудем. Чунончи: **сер+об**, **сер+гӯшт**, **сер+борон** **сер+обиталаб**, **сер+хат**, **сер+замин**, **сер+обтарин**, **сер+гап**, **серравған**, **сер+бар**, **сер+ташвиш**, **сер+ҳосил**, **сер+тухм**, **сер+алаф**, **сер+нам**, **сер+даромад**, **сер+вақф**, **сер+пахта**, **сер+мӯ**, **сер+одам**, **сер+устухон**, **сер+барг**.

Пешвандгунаи **сер-** бо дигар ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ васл шуда, дар асл сифатҳои мураккаб месозад: Аммо вақте ки заминҳои вақф ободтар шуда ҳосил зиёд шуд ва тиҷорат ривож гирифта тиҷоратхонаҳои вақф **сердаромад** гардиданд, сармояи истисморӣ дар мадраса роҳ ёфт. [Ёд., 2009, 201]. Абрӯвони **сермӯи** пайваста бо ҳам ва мижгонҳои дарози сархам дошт. [Ёд., 2009, 225].

Дар “Ёддоштҳо” устои калом бадеъ Садриддин Айни дар ин қолаб калимаҳои **сербар** ва **серзаминро** кор фармудааст. Чунончи: Бар рӯи суфа як қолини дарози **сербар**, ки ҳама ҷои он суфаро мегирифт, паҳн буда, бар рӯи вай – дар миёнаҳои суфа, бар болои се қабат кӯрпачаи шоҳӣ як одами аҷиб рӯ ба дарвозахона менишаст [Ёд., 2009, 343]. Аз киштзорҳои рӯди нав ҳам он заминҳое, ки дар дасти деҳқонони камзамин ва миёнаҳол буданд, аз кишт монда нокорам гардиданд, ё ин ки ба дасти бойҳои **серзамин** гузаштанд ва оби барзиёди рӯди нави Шофирком бошад, ба кӯлҳо ва нишебӣҳо рехта, он ҷохоро вараҷахона кард [Ёд., 2009, 91].

Дар ҷумлаи якуми болозикр сифати мураккаби **сербар** ба маънои паҳноии шайъ (қолин) корбаст шудааст. Имрӯз ба ҷойи калимаи **сербар** бештар вожаи **пахм** мустаъмал аст. Калимаи **сербар** дар баробари маънои **пахноӣ** доштаниш, боз ба маънои **серҳосил** низ дар забон истифода мешавад. Дар асари мавриди таҳқиқ устод Айни калимаи сербарро ҷор маротиба танҳо ба маънои паҳноӣ корбаст намудааст.

Дар ҷумлаи дигар вожаи **серзамин** ба маънои дорои заминҳои зиёд (манзур заминҳои қорам аст) истифода шудааст.

Дар ҷумлаҳои зерин сифатҳои **сервақф** ва **серобиталаб** истифода гардидааст. Калимаи **сервақф** аз пешвандгунаи **сер-** ва исми **вақф** дар шакли **сер+вақф** сохта шудааст. Калимаи **вақф** дар бахши эзоҳоти асари “Ёддоштҳо” чунин тавзеҳ ёфтааст: водоштан ва воғузоштан, яъне ягон мулкро ба ғоидаи касе ё ҷамъияте воғузоштан аст [Ёд., 2009, 661-662].

Дар ҷумлаи зерин манзур аз ибораи **мадрасаҳои сервақф**, чунон ки аз мазмуни умумии ҷумла ва матни асари бадеӣ бармеояд, мадрасаҳое буданд, ки дар ихтиёрашон заминҳои зиёд қарор доштанд. Калимаи дигаре, ки дар ҷумлаи дуум корбаст шудааст, сифати **серобиталаб** мебошад. Бояд қайд намуд, ки имрӯз дар ин сурат калимаи мазкур истифода намешавад. Ба ҷойи он калимаи мураккаби **обталаб** истифода мешавад. Гарчанде ки байни ин калимаҳо тобиши гуногуни лексикӣ ҷой дошта бошад ҳам, лекин то як андоза

хамчун муродифи якдигар дар забон метавон онҳоро ба ҷойи якдигар корбаст намуд.

Ҷадвали №1 Басомади пешванду пешвандгунаҳои калимасоз

1.	Пешванди ба-	3
2.	Пешванди бар-	3
3.	Пешванди бе-	65
4.	Пешванди бо-	7
5.	Пешванди но-	60
6.	Пешвандгунаи пур-	40
7.	Пешвандгунаи хуш-	22
8.	Пешвандгунаи дил-	12
9.	Пешвандгунаи сер-	22

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи диссертант]

Мисолҳо: Мударрисони калон – инҳо муллоёни калон мебошанд, ки чандин сол дарсгуй карда шуҳрат баровардаанд ва ба мадрасаҳои **сервақф** мударрис шудаанд. [Ёд., 2009, 213]. Заминҳои ин деҳа ҳосилхез буда, дар онҳо киштҳои гуногун мерасиданд ва аз шолӣ гирифта то сабзаёт, ки киштҳои **серобиталаб** мебошанд, дар ин деҳа кишта мешуданд [Ёд., 2009, 9].

Қайд кардан даркор аст, ки пешвандгунаи **сер-** бо дигар унсурҳои калимасоз аз нигоҳи вазифаи дастурӣ муродиф шуда метавонад. Чунончи: **сердаромад // даромаднок, серташвиш // пурташвиш, серравған // равғанӣ** ва монанди инҳо.

Хулоса, пешвандгунаи **сер-** ҳангоми калимасозии вожаҳои мураккаб, бавижа сифат ба таври густурда истифода шуда, бисёрии аломати миқдори ашро ифода мекунад. Чунон ки аз мушоҳидаи мисолҳои ҷамъовардамон маълум гардид, имрӯз баъзе калимаҳои дар ин қолаб сохташуда, яъне бо иштироки бевоситаи пешвандгунаи **сер-** дар истеъмол нестанд. Ба ҷои онҳо калимаҳои аз ҷиҳати маъно наздик, яъне муродифҳояшон, корбаст мешаванд.

Дар охири боби якум меҳодем, ки басомади пешванду пешвандгунаҳои “Ёддоштҳо”-и устод Айниро ба тариқи зер [Ҷадвали №1] нишон диҳем.

Хулоса, аз таҳлилу баррасии матни асари тарҷумаҳои устод Айнӣ – “Ёддоштҳо”, маълум гардид, ки пешванду пешвандгунаҳои сифатсоз дар асари мавриди таҳқиқ қароргирифта ҳангоми калимасозӣ маъниофарӣ нақши боризу созанда доштааст. Адиб бо ин усули калимсозӣ дар баробари мавриди қорбасти қарор додани калимаҳои мустаъмали забони тоҷикӣ боз калимаҳои дар асараш истифода кардааст, ки дар осори дигар адибон, чи дар офаридаҳои намоёндагони адабиёти классикӣ ва чи дар эҷодиёти адибони адабиёти муосир дида намешаванд. Аз ин хотир, гумони ғолиб он аст, ки баъзе калимаҳо маҳсули эҷоду услуби хоси нависанда ба ҳисоб мераванд.

Ҳар як адиб ба қавли маъмул фарзанди замони худ ба шумор меравад. Адиби нуктасанҷ – Садриддин Айнӣ низ бо мақсади тасвир намудани шарту шароити замон, руҳи ҷомеаву сатҳи иҷтимоӣ, инчунин фарҳанги мардум бо истифодаи пешванду пешвандгунаҳо калимаҳои мухталифмаънову гуногунсохти ҷолиби диққат сохтааст. Пешвандҳои калимасоз аз нигоҳи калимасозӣ маҳсулнокии гуногунранг дошта, сатҳи истеъмол ва доираи истеъмолашон низ гуногунранг ба назар мерасад. Ин гуногунрангиро метавон ба таври зерин баён намуд:

1. Дар “Ёддоштҳо” пешвандҳои сифатсози **бе-, но-** ва пешвандгунаҳои **пур-, хуш-, дил-** ва **сер-** аз рӯйи дараҷаи истеъмол ва маҳсулноки ба гурӯҳи унсурҳои калимасозии сермаҳсул дохил мешаванд. Адиби нуктасанҷу маънирас бо пешванди **бе-** **65** **калима**, бо пешванди **но-** **60** **калима**, бо пешвандгунаи **пур-** **40** **калима**, бо пешвандгунаи **хуш-** **22** **калима**, бо пешвандгунаи **дил-** **12** **калима** ва бо пешвандгунаи **сер-** **22** **калима** сохтааст.

2. Пешвандҳои **ба-, бар-, бо-** ба гурӯҳи пешвандҳои каммаҳсул шомиланд. Нависанда монанди дигар адибони классикӣ муосир калимаҳои тайёри дар ихтиёрашон қарордоштаро истифода намудааст.

БОБИ II

КАЛИМАСОЗИИ СИФАТ БО ПАСВАНДҲО ДАР «ЁДДОШТҲО»- И САДРИДДИН АЙНӢ

Дар таърихи забони тоҷикӣ ба воситаи пасвандҳо сохта шудани калимаҳо яке аз роҳҳои маъмулу машҳур ва пурмахсултарини роҳу усулҳои калимасозӣ ба шумор меравад. Бо чунин роҳи калимасозӣ дар забони тоҷикӣ бисёр калимаҳои аз ҷиҳати тобишҳои маъноӣ гуногун рӯйи кор омада, ба ин васила таркиби луғавии забонамон бою ғанӣ гаштааст. Калимасозии пасвандӣ ба тамоми ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ хос буда, ҳар як ҳиссаи нутқ вобаста ба вазифаҳои дастуриашон пасвандҳои хоси калимасозии худро мебошанд. Дар сарчашмаҳои илмӣ ба соҳаи забоншиносӣ бахшидашуда дар хусуси дар забонҳои давраи қадима ва миёнаи эронӣ бо ёрии пасвандҳо сохта шудани калимаҳо маълумоти муътамаду боварибахш дода шудааст. Доир ба имкониятҳову роҳҳои калимасозии пасвандҳо дар маҷмуи мақолаҳои “Древнеиранские языки” (Асосҳои забоншиносии Эрон), “Основы иранского языкознания” (Асосҳои забоншиносии Эрон), “Среднеиранские языки” (Забонҳои Эрони қадим) қайду ишораҳои ҷолибу мондагор қайд гардидааст [М., 1979. – 387 :163-165; М., 1981. – 541 :53]. Имрӯз дар забони тоҷикӣ бо ин роҳи калимасозӣ аз ҷумлаи ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ исм, сифат ва зарф бештар ғаёл буда, вожаҳои нав месозанд. Ин роҳи калимасозӣ бавижа дар давраи нави инкишофи забони форсии дарӣ-тоҷикӣ боз ҳам мавқеи худро устувортар намуда, аз нигоҳи доираи истеъмол маъмултар гардид. Айни ҳол ба воситаи пасвандҳо сохта шудани калимаҳои нав аз роҳҳои маъмултарини калимасозӣ ба ҳисоб меравад.

Бо дарназардошти он ки дар забони тоҷикӣ ва, умуман, дар илми забоншиносӣ пасвандҳо аз нигоҳи сермахсулӣ ва серистеъмолий дар сохтани

калимаҳо нисбат ба пешвандҳо доманаи фарохтарро касб мекунанд, калимасозии сифат бо пасвандҳо низ назар ба калимасозии сифат бо пешвандҳо дар калимасозии сифат ҷойгоҳи намоёнро ишғол мекунад. Маҳз ҳамин паҳлӯи масъаларо ба назар гирифта донишмандони соҳаи забон ба он бештар мароқ зоҳир намудаанд.

Мо ба анъанаи тадқиқи калимасозӣ дар забоншиносии тоҷик таъя намуда, қолабҳои калимасозиро дар асоси алифбо гурӯҳбандӣ намудем.

2.1. Калимасозии пасванди -а

Тибқи маълумоти сарчашмаҳои илмиву адабӣ унсури калимасозии **-а** яке аз пасвандҳои сермахсули забони адабии ҳозираи тоҷик ба шумор рафта, дар доираи ҳиссаҳои гуногуни нутқ: исм, сифат, зарф ва сифати феълӣ ҳамчун унсури калимасоз истеъмол мешавад. Ин пасванд бештар дар низоми калимасозии исм пайи истифода қарор дорад.

Забоншиноси варзида Ш. Рустамов дар бораи вазифаҳои дастурӣ ва калимасозии пасванди **-а** чунин фармудааст: «Суффикси **-а** дар забони адабии ҳозираи тоҷик суффикси сермаъно, оморфема ва синоморфема ба шумор меравад. Сермаъноии суффикси **-а** танҳо дар исмозии худ ин суффикс, вале оморфемагии он на фақат дар дохили исм, балки дар калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ мушоҳида мешавад» [Рустамов, 1972, 40].

Пасванди **-а** мувофиқи таърихи баромад аз морфемаи таркибии **-а -ка ё -ака**-и форсии қадим, ки дар шакли форсии қадимааш **-ак, -ag** аст, сарчашма гирифтааст [Қосимов, 1988, 87].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» аз исм, сифат, шумора, феъл ва калимаҳои тақлидӣ ба воситаи унсури калимасозии **-а** сохтани исмҳо баён шудааст [ГЗАҲТ, 1985, 12]. Масалан, аз исм: **гӯша, дандона, димоға, забона, шоха, овоза**; сифат: **сабза, сафеда, талха, тунука,**

шӯра; аз шумора: ҳафта, даҳа, чилла, панча; аз феъл: мола, кӯба, овеза, шукуфа, реза, бўса, нола, ханда; аз калимаҳои тақлидӣ: ғарғара, шақшақа, дағдаға, ғулғула, шаршара.

Рочеъ ба нақш, вазифа ва роҳу воситаҳои калимасозии пасвандҳои калимасоз донишмандоне, ки аз қоидаву дастури забони тоҷикӣ хабаре доштанд, қайдӯ ишораҳои арзишманд кардаанд. Аз ҷумла Шамси Қайси Розӣ дар асари номдораш «Алмуъҷам», ки ба илми арӯз, қофия ва нақди шеър бахшида шудааст, оид ба хусусиятҳои калимасозии пасванди калимасози **-а** чунин маълумот овардааст: «Ва он «ҳо»-е аст, ки дар авоҳири баъзе асмо (номҳо) навъеро аз ҷисме мумтоз (ҷудо) гардонад ва онро тахсисуннавъ минал ҷинс хонанд, чунон ки «дандона» аз «дандон» ва «чашма» аз «чашм» ва «забона» аз «забон» ва «пойа» аз «пой» ва «гӯша» аз «гӯш» ва «даста» аз «даст» ва «ноҳуна» аз «ноҳун» ва «тана» аз «тан» ва «пушта» аз «пушт»... [Шамси Қайси Розӣ, 1991, 198].

Мавриди зикр аст, ки забоншиносии ҳирфай, профессор Д. Хоҷаев дар мақолаи илмиашон таҳти унвони «Қайси Розӣ ва лафзи шеваи дарӣ» рочеъ ба вазифаҳои дастурӣ ва роҳҳои калимасозии пасванди **-а** дар «Алмуъҷам» андешаҳои мондагоре зикр кардааст [Хоҷаев, 1993, 15-16].

Ин ҷо як нуктаи муҳимро бояд зикр намуд, ки профессор Д. Хоҷаев ба таҳқиқи афкори забоншиносии тоҷик машғул шуда, дар илми забоншиносӣ навоариҳои зиёди илмиро рӯйи кор овардааст. Соли 2013 китоберо таҳти унвони “Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI” ба нашр расонида, дар фасли чоруми боби дуюми китоби мазкур таҳти унвони “Шарҳи дастурии забони форсии тоҷикӣ дар асарҳои улуми сегона (арӯз, қофия, бадеъ)” рочеъ ба афкори забоншиносии дар асари «Алмуъҷам» баённамудаи Шами Қайси Розӣ андешаҳои ҷолиби диққатро бо овардани мисолҳои муътамад ба таври мукамал дарҷ намудааст. Масалан, саҳми Шами Қайси Розиро дар тавзеҳи қолабҳои калимасозӣ ва қоидаҳои сарфӣи забони тоҷикӣ чунин баён доштааст: “Яке аз хизматҳои барҷастаи Шами Қайси Розӣ ин аст, ки ӯ як

катор қолабҳои калимасозӣ ва қоидаҳои сарфӣ забони тоҷикиро мухтасар тавзеҳ додааст ва ба ин амали хеш ба таҳқиқи калимасозӣ сарфшиносии тоҷик дар асри XIII асос гузоштааст” [Ҳоҷаев, 2013, 133].

Аз маълумоти зикрнамудаи профессор Д. Ҳоҷаев маълум мегардад, ки ниёгони мо ҳанӯз аз давраҳои пеш ба масъалаи ба балоғати сухан, ҳусни калом, маънии бикр ва тозигии забон диққати ҳамаҷониба дода, доир ба ин масъалаи мазкур қайду ишораҳои хотирмон кардаанд.

Забоншиносии номвари тоҷик М. Н. Қосимова ҳангоми таҳқиқи маводи асрҳои IX-X бо пасванди **-а** сохта шудани сифатҳои феълии **писанда** ва **парокандаро** дар таркиби феълҳои таркибии номӣ қайд намуда, барои тасдиқи андешаашон аз китоби “Таърихи Табарӣ” мисол овардааст.

Чунончи: “Сифати феълии **писанда** (аз писандидан) **пароканда** (аз парокандан) ҳамчун ҷузъи номии феълҳои таркибии номӣ омадаанд: Ҳама бо сухану гуфтори ӯ фуру монданд ва мутаҳаййир шуданд бар он, чи ӯ гуфт, **писанда карданд** ва **пароканда шуданд** “Таърихи Табарӣ” ” [Қосимова, 2012, 149].

Чи тавре ки мо дар боло қайд кардем, морфемаи калимасозии **-а** ҳангоми калимасозӣ дар баробари бо дигар ҳиссаҳои нутқ мавриди истифода қарор доштани, асосан, бо исми истеъмол мешавад, зеро исми ҳамчун асоси калима барои сохтани калимаҳои нав заминаи муътамад маҳсуб мешавад. Лекин дар калимасозии сифат низ ин пасванди калимасоз чун пасванди сермаҳсул мавриди истифода қарор дошта, дар байни дигар пасвандҳои калимасозии сифат яке аз ҷойҳои намоёнро ишғол менамояд.

Устод Айни аз ин қолаби самарабахши калимасозӣ ҳадафмандона баҳра бурдааст. Дар асари мавриди таҳқиқ ба воситаи унсури калимасозии **-а** аз ҳиссаҳои мухталифи нутқ сифатҳои зиёде сохта шудааст, ки аз назари мазмуну муҳтаво хеле хотирмон ба назар мерасанд.

Устод Садриддин Айни дар “Ёддоштҳо” бо истифода аз ин унсури калимасозии чунин сифатҳоро мавриди истифода қарор додааст: **озода**, **нақда**,

имрӯза, лозима, беруна, гуреза, нигина, пухта, оқила, болиға, сохта, манзума.

Чунончи: Назар ба фикри худи ӯ, ин кор як андоза душвор ва серташвиш бошад ҳам, зиндағониаш ба хубӣ мегузаштааст – дар ҳавлии охунд дар яке аз хонаҳои ӯ хобухез мекардааст, ки гарм ва **озода** будааст [Ёд., 2009, 161].

Барои харчи **нақда** ҳам 20 танга даркор шуд, ки ин маблағро ҳам ба шарти 25 танга карда додан, ба мо «ҳочатбарорӣ» карда дод [Ёд., 2009, 171]. Зеро, чунон ки кас то зиндагонии гузаштаро покиза ба тарзи воқеӣ, реалӣ надонад, қимати зиндагонии **имрӯза** – зиндагонии советии социалистиро ба хубӣ тасаввур карда наметавонад [Ёд., 2009, 7].

Ба чавон ҳам дар бораи он шаб чиҳо карданаши таълимоти **лозимаро** додам [Ёд., 2009, 401].

Эҳтимол буд, ки калонони мадраса он гуна савдои **берунаро** қабул накарда, худҳошон он ҳучраро ба нархи аз ин ҳам арзонтар бадаст медароварданд [Ёд., 2009, 260]. Аммо фарқ дар ин ҷост, ки қозихои дигар баъд аз никоҳ кардани духтари **гуреза** ҷанҷолҳоеро, ки дар паи он кор мебарояд, пурсида, сабаби харобии он хонадони навобод мешаванд [Ёд., 2009, 143].

Калимаҳои **оқила** ва **болиға** чи дар забони адабӣ ва чи дар забони гуфтугӯӣ дар шакли **оқил** ва **болиғ** истифода мешаванд. Аз ҷиҳати муносибат доштани он ба ҳиссаҳои нутқ сифат мебошанд. Устоди сухан Айнӣ ба хоҳири таъмин намудани услуби баён ва образи бадеӣ бахшидан ба нутқашон калимаҳои мазкурро пасванди сифатсозии **-а** илова крдааст, ки ҳусни сухани нависандаро афзудааст. Ба андешаи мо, дар шакли **оқила** ва **болиға** корбаст намудани вожаҳои **оқил** ва **болиғ** дар асари мавриди таҳқиқ яке аз дастовардҳои нависанда дар самти калимасозӣ ба ҳисоб меравад.

2.2. Калимасозии пасванди -акӣ

Бинобар маълумоти сарчашмаҳои илмӣ пасванди **-акӣ** ҳамчун морфемаи муштаракквазифаи забони тоҷикӣ шинохта шуда, дар калимасозии чунин ҳиссаҳои нутқ: исм, сифат ва зарф корбурди васеъ дорад. Доманаи густариши ин морфема ҳамчун пасванди калимасоз нисбат ба исм дар калимасозии сифат ва зарф пурмахсултар ба чашм мерасад. Ин нукта дар мақолаи Аҳмадова Ў. таҳти унвони «Аффиксҳои муштариаквазифа ва мавқеи онҳо дар таълими забони тоҷикӣ» чунин баён шудааст: Ин пасванд (мақсад пасванди **-акӣ** аст – Ш.Т.) ҳангоми сифатсозиву зарфсозӣ дар мавридҳои зиёд ба назар расида, яке аз пасавндҳои сермахсул ба шумор меравад. Пасванди **-акӣ** аз исм сифат месозад, ки он ба ин ё он хосият соҳиб буданро таҷассум мекунад. Дар калимасозии исм кammaхсул доништа мешавад [Аҳмадова, 1970, 20].

Муҳаққиқи шинохтаи илми забоншиносии тоҷик Ш. Рустамов қайд мекунад, ки пасванди **-акӣ** дар калимасозӣ бемахсул буда, ба воситаи он аз калимаи тақлидӣ исми **торсакӣ** сохта шудааст [Рустамов, 1981, 132].

Дар нашри академии «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бошад, роҷеъ ба вазифаҳои дастурӣ ва хусусияти калимасозии пасванди калимасозии **-акӣ** чунин маълумоти судманд зикр шудааст: «Пасванди **-акӣ** дар исмсозӣ бемахсул буда, ба воситаи он аз калимаи тақлидӣ исми амал сохта шудааст» [ГЗАҲТ, 1985, 113].

Аз рӯйи мушоҳидаи мо дар “Ёддошҳо”-и Садриддин Айнӣ бо пасванди **-акӣ** ду калима сохта шудааст: **кунҷакӣ**, **ҳандалакӣ**.

Чунончи: Ин китобҳои дар ин ҷо номбурдашуда дар пеши муллоҳое хонда мешуданд, ки онҳоро (хоҳ дар ҷое мударрис бошанд, хоҳ не) одатан «домуллои **кунҷакӣ**» меномиданд [Ёд., 2009, 205]. Дар тарафи шарқи ин айвончаи зерин ва пайваста ба вай як шипанги баланди дароз буд, ки

сутунчаҳояш ҳашрах тарошидагӣ буда, зерсутунчаҳояш шакли зомучагӣ (**ҳандалакӣ**) доштанд [Ёд., 2009, 271].

2.3. Калимасозии пасванди -ам

Бо пасванди сифатсози **-ам** дар асари мавриди таҳқиқ аз рӯйи мушоҳидаи мо се калима ба назар расид: **шинам, форам, корам**.

Чунончи: Дар кандакорӣ ман аввалин намунаҳоро аз сангҳои мазори худамон гирифтам ва баъд аз он бо ақли худ нақшҳои **шинами** хушнамо ёфтам [Ёд., 2009, 67].

Ҳавои **форами** баҳорӣ бо бўи хуши сабзаҳои навхези атромеъ ба кас рӯҳи тоза ва шодмонии беандоза меод [Ёд., 2009, 251].

Одати ӯ ин аст, ки дар ҳамин болохона менишинад ва ояндагонро вақти даромаданашон аз дарвоза ҳатто вақти баргаштанашон аз кӯчаи калон ба паскуча мебинад ва агар суҳбати оянда, ё ояндагонро барои худ гарон ва **нофорам** ҳис кунад, аз ин ҷо фурумада аз он даре, ки дар пешгоҳи айвони зерин ҳаст, даромада ба хонаи дигар гузашта худро бемор сохта меҳобад [Ёд., 2009, 273].

Мо ҳар ду ба ду ҳар савор шуда роҳи ҷӯлро пеш гирифтем. Баъди аз деҳа баромаданамон қадам ба қадам ҳаво беҳтар мешуд. Чун аз рӯди кӯхнаи Шофирком гузашта аз ободонии маданияи деҳот баромадем, ҳаво боз ҳам **форамтар** шуд [Ёд., 2009, 287].

Бинобар ин он солҳо деҳқонон заминҳои амлокро намекиштагӣ шуданд ва заминҳои **корам** хорзор шуда монданд, ӯ ба соҳибони он заминҳо хорпулӣ андохта гирифт [Ёд., 2009, 186].

2.4. Калимасозии пасванди -вар

Дар бисёр сарчашмаҳои муътамаду боварибахши илми забоншиносӣ пасванди калимасозии **-вар** чун морфемаи калимасоз қаламдод шудааст [ОИЯ, 1982, 220; Пейсиков, 1973, 189]. Забоншиноси ҳирфай В.С. Растаргуева дар калимасозии исм ва сифат ҳамчун пасванди муштарак қорбаст шудани ин унсури калимасозро зикр карда, чунин андешаи бикрро ҷонибдор аст: «Дар забони форсии миёна пасванди **-вар** дар шакли **-var//ovar** мавриди истифода қарор дошта, барои калимасозии исму сифат қорбаст мешавад» [Растаргуева, 1966, 36].

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои илмӣ пасванди калимасозии **-вар** дар забони пашту (яке аз забонҳои эронӣ – Ш. Т.) низ ба мушоҳида расида, дар чунин шакл: **-awar, -awar//war, -wer** мавриди қорбасти васеъ қарор дорад ва танҳо дар калимасозии сифат саҳми ғаёол дорад [ОИЯ, 1982, 148-149].

Бинобар андешаи забоншиноси шинохта Л. С. Пейсиков пасванди калимасозии **-вар** дорои хусусияти калимасозӣ буда, маънии соҳибият ва соҳиб будан ба чизеро таҷассум менамояд [Пейсиков, 1973, 189].

Шамси Қайси Розӣ дар китоби муътабару мондагори худ «Ал-муъҷам» дар бораи хусусияту вазифаҳои грамматикӣ ва роҳҳои калимасозии пасванди **-вар** бисёр маълумоти арзишманду ҷолиби диққат овардааст: «Ва он «вов»-у «ро» аст, ки дар авохирӣ баъзе асомӣ (номҳо) маънии худованди чизе диҳад, чунон ки «пешавар»-у «ҳунарвар»-у «тоҷвар» ва ба ҳамин маънӣ «ранҷур»-у «муздар»-у «дастур» яъне худованди ранҷ мустаҳикки (муҳтоҷи) музду худованди дасту мансаб ва он чи иҷозатро дастуре хонанд, аз ин аст, яъне ўро соҳиби як (даст) гардонидаст ба он қор» [Шамси Қайси Розӣ, 1991, 181].

Донишманди закитабъ Хоҷа Ҳасани Нисорӣ роҷеъ ба вазифаи дастурии пасванди **-вар** чунин менигорад: ««вар», чун «тоҷвар» ва «ҳунарвар» ба

маънои дорандаи тоҷ ва дорандаи ҳунар. Ва гоҳе барои ғасоҳат ва касрат истеъмоли «вов» -ро сокин кунанд ва моқаблаш мазмум хонанд, чун «муздрав» ва «ранчвар», ки дар асл «муздур» ва «ранчур» бувад [Ҳосани Нисорӣ, 1998, 54].

Чунон ки аз маълумоти боварибахши ин сарчашмаҳо ба мо маълум шуд, пасванди **-ур** муродифи унсури калимасозии **-вар** ба қалам дода шудааст.

Дар «Ғиёс-ул-луғот» пасванди **-вар** дар таркиби калимаи **кадевар** (деҳқон) омада, дорои чунин маънӣ мебошад: «...**кидевар** имолаи **кадовар**, ки мураккаб аст аз **кад**, ки ба маънии хона ва деҳ бошад ва калимаи **вар** ба маънии соҳиб ва алифи миёни ҳар ду калима зоида аст; чи ҳар гоҳ, ки калимаи духарфиро бо калимаи **вар** таркиб диҳанд, алиф дар миён зоида кунанд, чунончи дар **тановар** ва **кадовар**» [Ғиёс-ул-луғот, 1988, 163].

Ба синоними ин пасванд, яъне пасванди **-ур** ҳам муаллифи луғат таваҷҷуҳ намуда, пасванди зикршударо дар алоҳидагӣ дар таркиби **дайчур** (шаби торик) оварда чунин мефармояд: «...дайчур» ба маънии торик мураккаб аз дайч, ки имолаи доҷ ва лафзи ур (вар) нисбат, чунон ки дар ганчур ва муздур...» [Ғиёс-ул-луғот, 1987, 351].

Перомуни доираи калимасозии пасванди **-вар** Муҳаббатов Ш. мулоҳиза ронда, ба он ақида аст, ки дар забони форсӣ истилоҳоти зиёди соҳаи варзиш ба мисли «теннисвар», «ҳамлавар» бо пасванди мавриди таҳқиқ сохта шудааст. Дар забони адабӣ ва гуфтугӯии замони ҳозира вожаҳои **тенисвар** ва **ҳамлавар** дар қолаби **тенисбоз** ва **ҳамлақунанда** мавриди истифодаи умум, яъне пиру барно қарор доранд [Муҳаббатов, 2007, 148].

Ин пасванд дар забон ва услуби намоёндагони адабиёти классикӣ низ ба таври фаровон мавриди қорбасти қарор гирифта, дар таркиби вожаҳои **бахравар**, **шиновар**, **суханвар**, **кинавар**, **(кинвар)**, **ҷонвар**, **сарвар**, **донишвар**, **муздрав**, **дастовар** ва монанди инҳо мушоҳида қарда мешавад [Рустамов, 1969, 246].

О. Қосимов – муҳаққиқи забон ва услуби «Шоҳнома»-и Ҳаким Фирдавсӣ корбурди пасванди «вар»-ро дар асари номбаршуда дар муқоиса ба забони адабии ҳозираи тоҷик яке аз пасвандҳои пурмҳсул қаламдод кардааст [Қосимов, 1988, 111].

Забоншинос тоҷик С. Ҳалимов дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ бо морфемаи калимасозии **-вар** сохта шудани чунин калимаҳоро мушоҳида кардааст: **пешавар, пилавар, сарвар, хунарвар, номвар ва чонвар** [Ҳалимов, 1975, 296].

Низомова С. дар монографияи илмиашон зери номи «Калимасозии сарфӣ дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ» қайд мекунанд, ки шоири ширинсухан Низомии Ганҷавӣ бо пасванди **-вар** 13 калимаро дар асари ёдшуда самаранок истифода намудааст: **номвар, сарвар, кинавар, бахтовар** ва ғайра [Низомова, 2002, 24].

Бо дарназардошти мазмуну муҳтавои забон ва услуби осори пурғановати шоирони классикамон ин ҷо метвон як нуктаи муҳимму ҷолиби диққатро баён намуд, ки ниёғони мо дар таълифи осорашон қоидаҳои дастури забони тоҷикиро риоя намуда, аз тамоми роҳу воситаҳои калимасозии забони тоҷикӣ мӯйшикофона баҳра бурдаанд. Ин баҳрабардорӣ барои ворисони ояндаи миллат, махсусан барои қаламкашон, ки ҳар як нуктаи бикр чун дурри ноёб барояшон арзиши баланд дорад, дастоварди беназир ба ҳисоб рафта, барои ба миён омадани қолабҳои нави калимасозӣ ва пайдо шудани калимаҳои наву қобили пазириш заминаи бисёр муфиду арзишмандро ба вуҷуд меорад.

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» бо ин пасванд исмҳои **муздур, муздвар, суҳанвар, шиновар** зикр шудааст [ГЗАҲТ, 1985, 112].

Дар асари тарҷумаҳолии устод Айнӣ – “Ёддоштҳо” пасванди **-вар** аз рӯйи мавқеи истифодабарӣ ҳамчун пасванди сифатсоз маҳдуд аст. Устод

Айнӣ бо ин пасванд ҳамагӣ 2 калима, яъне ду сифат сохтааст: **суханвар**, **шуълавар**.

Чунончи: – Сар дех, – гуфт девона дар ҳолате, ки чашмонаш монанди чашмони гурги гӯсфанддида аз оташи ғазаб **шуълавар** гардида буд [Ёд., 2009, 100].

Шеърҳои Лутфӣ одӣ ва мазмунҳои онҳо обшуста буданд, аммо ӯ маҷлисоро, гапзан (оратор), **суханвар**, ҳозирчавоб, ширинсухан ва хандонрӯ буда – ин сифатҳояш ӯро ба шакли як шеъри мучассами пурмаъно орошта буданд [Ёд., 2009, 357].

Ин ҷо бояд қайд намуд, ки калимаи **суханвар** дар илми забоншиносӣ ҳамчун исми фоил, яъне шахси суҳандон маъруф аст. Аз ин гуфта бармеояд, ки вожаи **суханвар** аз рӯйи муносибат доштани ба ҳиссаҳои нутқ ба исм тааллуқ дорад. Лекин бо тақозои бори маънӣ дар ҷумлаи зикршуда, на исм, балки дар қатори сифатҳои ҷида ёдрас шуда, яке аз сифатҳои Лутфӣ ном шоирро, ки дар суҳанварӣ маъруф будааст, ифода намудааст.

2.5. Калимасозии пасванди -гар

Тибқи ахбори кутуби пешин ё худ сарчашмаҳои муътабари ба илми забоншиносӣ улуми адабӣ бахшидашуда морфемаи калимасозии **-гар** ҳамчун пасванди сермаҳсули забони тоҷикӣ шинохта шуда, дар калимасозии исму сифат корбурди васеъ дорад. Доираи корбурди он ба таври васеъ дар калимасозии исм бештар дида мешавад. Ин нуктаро забоншиноси маъруф Л. С. Пейсиков чунин баён кардааст: “Мояи аслии калимасозии ин унсури калимасоз (мақсад пасванди -гар аст – Ш. Т.) исм маҳсуб мешавад” [Пейсиков, 182-183]. Дар забон ва услуби баёни намоёндагони адабиёти классикӣ бо туфайли ин пасванди калимасоз калимаҳои зиёд сохта

шудааст. Пасванди **-гар** дар форсии миёна бо шакли **-gar** ва қабл аз форсии миёна бо шакли **-kar** қаламдод шудааст [ОИЯ, 1973, 72].

Пасванди **-гар** бинобар маълумоти сарчашмаҳои илмиву адабӣ бо исмҳои модӣ ва маънии ғайришахс ҳамроҳ шуда, исми фоил (шахс) месозад. Калимаҳои (исмҳои) бо ин морфема сохташаванда касбу ҳунар, инчунин ҳулку атвори шахсро мефаҳмонанд.

Донишманди улуми адабӣ Шамси Қайси Розӣ дар хусуси вазифаи дастурӣ ва хусусиятҳои калимасозии пасванди **-гар** дар асари мондагориаш “Ал-муъҷам” чунин изҳори назар кардааст: «Он «коф»-у «ро» аст, ки дар авоҳири асоми (исмҳо) маънии ҳирфат (касбу ҳунар) диҳад, чунон ки «заргар»-у «косагар»-у «тиргар» [Шамси Қайси Розӣ, 1991, 180].

Хоча Ҳасани Нисорӣ дар асари мондагори худ «Чаҳор гулзор» дар вақти мушаххасу муайян кардани қисматҳои исми фоили таркибӣ бо морфемаи калимасозии **-гар** ҳамагӣ ду калима, аниқтараш вожаҳои **ситамгар** ва **оҳангарро** зикр карда, ин калимаҳоро ба маънои **ситамкунанда** ва **оҳансозанда** маънидод кардааст [Хоча Ҳасани Нисорӣ, 1998, 53-54].

Дар «Бурҳони қотеъ» дар хусуси хусусияти калимасозии ин пасванд маълумоти муфид дода шудааст: «Ба калимае, ки ифодаи фоилият кунад «гар» аст, ҳамчу «шамшергар», «кордгар» [Бурҳони қотеъ, 1993, 31].

Дар луғатномаи муътамади «Ғиёс-ул-луғот» унсури калимасозии «гар» ба тариқи зерин маънидод шудааст: «**Гар** калимаест, ки ба маънии созанда ва кунанда ояд, чун **шишагар** ва **ҳилагар**; ва ба маънии соҳиб ва доранда ояд, чун: **хусуматгар** ва **тувонгар**; ва аксар истеъмоли ин лафз дар чизе кунанд, ки ҷаъли ҷоилро тасарруф дар ҳастии он чиз бошад, чун **шамшергар** ва **оҳангар** ва **заргар** маҷоз аст, зеро ки ҷаъли ҷоилро дар зоти зар ва оҳан ҳеҷ дахле нест» [Ғиёс-ул-луғот, 1987, 190]. Муҳаққиқи соҳаи забоншиносӣ Ниёзӣ Ш. вазифаҳои дастурӣ ва хусусиятҳои калимасозии морфемаи “**-гар**”-ро омӯхта, онро ҳамчун пасванди камистеъмол ба қалам дода, қайд кардаанд, ки морфемаи калимасозии **-гар** ҳамроҳи исм омада, номи шахс месозад, ки он

соҳаи машғулият, касбу кор, вазъияти иҷтимоӣ, хислат ва кирдори шахсро мефаҳмонад. Барои тасдиқи фикраш калимаҳои **оҳангар** ва **коргарро** мисол овардааст [Ниёзӣ, 1954, 170].

Дар забони адабии тоҷик миқдори суффиксҳои сермаъно, синоморфема ва оморфема зиёд аст. Ҳамаи суффиксҳо дар сермаъноӣ як хел нестанд. Сермаъноии суффиксҳо ба тарзҳои гуногун зоҳир мешавад. Баъзе суффиксҳо вобаста ба маънои асоси калима сермаъно менамоянд [Рустамов, 1972, 39].

Чи тавре ки асарҳои илмӣ ва адабӣ нишон медиҳанд, доираи истеъмоли морфемаи **-гар** дар адабиёти классикӣ ҳамчун пасванди фиоилсоз хеле васеъ буд. Дар «Шоҳнома» бо пасванди мазкур 32 калима ба мушоҳида расид [Қосимов, 1988, 88]. Аз рӯйи таҳқиқи С. Ҳалмов дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ ба воситаи пасванди **-гар** чунин вожаҳо ба мушоҳида расиданд: **кимёгар, насихатгар, ситамгар ва тавонгар** [Ҳалимов, 1975, 294]. Забоншинос Низомова С. Ф. Ҳангоми омӯзиш ва таҳқиқи «Ҳамса»-и Низомии Ганҷавӣ ба хулосае омадааст, ки бо пасванди **-гар** дар асари мазкур 57 калима мавриди истифода қарор дода шудааст, ки бештари онҳо ҳоси сабки шоир ба ҳисоб мераванд [Низомова, 2010, 57].

Забоншиноси шинохтаи тоҷик М. Н. Қосимова дар ҷилди якуми китоби “Таърихи забони адабии тоҷик”, ки ба таҳқиқи маводи асри IX-X бахшида шудааст, Ҳангоми баррасии пасванди **-гар** морфемаи мазкурро ҳамчун пасванди исмсозу сифатсоз ба қалам додааст. Аз китоби “Таърихи Табарӣ” ва “Ҳудудулолам” якҷанд мисол ҳамчун шоҳид овардааст, ки дар он мисолҳои овардашуда пасванди **-гар** дар таркиби вожаҳои сохта ҳамчун пасванди исмсозу сифатсоз вазифаи дастурии худро адо кардааст [Қосимова, 2012, 152].

Масалан, дар таркиби вожаҳои **додгар** ва **тавонгар** пасванди **-гар** аз исму асоси замони ҳозираи феъл сифат сохтааст.

Чунончи:

...чун подшоҳ **додгар** бувад, мулкро тавонад доштан, агар мард бувад ва агар зан “Таърихи Табарӣ”. Ва ин араб **тавонгаранд** аз ҳамаи араб “Ҳудудулолам”.

Дар мисолҳои зерин чи тавре ки аз мазмуни умумии матн хувайдост, морфемаи **-гар** ҳамчун пасванди исмсоз ба назар мерасад.

Чунончи:

Ва мардуми ин ноҳият мардумонеанд салим ва бебад ва шубонанду **барзигар** “Ҳудудулолам”.

Навҳагар карда забон ҷанги ҳазин аз ғами гул.

Фирӯзи Машриқӣ

Мавқеи пасванди мазкур дар осори нависандаи маънирас Садриддин Айний аз аҳаммияти вижа холи нест. Пасванди **-гар** дар баробари дигар асарҳои адиб дар “Ёддоштҳо” низ дар калимасозии сифат мавқеи назаррасро ишғол мекунад.

Бинобар мушоҳидаи мо, дар “Ёддоштҳо” устод Айний бо истифодаи морфемаи **-гар** чунин сифатҳо сохтааст: **савдогар, дурудгар, ҳалвогар, фиребгар, косагар, кемухтгар, иғвогар, торочгар, тиргарон, ҳилагар, ишвагар.**

Чунончи: Боре масҷиди деҳаи Маҳаллаи Боло ғалтидааст, аҳолии он ҷо ба талаби устои **дурудгар** баромадаанд ва бо дарак додани касе бобои падариам – Сайид Умархоҷаро барои таъмири масҷид ба деҳаи Маҳаллаи Боло бурдаанд [Ёд., 2009, 12].

Он устои **косагар** писаре дошт, ки тахминан 24 -25-сола буд. [Ёд., 2009, 101]. Он сӯтахое, ки дар зери девор қатор карда рост мондаанд, яроқи **торочгари** инҳост [Ёд., 2009, 249].

Ҳарифи **ҳилагар** ҳам мақсади маро фаҳмида аз чехрааш он аломати норизоии ғазаболудро дарҳол барҳам дода, ниқоби шодмонии сохтаро ба рӯи худ кашид [Ёд., 2009, 389].

Бояд як нуктаро ин ҷо зикр намуд, ки ба воситаи пасванди -гар хел кам сифат сохта мешавад. Дар сохтани сифатҳо -гар каммаҳсул буда, дар исмсозӣ сермаҳсул аст. Чунон ки аз таҳқиқи анҷомдодаи мо айён гашт, бо ин морфемаи калимасоз дар “Ёддоштҳо” ҳамагӣ даҳ калима ба мушоҳида расид.

2.6. Калимасозии пасванди -гун

Дар асарҳои илмӣ пасванди -гун ҳамчун морфемаи сифатсоз дарҷ шудааст. Дар нашри академии “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” сифатҳои **сафедгун, заргун, лолагун ва алмосгунро вохӯрдем**, ки дар ин қолаби калимасозӣ сохта шудаанд [ГЗАҲТ, 1985, 389].

Пасванди -гун сифатҳое месозад, ки бо исми решаи аз ягон ҷиҳат монандӣ дорад. Дар “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ бо морфемаи -гун як калима сохта шудааст: **гандумгун**

Чунончи: Ё қадри баланд, бадани лоғар, чехраи **гандумгун**, риши миёнаи на он қадар сафед (бо вучуди ин ки худ 90-сола буд) ва абрӯҳои баланди дарозмӯ дошт. [Ёд., 2009, 64]. Синни ӯ тахминан 30-сола буда, қомати баланд, бадани ғафс, рӯи **гандумгуни** сафедҷатоби калони пурра дошт, риши ӯ сиёҳ ва калон буда тамоми рӯяшро фуру гирифтагӣ буд. [Ёд., 2009, 358].

2.7. Калимасозии пасванди -ик

Дар асоси маълумоти сарчашмаҳои илмиву адабӣ метавон чунин қазоват намуд, ки морфемаи -ик аз лиҳози дараҷаи истеъмол пасванди беаҳсул буда, дар забони адабӣ бо ин пасванд ду калима ба мушоҳида мерасад. Чунончи: **наздиқ, торик**. Бо ин пасванд сифатҳои нав сохта намешавад.

Дар асари мавриди таҳқиқ бо пасванди мазкур танҳо як калима сохта шудааст: **торик**

Чунончи: Ин рушноии ғайритабӣ дар замини **торики** хучра, монанди рӯшноии чашми даррандагон дар шаби **торик**, даҳшатангез менамуд [Ёд., 2009, 155]. Аз кӯча омада ба он бинои васеи **торики** дудолуд медароед [Ёд., 2009, 155].

2.8. Калимасозии пасванди -ина

Дар сарчашмаҳои илмӣ [ГЗАҲТ, 1985, 136; ЗАҲТ, 1973, 151]. морфемаи **-ина** ҳамчун пасванди бемаҳсул зикр шудааст. Морфемаи мазкур дар асл пасванди сифатсоз аст [ГЗАҲТ, 1985, 142]. Дар сарчашмаҳои илмӣ дар қатори пасвандҳои исмсоз низ ба мушоҳида мерасад. Аз ин ҷо бармеояд, ки ин пасванд ба гурӯҳи пасвандҳои муштаракквазифа дохил шуда, дар калимасозии ду ҳиссаи нутқ: исм ва сифат баробар истифода мешавад.

Дар бораи пасванди калимасози **-ина** дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» омадааст, ки аз исми маънии «**ганҷ**» калимаи дигар - «**ганчина**» сохта шуда, дар натиҷа калимаи аз рӯйи тобиши маъноӣ тамоман нава ба вуҷуд омадааст, ки макони фаровонии решаи калима – «**ганҷ**»-ро ифода кардааст [ГЗАҲТ, 1985, 136].

Аз рӯйи таҳқиқи забоншинос Низомова С. дар «Хамса»-и шоири номвари форсу тоҷик Низомии Ганҷавӣ дар ин қолаби калимасозӣ се калима ба истифода шудааст, ки аз рӯйи мазмуну муҳтаво хеле ҷолибу хотирмонанд. Чунончи: **ганчина, дастина, гургина** [Низомова, 2002, 57].

Аз маводи ғирдовардаи мо бараъло маълум гардид, ки дар “Ёддоштҳо” ба воситаи пасванди **-ина** чор калима сохта шудааст, ки аз рӯйи муносибат доштанишон ба ҳиссаҳои нутқ ҳамашон сифатанд: **мардина, нақдина, сабзина, пешина**.

Мисол: Чехрааш **сабзинаи** сиёҳтоб ва чашмонаш калон ва сиёҳи шуълапош буд [Ёд., 2009, 225]. Агар фурушгор барои ман он қадар муҳим будани он китобчаро мефаҳмид, ба ҳамаи дороии **нақдинаи** ман, ки се танга (45 тин) буд, низ он китобчаро ба ман намедод [Ёд., 2009, 222]. Дар он ҷо як чанд хизматгорони **мардина** ҳам буданд [Ёд., 2009, 360]. Азбаски қисми пешинаи ба назар намоёни баданаш монанди бадани ҳайвонот бо пашми чингилаи мӯймонанд пӯшида шуда буд, ҷӣ ранг доштани пусти баданаш ба кас маълум намешуд [Ёд., 2009, 344].

2.9. Калимасозии пасванди -ин /-гин

Пасванди **-ин (-гин)** аз исмҳои маънӣ ва баъзан мушаххас сифатҳои нисбӣ месозад, ки ба маънои решаи калима шабоҳат ва доро будани шайъро мефаҳмонад [ГЗАҲТ, 1985, 142].

Пасванди **-ин (-гин)** бо пасванди **-гӣ** муносибати муродифӣ дорад: **девори похсагин //девори похсагӣ**. Бо ҳиссаҳои гуногуни нутқ омадан ва сифати аслий ва нисбӣ сохтани пасванди **-ин (-гин)** дар сарчашмаҳои илмӣ зикр шудааст. Бо ин пасванд дар «Ёддоштҳо»-и устод Айнӣ 24 калима сохта шудааст: **сангин, чармин, пашмин, ҷӯбин, оҳанин, қиёмин, тахтагин, хамирин, фулодин/пулодин, мӯин, нақшин, сафолин, оташин, чиркин, гилемин, мисин, шишагин, шармгин, ғамгин, нукрагин, похсагин, андугин, хашмгин**.

а). Бо исмҳои моддӣ ва маънӣ омада, сифати аслий месозад, ки ба аломати реша монанд будани ашёро ифода мекунад: **қиёмин, нақшин, оташин, чиркин**.

Мисолҳо: Белзанон бар рӯи белҳои худ хаами **қиёминро** бардошта бурда, бар рӯи лаълии ҷӯбин рехтан гирифтанд [Ёд., 2009, 24].

Аз ҷумлаи косагарон дар деҳаи Қазокработ устое буд, ки коса ва табакҳои **нақшини** хеле хуб мебаровард [Ёд., 2009, 101].

Кому забонам то лабонам карахш бастанд, дар меъдаам як нооромии ногуворе пайдо шуд, гӯё дар он ҷо як кирми **оташини** гуруснае бошад, ки обу нон мехоҳад ва агар талаби ўро бар ҷо наёрам, гӯё маро сӯхта маҳв мекарда бошад [Ёд., 2009,47].

Дар он ҷо 3-4 каси рангканда нишаста буданд, дар пеши ҳар кадоми онҳо бар рӯйи рӯймолчаи **чиркине** қандалот, мавиз ва ҳалво барин чизҳои ширин буд [Ёд., 2009,47].

б). Аз исмҳои модӣ сифатҳои нисбие месозад, ки аз ҷӣ сохта шудани онҳоро нишон медиҳад: **сангин, чармин, пашмин, ҷӯбин, оҳанин, тахтагин, хамирин, фулодин/пулодин, мӯин, сафолин, гилемин, мисин, шишагин, нуқрагин.**

Мисолҳо: Ба дасти чап – ба тарафи шарқ ба паскӯчае гашта аз он ҷо ба гузари Кӯчаи **Сангин** баромада ба воситаи гузарҳои Хоҷа Зайниддин, Ҳаммоми Кунҷак, Сиддиқӣён ва Тағи Манор рафта ба мадрасаи Мири Араб даромадем [Ёд., 2009, 361].

Ин фоҷиа монанди кӯҳи калони **сангине** бо ҳамаи гарониҳои худ маро зер мекард, фоҷиаи Ситора – фоҷиаи он духтари заковатпешаи софдили хурдсоли маъсум – ба болои бори он кӯҳи гарон ба гардани мани аламзада сарборӣ буд [Ёд., 2009, 411].

Усто амак коғазҳоро, ки онҳоро худ андоза меномид, ба ҷузгири **чармини** худ гузошт ва боз сухани худро давом дод [Ёд., 2009, 63].

Дар ин сурат коса ва табақи **сафолини** ў аз косаву табақи чинӣ даҳ чанд қимат меафтад. [Ёд., 2009, 100]. Аммо сарҳои саломатмонда монанди шиками офтобаи **сафолин** пурра ва ғафс шуда буданд [Ёд., 2009, 174].

Баъд аз он ҷавони белдор бар рӯйи он ҳалқаи **хамирин** қадаре орд пошид [Ёд., 2009,25].

Дар миёнашон камарбанди сербари **гилемин** бо «санги қаноат» бастагӣ буда, аз рӯи жандаҳои наводӯхти самарқандӣ пӯшидагӣ буданд [Ёд., 2009, 221].

Пасвандии **-гин** варианти грамматикии пасванди **-ин** буда, нисбатан каммаҳсул аст. Бо ин қолаб калимаҳои **тахтагин, шишагин, шармгин, ғамгин, нукрагин, похсагин, андухгин, хашмгин** истифода гардидааст.

Мисолҳо: Дар тарафи дигари ин хона як суфаи васеи баланд буд ва бар рӯи вай як лаълии **тахтагини** бисёр васеъ, ки қутраш –кӯндалангиаш тахминан ду метр меомад, ниҳода шуда буд [Ёд., 2009, 24].

Вақте ки ман ба тарафи чойгоҳи худ мегузаштам, чашмам ба чашми акаам афтод: ҳоло ӯ гиря намекард, балки ба тарафи ман бо нимхандаи дандоннаоме нигоҳи **шармгинонае** мекард [Ёд., 2009, 14]. Баъд чашмонашро кушода ба тарафи ман як нигоҳи табассумомези **шармгинонае** кард [Ёд., 2009, 92].

Аммо он вақтҳо ин қадар **ғамгин** ва маъюс набуд [Ёд., 2009, 278].

Инҳо ҳама сипоҳиёни дарборӣ буда, аз рӯи чомаҳои зарбафту шохиву атласу адрасашон миёнашон бо камарҳои тиллопулак ё **нукрагин** бастагӣ буд. Дар поҳашон мӯзаҳои амрикоӣ ва дар сарашон дасторҳои сафеди шалғамӣ баста шуда буд [Ёд., 2009, 310].

Дар миёни баъзеи онҳо шамшерҳои ғилофтиллоӣ ё **нукрагин** ҳам ҳамоил буд [Ёд., 2009, 310]. Баъд аз дақиқае моҳ ранги лаъличаи **нукрагини** дурахшонро пайдо кард [Ёд., 2009, 370].

Духтари хатиб аз ин кори ӯ зоҳиран дар хашм мешуд, пешонаи худро турш, абрӯвонашро чин ва чашмонашро **хашмгиннамо** мекард, лекин дар ҳамон вазъият дар зерин лаб механдид ва «ту ҳоло нигоҳ карда ист, ин коратро ба модарам меғӯям, тӯро чунон зананд, ки падарат ҳаргиз тӯро ончунон назада бошад [Ёд., 2009, 93].

Киромиддин **хашмгинона** ба устухонҳои у чашм духта истодааст [Ёд., 2009, 183].

Дар рӯи ҳавлӣ як хонаи бисёр калон ва баланди **похсагин** буд, ки калониаш аз хонаҳои нишастии нӯҳболори муқаррарӣ қариб чор баробар меомад [Ёд., 2009, 23].

Ҳамин тариқ, аз таҳлилу баррасии асари мавриди таҳқиқ дар барои калимасозии пасванди **-ин** // **-гин** ба хулосае омадем, ки калимаҳои **қиёмин, хамирин, нақшин, гилемин** маҳсули услуби фардии адиби нуктадон устод Айнӣ ба шумор рафта, устод Айнӣ дар баҳши калимасозию маъниофарӣ маҳорати баланди эҷодӣ доштааст.

2.10. Калимасозии пасванди **-ӣ (-гӣ, -вӣ)**

Морфемаи калимасози **-ӣ (-гӣ, -вӣ)** яке аз пасвандҳои пурмахсултарини забони тоҷикӣ ба шумор рафта, вазифаҳои гуногунро иҷро мекунад. Ин пасванд дар забони тоҷикӣ корбурди васеъ дорад. Азбаски пасванди **-ӣ (-гӣ, -вӣ)** сермаънову сервазифа аст, онро оморморфема ном бурдаанд. Вожаи оморморфема аз калимаи юнонии ҳомос – якхела ва морфе – шакл гирифта шуда, маъноӣ ҳамшаклро дорад. Бо дарназардошти ин масъала пасванди **-ӣ (-гӣ)** ҳам бо сабаби он ки дар калимасозии ҳиссаҳои гуногуни нутқ иштирок мекунад, оморморфема ҳисобида мешавад.

Донишманди асри XVI Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ дар бораи хусусияту вазифаҳои грамматикӣ пасванди **-ӣ (-гӣ, -вӣ)** қайдҳои ишораҳои бисёр судманд доранд. Ӯ вазифаҳои гуногуни калимасозии морфемаи **-ӣ (-гӣ, -вӣ)** нишон дода, барои тақвияти андешааш аз асарҳои адибони адабиёти классик мисолҳои мувофиқ оварда, ба дурустии фикраш боварӣ ҳосил карданро талқин мекунад. Чунончи, Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ менигорад: «Ё»-и нисбат (оморморфемаи «-ӣ») ва он баъди исме, ки дарояд, нисбат ба он исм намояд, чун «забони порсӣ» ва «каломи арабӣ», яъне нисбати забон порс аст ва нисбати калом араб аст. Ҳамчунин «ҳиндустонӣ» ва «хуросонӣ» ва ғайра...» [Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, 1998, 43].

Бояд махсус таъкид кард, ки профессор Ҳоҷаев Д. дар китоби «Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ» чандин маъною вазифаҳои

дастурии ин пасванди калимасозро ба таври густурда таҳлилу баррасӣ кардааст. Ў баъди таҳлилу баррасии маъноӣ вазифаҳои дастурии пасванди **-ӣ** (**-гӣ**) ба чунин хулоса омадааст: «Чунон ки дида мешавад, оморфемаи «-ӣ» ханӯз дар давараи классикӣ сервазифа гардида, хусусияти оморфемагӣ пайдо карда будааст» [Хочаев, 2004, 67]

Сервазифагии пасванди **-ӣ** (**-гӣ**, **-вӣ**) дар луғату фарҳангномаҳои ниёномамон дарҷ шудааст. Масалан, дар луғати «Ғиёсуллуғот» ду **-ӣ** (**ё-и** маъруф ва **ё-и** маҷхул) зикр шудааст. Муаллифи ин луғат Муҳаммад Ғиёсиддин **ё-и** маъруфро ба 9 ва **ё-и** маҷхулро ба 15 қисмат ҷудо мекунад. **Ё-**и нисбат (пасванди сифатсозӣ **-ӣ** – Ш. Т.), ки яке аз қисматҳои **ё-и** маъруф мебошад, ба 11 вазифа оварда шудааст [Муҳаммад Ғиёсиддин, 1988, 406].

Ин пасванд аз пасванди **-и** ибтидои ғирифти, таърихан аз забони форсии миёна сарчашма мегирад [ОИЯ, 1982, 31].

Эроншиноси маъруфи рус Пейсиков Л. С. ҳам дар форсии миёна мавҷуд будани ду пасванди «**ӣ**»-ро зикр кардааст. Яке аз онҳо **ё-и** масдарӣ аст, ки аз пасванди форсии миёнаи **-и** ба вуҷуд омадааст. Дигаре пасванди **ё-**и нисбат мебошад, ки дар форсии миёна дар шакли **-ик** ба назар мерасад. Пасванди мазкур сифатсоз аст [Пейсиков, 1973, 183].

Муҳаққиқи барҷастаи соҳаи калимасозии забони тоҷикӣ Рустамов Ш. дар бораи хусусиятҳои калимасозии пасванди зикршуда муфассалтар диққат додааст.

Забоншинос Аҳмадова Ў. мавқеи истеъмоли пасванди **-ӣ** (**-гӣ**, **-вӣ**)-ро дар доираи се ҳиссаи нутқ зикр кардааст. Аз ҷумла чунин зикр кардааст: «Қатъи назар аз иштироки худ дар сохтани шаклҳои грамматикӣ ҳамчун пасванди калимасоз дар байни се ҳиссаи нутқ исм, сифат ва зарф муштарак аст» [Аҳмадова, 1970, 18-21].

Муҳаққиқи илми забоншиносӣ Э. Шоев мавриди истифодаи ин унсуре калимасозро дар баробари иштирок намудан дар калимасозии исму сифат ва

зарф дар доираи боби шумора ва чонишин низ ба қалам додааст [Шоев, 1980, 22].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» доир ба вазифаҳои грамматикӣ морфемаи **-ӣ (-гӣ)** маълумоти дақиқ дода шуда, ба воситаи ин пасванд аз исму сифат, феъл ва сифати феълӣ сохта шудани исмҳои маънӣ зикр шудааст [ГЗАҲТ, 1985, 15].

Унсури калимасозии **-ӣ (-гӣ)** дар эҷодиёти адибони адабиёти классикӣ форс-тоҷик ба таври густурда мавриди истифода қарор гирифтааст. Аз ҷумла дар «Хамса»-и Низомии Ганҷавӣ бо ин пасванд 257 калима сохта шудааст (Низомова, 2002, 55). Дар «Гулистон»-и Саъдии Шерозӣ бо исму сифат ва асосҳои феълӣ омада, касб ва машғулияти одамон: **корвонӣ, чавҳарӣ**; ба гурӯҳе мансуб будани шахс: **сипоҳӣ, лашкарӣ**; мансубияти шахсро ба маҳалу ҷой: **шомӣ, рустой**; исми ҳолат: **бандагӣ**; исми шахс: **харомӣ** (аз **харомӣён** пурхатар), **пешинӣ** (аз амсоли **пешинӣён** панд гиранд) ва монанди инҳоро сохтааст [Ҳалимов, 1975, 297].

Муҳаққиқи шинохтаи эронӣ Хусрави Фаршедвард роҷеъ ба серистеъмол будани пасванди **-ӣ (-гӣ, -вӣ)** чунин изҳори андеша намудааст: «Фаъолтарин пасванди луғатсоз дар замони Фирдавсӣ низ монанди замони мо ҳамон «йо»-и масдарӣ ва «йо»-и нисбат аст, ки аввалӣ таркибан ҳар сифатеро бадал ба исми маънӣ месозад, монанди **сиёҳӣ, тезӣ, тундӣ** ва дигарӣ акси ин корро мекунад ва ҳар исми ҷонро бадал ба сифат менамояд, монанди **чангӣ, дирангӣ ва сипоҳӣ**» [Хусрави Фаршедвард, 1991, 27].

Чунон ки аз таҳлилу баррасии сарчашмаҳои илмӣ ва адабӣ бармеояд, пасванди **-ӣ (-гӣ)** яке аз пасвандҳои сермаънову серистеъмол ва оморфема мебошад. Исмҳое, ки бо ин пасванд сохта шудаанд, маъноҳои гуногуни луғавиро ифода мекунанд. Ш. Рустамов гурӯҳи исмҳоеро, ки ба воситаи ин пасванд сохта шудаанд, аз рӯи маъно ба шаш гурӯҳ ҷудо намудааст: исмҳои ифодакунандаи **макон**: **пастӣ, баландӣ, тангӣ, фарохӣ**; **замон**: **пагоҳӣ, бегоҳӣ, нисфирӯзӣ, ҷаштгоҳӣ**; **тахассус ва касбу кор**: **инженерӣ, артистӣ**;

амал: алафдаравӣ, заминронӣ, шамшерзанӣ; **ҳолат:** ҳастӣ, нестӣ, шӯълаборӣ, шабнишинӣ; **аломату хосият:** пирӣ, хоксорӣ, одамӣ ва ғ. [Рустамов, 1972, 45].

Дар асари илмии забоншиносии тоҷик Шокиров Т. таҳти унвони «Адиб, забон ва услуб» дар бораи хусусиятҳои калимасозии пасванди таҳқиқшаванда ҳангоми таҳқиқи забон ва услуби нависандаи мумтози тоҷик Фазлиддин Муҳаммадиев маълумот дода шуда, мисолҳои зиёдро барои исботи фикрашон аз эҷодиёти нависандаи зикршуда оварда, таҳлилу баррасӣ кардааст (Шокиров, 2001, 17).

Чунон ки дар боло зикр кардем, пасванди **-ӣ (-гӣ, -вӣ)** дар ҳамаи сарчашмаҳои илмӣ ҳамчун пасванди сермаънову серистеъмол ва оморморфема ишора шудааст. Чунин хусусиятҳои морфемаи мазкурро дар асари мавриди таҳқиқ низ бараъло дидан мумкин аст. Пасванди **-ӣ (-гӣ, -вӣ)** дар “Ёддоштҳо” бо тамоми маъно ва имконоти калимасозияш мавриди истифода қарор гирифтааст.

Дар асари Ғафурзод, аз рӯи мушоҳидаи мо, бо морфемаи сифатсозии **-ӣ (-гӣ, -вӣ)** 147 вожа (сифат) сохта шудааст. Чунончи: **азҷобарорӣ, соқтарегӣ, ғиждувонӣ, қазоқрабобӣ, алифбобӣ, қишлоқӣ, кӯчагӣ, деҳотӣ, вобкандӣ, ҳуқандӣ, дарвозӣ, баҳорӣ, тирамоҳӣ, чархисоҳибтарошӣ, регзеркунӣ, подшоҳӣ, ошпазӣ, боғандагӣ, амирӣ, ҳалвогарӣ, мударрисӣ, ҷобачокунӣ, мевафурӯшӣ, ҳамкасабагӣ, ўзбекӣ, арабӣ, қазоқӣ, ҳиндӣ, русӣ, тоҷикӣ, тухматӣ, тутпазӣ, афсонавӣ, машқӣ, адабӣ, ҳарбӣ, асосӣ, ямоқӣ, қадучагӣ, ибтидоӣ, ҷанубӣ, пешимасҷидӣ, танҳой, ғалатӣ, қоригӣ, мусулмонӣ, рағфани, тахтагӣ, хокӣ, пистагӣ, тутӣ, хурдашудани, зимистонӣ, подшоҳӣ, чилликӣ, вичдонӣ, шоҳмотӣ, асосӣ, қароқулӣ, ҷўпонӣ, илоҳӣ, оилавӣ, пулӣ, дулоҳсагӣ, муҳлатӣ, шармандагӣ, ҳалқӣ, ҷомашўйӣ, ёбобӣ, ҳаёлотӣ, амирӣ, табиӣ, боғандагӣ, дарвозӣ, ҳандасагӣ, анъанавӣ, қоғазӣ, беҳучрагӣ, берунӣ, тиббӣ, қадимӣ, муваққатӣ, дарборӣ, бағалӣ, амрикоӣ, кӯчагӣ, русӣ, зомучагӣ, тоҷикӣ,**

шимолӣ, пинҳонӣ, гулобиёнӣ, сунбулагӣ, бодирингӣ, бевақтӣ, бекасӣ, самарқандӣ, набудагӣ, омавӣ, подшоҳӣ, хокистарӣ, сурмагӣ, хорпулӣ, кӯкнорӣ, лулагӣ, деҳотӣ, саҳроӣ, муқаррарӣ, бухороӯ, поҳсагӣ, адабӣ, ҳонақоҳӣ, камонӣ, афсонавӣ, ҳайвонӣ, сандалигӣ, қозихонагӣ, илмӣ, адабӣ, европой, спиртӣ, хурмой, туркӣ, фарангӣ, искитӣ, расмӣ, ибтидоӣ, қазонӣ, шаръӣ, олуфтагӣ, шоирӣ, забонӣ, муншигӣ, яманӣ, ишқӣ, афсонавӣ, қаймоқӣ, гулобӣ, нонфурӯшӣ, тичоратӣ, саҳроӣ, хӯрданӣ, ҳиндугӣ, хиштихомӣ, дусуднафарӣ, кунҷакӣ, тоторӣ.

Калимаҳои мазкурро, ки ба воситаи морфемаи сифатсози **-ӣ (-гӣ, -вӣ)** аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сохта шудаанд, метавон чунин тасниф намуд:

1. Калимаҳои нисбии ифодакунандаи мавқеи ҷуғрофӣ: **соқтарегӣ, ғичдувонӣ, қазоқрабӯтӣ, қишлоқӣ, кӯчагӣ, деҳотӣ, вобқандӣ, ҳуқандӣ, дарвозӣ, самарқандӣ, қазонӣ, яманӣ, илоҳӣ, ҳандасагӣ, шоҳмотӣ, ёбӯӣ, амриқӣ, кӯчагӣ, шимолӣ, саҳроӣ, бухороӣ, поҳсагӣ, европоӯ, хурмой, туркӣ, фарангӣ, искитӣ, афсонавӣ, ҳиндугӣ, тоторӣ.**

Мисолҳо: Аҳолии асли-қадимии ин деҳа тоҷикон ва хоҷагони **соқтарегӣ** буда, урганҷиён аз Урганҷ, миракониён аз Машҳад, ғичдувониён аз қалъаи Ғичдувон, сайидатоӣҳо аз Сайидато ном деҳаи райони Шофирком муҳочир шуда омадагӣ буда, арабҳо аз боқимондагони муҳочирони араб ба шумор мерафтанд [Ёддоштҳо, 2009, 5]. Дар он ҷо аз писарбачагон ман ва боз Абдулло ном як бачаи **ғичдувонӣ** буд [Ёд., 2009, 60]. Падарам ба ҳамин мақсад як рӯзи бозори Ғичдувон, ки худ ба Маҳаллаи Боло рафтагор буд, маро ҳамроҳи худ то бозор гирифта бурд ва дар он ҷо ба ман як қаламдон, ду найқалам, як қаламтарош, як қаламқат, як ҷузғири мешигӣ, як бандча лос ва чор тахта коғази машқии **хӯқандӣ** харида дод [Ёд., 2009, 73]. Назар ба қавли Иброҳимхоҷа, дастони ҷавони **вобқандӣ**, ки тарф дар дасти ӯ қафида буд, аз бандҳояш ҷудо шудааст [Ёд., 2009, 86]. Дар ин миён ба қозихона писари косагари қазоқрабӯтӣ лангон-лангон даромада омад [Ёд., 2009, 67]. Аммо ба

фикри ман, чунон расид, ки ин ҷо ғайр аз бозори оддии **деҳотӣ** дигар чизе нест [Ёд., 2009, 80].

2. Аз номҳои ифодакунандаи фаслҳои сол сифати нисбӣ сохтааст: **бахорӣ, тирамоҳӣ, зимистонӣ.**

Мисолҳо: Дар яке аз он рӯзҳо, ки абри **бахорӣ** аз партави офтоби шаъшаадор одамони кориро соядорӣ мекард, падарам аз деҳаи Маҳаллаи Боло омад [Ёд., 2009, 50]. Як шаб ҳаво соф буд, сармои тунди **тирамоҳӣ** ба бадани кас монанди бигизи дар оташ тафсида сӯзиш кунонида меҳалид [Ёд., 2009, 15].

3. Аз исмҳои фоил сифат сохтааст: **подшоҳӣ, ошпазӣ, бофандагӣ, амирӣ, ҳалвогарӣ, мударрисӣ, мевафурӯшӣ, ҳамкасабагӣ, халқӣ, оммавӣ, шоирӣ, муншигӣ.**

Мисолҳо: Аз Соктаре гурехта омада ба алокаи **ҳамкасабагӣ** шаб ба он ҷо фурумада, баъд аз рӯз шудан ба қозихона рафта буданд [Ёддоштҳо, 2009, 102]. Аммо касе ба фарёдҳои ҷонгудози ӯ гӯш надод ва ҷазо иҷро шуд. (Дар дафтарҳои **подшоҳии** Бухоро номи ҳар касро бе номи падараш ва бо қайд кардани туман (район)-и таваллуд ёфтааш менавиштанд.) [Ёддоштҳо, 2009, 120]. Ба ҷойи **ошпазӣ** ҳам ночаандозӣ мекунӣ [Ёд., 2009, 17]. Дар он ҷо як сарҳавз буд, ки дар тарафи шимолии вай дӯконҳои **нонфурӯшӣ, ҳалвогарӣ** ва **мевафурӯшӣ** ҷой гирифта буданд [Ёд., 2009, 81].

4. Аз номи ифодакунандаи миллат сифат сохтааст: **ӯзбекӣ, арабӣ, қазоқӣ, ҳиндӣ, русӣ, тоҷикӣ, қазонӣ, яманӣ, қадимӣ, муваққатӣ, русӣ, тоҷикӣ, туркӣ, фарангӣ, искитӣ, ҳиндугӣ, тоторӣ.**

Мисолҳо: Ман ба асоси он қоида ҳарфҳои **арабиро** такрор ба такрор ҳисоб мекардам ва бо рақамҳои нӯҳгонаи **ҳиндӣ (арабӣ)** ва сифр (нол) навишта ҷамъ менамудам [Ёд., 2009, 69]. Қозӣ гоҳо суҳаноне мегуфт, ки ман аз онҳо чизе намефаҳмидам ва онҳоро ба забони **тоҷикӣ** шарҳ меод [Ёд., 2009, 56].

5. Аз исмҳои маънӣ сифат сохтааст: **туҳматӣ, афсонавӣ, машқӣ, адабӣ, ҳарбӣ, асосӣ, ибтидоӣ, чанубӣ, вичдонӣ, асосӣ, оилавӣ, муҳлатӣ, ҳаёлотӣ, анъанавӣ, бевақтӣ, адабӣ, илмӣ, адабӣ, расмӣ, ибтидоӣ, шаръӣ, забонӣ, ишқӣ, тичоратӣ.**

Мисолҳо: Ҳайкали он духтари парипайкари нозукандом ба назарам ба шакли як қаҳрамони **афсонавӣ** мучассам мегардид [Ёд., 2009, 69]. Дар он ҷо ба ман як қаламдон, ду найқалам, як қаламтарош, як қаламқат, як ҷузғири мешигӣ, як бандча лос ва чор тахта қоғазӣ **машқии** хӯқандӣ харида дод [Ёд., 2009, 73]. Баъд аз сулҳи байни амир ва подшоҳи Россия расман ин қоида барқарор бошад ҳам, амир Музаффар, бо баҳонаи ба подшоҳи Россия тазминоти **ҳарбӣ** додан, ба тарзи ғайрирасмӣ он қоидаро вайрон карда, дар бораи ба қадри имкон аз деҳқонон зиёдтар рӯёнда гирифтани андоз ба маъмурони худ таълимоти забонӣ додааст [Ёд., 2009, 122]. Мақсади **асосӣ** ва аввалиам аз хатнависӣ, ки навишта гирифта тавонистани баъзе шеърҳо буд, ба даст даромад [Ёд., 2009, 76]. «Мо худ нарасидем, ту шояд бирасӣ» гӯён тағоият – Мулло Деҳқонро, ки ҳарфшинос буд, дарсҳои **ибтидоӣ** хонондам ва якчанд нафар бачагони деҳро саводхон карда, ҳамаашонро ба Бухоро бурда дар мадраса ҷойгир кунондам [Ёд., 2009, 8].

6. Аз сифатҳои асли сифати нисбӣ сохтааст: **танҳой, ғалатӣ, қоригӣ, мусулмонӣ.**

Мисолҳо: – Шумо, ки дар ҳолати оқила ва болиға будан дар ин маҷлиси хайр ҳозир мебошед, ба ин ҷавони ҳозир истода бо никоҳи **мусулмонӣ** тани худро ба занӣ бахшидед? [Ёд., 2009, 67]. Дар яке аз ҳамон шабҳои **танҳой**, ки шамол аз сари шом сар шуда буд, падарам ба замини гандумпоя об сар дод [Ёд., 2009, 37].

7. Аз исми модӣ сифати нисбӣ сохтааст: **равғанӣ, тахтагӣ, хокӣ, pistaгӣ, тутӣ, алифбойӣ, ямоқӣ, кадучагӣ.**

Мисолҳо: Ин тавр бошад, ба падарам «ҳалвои **равғанӣ** гирифта диҳед» гуфта зори кун! [Ёд., 2009, 16]. Хаамири қиёмиро бар рӯи лаълии

тахтагӣ кашонда шуданд. ҳамаи он касоне, ки дар сари деғҳо буданд, дастҳошонро то оринҷ шуста пок карда омада дар гирдогирди лаълии тахтагӣ бар рӯи пӯстакчаҳо дузону нишастанд [Ёд., 2009, 19]. Барои фурӯ нарафтани он айвони **хокӣ** аз хишти пухта як сутун сохта сари вайро ба сақфи он айвон расонда мондаанд [Ёд., 2009, 38]. Ин гуна чизҳоро намедонистанд, баъзеи онҳо ҳатто саводи **алифбой** ҳам надоштанд. Шиннии **тутӣ**, ки инро модарам дар вақти тутпазӣ махсусан барои рамазон пухта монда буд, ба назарам хеле дилкаш менамуданд [Ёд., 2009, 78]. Баққол равшанро бо як манаки (андозаи) **кадучагӣ** баркашида медод [Ёд., 2009, 104].

Қайд кардан ба маврид аст, ки устод Судриддин Айнӣ дар баробари корбурди калимаҳои якчӯза бо пасванди **-ӣ** (**-гӣ**, **вӣ**) боз калимаҳои мавриди истифода қарор додааст, ки аз ду ва се чӯзӣ иборат мебошанд:

1. Калимаҳои мураккаби дучӯза: **пешимасчидӣ**, **дупохсагӣ**, **хиштихомӣ**, **хурдашуданӣ**, **дусаднафарӣ**, **гулобӣ**, **тутпазӣ**, **қозихонагӣ**, **нонфурӯшӣ**, **чомашӯӣ**, **хорпулӣ**, **шудгорпулӣ**.

Мисолҳо: Аҳолии деҳа, ки дар он ҷо ягон нафар ҳам одами саводнок набудааст, ҳатто мактаби **пешимасчидӣ** ҳам надоштаанд... [Ёд., 2009, 7]. Як ҳавлии як дараҷа васеъ, се тарафи ин ҳавлӣ бо чор поҳса девор ихота ёфта, тарафи ҷанубаш бе девор буда ба боғча — рӯидарича мепайваست, ки вай бо девори **дупохсагӣ** аз заминҳои кишт ҷудо мешуд [Ёд., 2009, 9]. Ҳама «духтари гуреза, никоҳи **қозихонагӣ**» гӯён бо якдигар завққунон гап мезаданд [Ёд., 2009, 9]. Дар натиҷа он 40 таноб замин дар муддати 3 сол дар қатори заминҳои ноқорам даромада Мирзо Ёӯлдош ва Мирзо Муъмин андози **хорпулӣ** ва **шудгорпулӣ** медодагӣ шуданд [Ёд., 2009, 123]. Дар пеши дарвоза ва пайваста ба дарвозахона як оғили поҳсагӣ ва дар қатори оғил як соботи чорпобандии поҳсагӣ буда, дар рӯ ба рӯи оғил ва собот як меҳмонхонаи **хиштихомӣ** бо суфааш бино ёфта буд [Ёд., 2009, 9]. Мо як-ду хомаро гашт карда як каллапӯш занбӯруғи **хурдашуданӣ** чидем [Ёд., 2009, 22]. Дар он ҷо як сарҳавз буд, ки дар тарафи шимолии вай дуқонҳои

нонфурушӣ, халвогарӣ ва мевафурӯшӣ чой гирифта буданд [Ёд., 2009, 81]. Шиннии тутӣ, ки инро модарам дар вақти **тутпазӣ** махсусан барои рамазон пухта монда буд, ба назарам хеле дилкаш менамуданд [Ёд., 2009, 78]. Рӯйи ӯ аз рӯйи Ҳабиба бисёр фарқ дошт: агар рӯйи Ҳабиба ба гули **гулобӣ** монанд бошад, рӯйи ӯ монанди гули сафед намуд [Ёд., 2009, 62].

2. Калимаҳои мураккаби сечузъа: **чархиосиётарошӣ, регзеркунӣ, чобачокунӣ, азҷобарорӣ.**

Мисолҳо: Дар тарафи ҷануби меҳмонхона ва пайваста ба вай як айвонча ва дар зери айвонча як дӯкончаи **чархиосиётарошӣ** буд [Ёд., 2009, 9]. Дар ин муддат бақияи дороии мардуми он ҷо, ки аз харобии **регзеркунӣ** монда будааст, ба харчи чор ҳоким рафтааст [Ёд., 2009, 51]. Дарди **чобачокунӣ** нисбат ба дарди **азҷобарорӣ** чанд дараҷа зиёдтар буд, лекин аз тарси падар ва аз шарми шикастабанд ман худдорӣ кардам ва дод нагуфтам [Ёд. Ёд., 2009, 2009, 97].

Хулоса, дар асари тарҷумаҳои нависандаи мумтоз, устод Айнӣ – «Ёддоштҳо», пасванди калимасозии -ӣ (-гӣ, -вӣ) нақши фаъол дошта, нависанда тамоми иқнооти калимасозии пасванди мавриди таҳқиқ қароргирифтаре бо назокату салосати хосса ба кор бурда, калимаҳои зиёди қобили қабул ва шоистаи пазиришро, ба мисли **чархиосиётарошӣ, регзеркунӣ, алифбой, ҳамкасабагӣ** офаридаанд. Дар баробари ин бояд ин ҷо як масъаларо зикр намуд, ки устод Айнӣ ҳангоми корбасти вожаҳои гуногунсохт хусусияти фардӣ нишон дода, бо офаридани калимаҳои нав барои ғанӣ гаштани таркиби луғавии забонамон хизмати бузург ва мондагор кардаанд.

2.11. Калимасозии пасванди -манд

Пасванди -манд дар забони порсии миёна бо шакли **mand** ва **omand** зикр ёфта, муносибати сифатро ба шахс мефаҳмонад [Пейсиков, 1973, 185]. Дар Грамматикаи академӣ дар хусуси вазифаҳои дастурии ин пасванд чунин

маълумоти муфид дода шудааст: “Пасванди **-манд** дар калимасозӣ сермахсул буда, аз исмҳои маънӣ сифатҳои аслие месозад, ки ба аломат, ҳислат ва ҳосият доро будани ашёро ифода мекунад” [ГЗАҲТ 1985, 141-142].

Пасванди **-манд** дар забони тоҷикӣ ҳамчун морфемаи сермахсул шинохта шудааст. Дар забони адабии тоҷик бо морфемаи **-манд** калимаҳои зерин сохта шудааст, ки ҳеле серистеъмоланд: **хирадманд, хушманд, донишманд, қудратманд, дардманд, ихлосманд, андешаманд, ҳичолатманд, шавқманд, завқманд, касалманд, ибратманд.**

Пасванди **-манд** аз рӯйи маънои дастурӣ ва вазифаи калимасозии ба морфемаи **-нок** ҳаммаъноӣ зоҳир менамояд. Аз ин рӯ, метавон қазоват намуд, ки дар ҷараёни калимасозӣ дар бисёр маврид ин ду пасвандро метавон ба ҷойи якдигар истифода кард.

Чунончи: «**қудратнок–қудатманд, хираднок – хирадманд**».

Дар осори илмӣ ва адабӣ оид ба пасанди **-манд** олимону мутаффакирон суҳанҳои ҷолиб баён кардаанд.

Масалан, мутафаккири бузурги тоҷик Шамси Қайси Розӣ, ки дар асри **XIII** зиндагӣ ва эҷод кардааст, дар хусуси вазоифи грамматикӣ пасванди **-манд** андешаашро ба чунин тарз баён кардааст: «Ва он «мим»-у «нун»-у «доле»-е аст, ки дар охири сифот (сифатҳо) ба маънии наът бошад, чунон ки «донишманд»-у «ҳочатманд»-у «хунарманд»-у «дардманд»... [Шамси Қайси Розӣ, 1991, 178].

Дар дастури таълимии «Чаҳор гузор» низ муаллифи асар ҳангоми нишон додани вазифаҳои дастурии пасванди «манд» чунин маълумотро қайд кардааст: «...ҷорум **-манд**» чун «давлатманд», «хирадманд» ба маънои дорандаи давлат ва дорандаи хирад»... [Ҳоча Ҳасани Нисорӣ, 1998, 54].

Дар «Бурҳони қотеъ» морфемаи мазкур бо ҳамин вазифаи дастуриаш ёд шудааст: «Калимоте, ки ифодаи маънии ҳудовандӣ ва соҳибӣ намоёнд, яке **манд** аст, ҳамчу **хирадманд** ва **донишманд**...» [Бурҳон, 1993, 30].

Дар китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик” доир ба пасванди **-манд** чунин маълумоти судманд дода шудааст: Суффикси **-манд** аз исмҳо сифати аслие месозад, ки ба аломат ва хислате доро будани предметро мефаҳмонад: халқи зафарманд, одами адолатманд, ҷавонони саодатманд, одами давлатманд, меҳмони иззатманд [ЗАХТ, 1973, 194].

Дар китоби «Қоидаҳои забони тоҷик»-и Фитрат доир ба ин пасванд чунин маълумот оварда шудааст: «**-манд** -ин ҳам дар охири исмҳо омада сифати дорой месозад: **дардманд, арчманд, ҳунарманд, ниёзманд, хочатманд**» [Фитрат, 2010, 125].

Забоншинос Гулҷеҳра Камолова дар рисолаи илмиаш «Хусусиятҳои морфологии забони «Маҷмӯъ-ут-таворих» чунин гуфтааст: «Суффикси **-манд** бо исм омада сифате месозад, ки он ба аломат ва хислате доро мебошад: Бикрхоча бисёр **донишманд** буд» [Камолова, 1974, 24].

Дар «Донишномаи мухтасари таърихи афкори забоншиносии тоҷик» дар баробари дигар пасвандҳои калимасозии классикӣ дар хусуси пасванди **-манд** ба маънии доранда маълумот дода шудааст [Ҳочаев, 2017, 146].

Ғ. Мирзоев дар китоби «Хӯшае чанд аз хирмани сухан» гунаи (вариант) дигари пасванди **-манд** - **умандро** дар калимаи **баруманд** ва **тануманд** дида баромада қайд кардааст, ки бо пасванди **-уманд** дигар калимае дида намешавад [Мирзоев, 2018, 203].

Дар ҷилди якуми китоби «Тарихи забони адабии тоҷик» профессор М. Н. Қосимова доир ба вазифаҳои дастурии морфемаи **-манд** чунин ибрози андеша кардаанд: «Пасванди **-манд** вазифаи зиёде дорад: а) исме масозад, ки хусусияти доро буданро мефаҳмонад (**хирадманд, ёрманд**); б) исме месозад, ки макони фаровонии чизро мефаҳмонад» [Қосимова, 2013, 499].

Пасванди **-манд** сифат ва исм месозад: **хирад+манд=хирадманд...**

Аз ҳар ҷуфте **киштманд** як дирам ва як кофиз (зарфи ғаллаченкунӣ)- аз он ғаллаи замин...» (Таърихи Табарӣ) [Қосимова, 2003, 157].

Чойи дигар М. Н. Қосимова пасванди “-манд”-ро бо пасанди “-зор” ҳамвазифа доништа, чунин фикри наҷибу мисолҳои ҷолибро намуна овардааст: «Пасванди **-манд** бо пасванди **-зор** хусусияти ҳамвазифагӣ пайдо мекунад: **киштманд=киштзор; кандманд** маънои харобазорро дорад:

Вагарна шавад киштии мо кандманд

Аз Исфандиёр он яке бадписанд (Фирдавсӣ)» [Қосимова, 2003, 157].

Дар забони адабии тоҷик калимаҳои киштманд ва кандманд роиҷ нест. Албатта аз ин метавон хулоса намуд, ки вожаҳои мазкур ҳоси забони классикӣ, алаҳхусус, шеваи ниғориши ҳақим Фирдавсӣ.

Чунон ки аз мушоҳидаи сарчашмаҳои илмӣ бармеояд, пасванди -манд низ сермаҳсул буда, дар ҳамаи манбаъҳои илмӣ номбурда бо як вазифаи дастурӣ ба таври густурда мавриди истифода қарор гирифтаниш возеҳ баён шудааст. Бо туфайли ин пасванд дар забони адабӣ калимаҳои зиёд сохта шудааст, ки барои бойгариӣ таркиби луғавӣ забонамон мусоидат мекунад.

Аз рӯйи мушоҳидаи мо бо ин морфема дар «Ёддошҳо»-и устод Айни калимаҳои зерин сохта шудаанд: **донишманд, ҳунарманд, зӯранд, андешаманд, ихлосманд, ғоидаманд, шавқманд, ҳичолатманд**. Дар асари номбурда вожаи **ҳунарманд** 16 маротиба, **донишманд** 14 маротиба, **ихлосманд, давлатманд, андешаманд** 3-маротибагӣ **зӯрманд** 2 маротиба, **ҳичолатманд, шавқманд, ғоидаманд** 1-маротибагӣ истифода шудаанд.

Ҳамаи ин вожаҳои нобрашуда аз рӯйи мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ба ҷумлагӣ исми маънианд. Решаҳои калимаҳои мазкур инҳоянд: **ҳунар, дониш, ихлос, давлат, андеша, ҳичолат, шавқ, ғоида**.

Ин калимаҳо аз лиҳози маъноӣ луғавӣ ифодакунандаи ҳиссиёти наҷиб ва олами зебои инсонӣ буда, бо тафайли ин мафҳумҳои муқаддас арзишҳои олии инсонӣ фаҳмида мешавад.

Мисолҳо: Бо шунидани ин ҷавоби Мулло Қамари «**донишманд**» шӯрест, ки дар мадраса барпо шуд [Ёд., 2009, 259]. Он хӯроқворихоро зиёратчиён ва беморон, ки онҳо ҳам **ихлосманди** бузургвор ва ҳам муриди

мутававлӣ буданд, меоварданд [Ёд., 2009, 360]. Аммо деҳқонони назрбиёр ва ҳададеҳ, ки **ихлосмандони** он даргоҳ мебошанд, ба сабаби одамони корнок буданашон дар он ҷо зиёда истода наметавонистаанд [Ёд., 2009, 360]. Албатта, ҷанобашон ба **давлатманд** будани домодшаванда мӯҳтоҷ нестанд [Ёд., 2009, 389].

Дар забони адабӣ калимаи **фоиданок** маъмул буда, дар осори шоирону нависандагон ин калима ба таври васеъ мавриди истифода қарор дорад. Гузашта аз ин, дар забони гуфтугӯӣ низ доираи истеъмоли калимаи мазкур фарох аст. Устод Айнӣ низ дар баробари дигар қаламкашон вожаи **фоиданокро** дар эҷодиёташ ба таври фаровон кор фармудааст. Дар “Ёддоштҳо” калимаи **фоиданок** дар мавридҳои зиёд истеъмол шудааст. Устои калом бадеъ – Садриддин Айнӣ барои гуногунрангии забони асар ва гурез аз такрор дар баробари калимаи **фоиданок** вожаи **фоидамандро** кор фармудааст, ки аз имконоти фароҳи калимасозии пасванҳои забони тоҷикӣ шаҳодат дода, ба ҳусни баёни нависанда низ таъсиргузор аст.

Чунончи: Ин танбеҳи падарам барои ман як таълими бисёр **фоидаманд** шуд, ки дар ҳаётам таъсири калон кард ва маро бо диққаткорӣ тарбия намуд, фаромӯш накардани гапҳо, ҳодисаҳо, чизҳо ва одамҳоро ба ман ёд дод [Ёд., 2009, 97].

Хулоса, пасванди **-манд**, чунон ки мушоҳида намудем, чи дар асарҳои илмӣ ва чи дар осори бадеӣ ба таври васеъ истифода шудааст. Устод Айнӣ аз тамоми имконоту вазифаҳои дастурии пасванди мавриди таҳқиқ қароргирифта истифода намуда, бо ҳунару салиқаи суханофариаши калимаҳои нодиру мондагор сохтааст.

2.12. Калимасозии пасванди -нок

Намояндаи илму адаби асри XIII Шамси Қайси Розӣ дар асари пурқиматаш «Ал-муъҷам» доир ба вазифаҳои дастурии пасванди **-нок** чунин

ибрози ақида кардаанд: «Ва он нун»-у «алиф»-у «коф»-е аст, ки дар авохири асмо (исмҳо) маънии наът диҳад, чунон ки «ғамнок»-у «сахмнок» ва гӯянд: «ин чома барзнок аст» ва «хоке регнок аст». Ва дар қавофӣ «коф»-е миёни «коф»-и аслӣ ва «коф»-и аъҷамӣ (камистеъмол) ҳам нашоёд кард, чунон ки гӯянд: «фалак»-у «самак» ва он гоҳ гӯянд: «раг»-у «таг» ва «обнок»-у «хобнок» ба ҳам нашоёд. Ва бузургнок бо «мушкнок» ба маънии мушки дағал шояд... [Шамси Қайси Розӣ, 1991, 184].

Хоча Ҳасани Нисорӣ дар «Чаҳор гулзор» дар қисмати гули панҷум таҳти унвони «Дар тафсили имола ва тарҳим ва қоидаи мутафарикот ва асмо ва ғайра» зери баҳши «Қоидаҳои мутафарриқат ва баёни асмо» дар хусуси пасвандҳои калимасоз шарҳу тавзеҳи муфиде дар мавриди пасванди калимасозии нок чунин ақдаи ҷолибро пешниҳод кардааст: «...ҳафтум -«нок» чун «ситамнок» ва «ҳавлноқ» ва «ғамнок» ва «дардноқ» ва ғайри он. Ба маънии ситамкунанда, ҳавлкунанда ва ғамкунанда ва дардкунанда [Хоча Ҳасани Нисорӣ, 1998, 54].

Муҳаммадхусайн Бурҳон дар китоби «Бурҳон қотеъ» дар хусуси вазифаҳои дустурии пасвани -нок чунин навиштааст: «Ва калимоте, ки ғоидаи маънии иттисоф ба ҷизе диҳад, яке «нок» аст, ҳамчу **ғамнок** ва **хашмнок**»... [Муҳаммадхусайн Бурҳон, 1993, 31].

Морфемаи **-нок** дар «Ғиёс-ул-луғот» чунин маънидод карда шудааст: «Нок лафзест, ки барои иттисофи мавсуфӣ ва сифате дар охири калимот оранд ва ба маънии олуда ва оғушта (аз Бурҳон) ва дар «Мадор» «Рашидӣ» ба маънии худованд ва соҳиб омада» [Муҳаммад Ғиёсиддин, 1987, 333].

Дар китоби дарсии “Забони адабии ҳозираи тоҷик” доир ба пасванди -нок чунин маълумоти боврибахшу бозғатимод дода шудааст: «Суффикси -нок бо исмҳо омада, сифати исмие месозад, ки ба аломати асосии калима соҳиб буданро мефаҳмонад: **суханҳои ҳикматнок, дасти қудратнок, ҳикояҳои ғамнок, одами саводнок, эълони тантананок, одами шубҳанок, сабзаи намнок**» [ЗАХТ, 1973, 194].

Дар «Луғати мухтасари калимасозии забони адабии тоҷик» доир ба нақши калимасозии пасванди -нок ва бо дигар пасванду префиксоидҳо ҳамвазифа буданаш ишора шудааст. Чунончи: «Синонимикаи аффиксу аффиксоидҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардан мумкин аст. ... Префиксоид (ҷузи якуми калимаи мураккаб) бо суффикс: пур-, -нок (пуралам – аламнок), пур-гин (пурандух – андухгин), пур-ин (пурнақш– нақшин)» [Бобомуродов, 1983, 10].

Забоншиноси мумтоз Мирзоев Ғ. Дар китоби «Калимасозии пасвандӣ дар забони ҳозираи тоҷик» ҳангоми омӯзишу баррасии морфемаҳои аз ҷиҳати маъно наздик пасванди «нок»-ро ҳамчун морфемаи ифодакунандаи маънои доро будан чунин изҳори назар кардааст: -нок ҳамчун пасванди калимасоз маънои доро будан ба сифатеро ифода мекунад (фоиданок – дорои манфиат, судбахш, обнок – дорои намӣ, намдор) [Мирзоев, 2018, 69].

Аз рӯйи мушоҳидаи мо, дар асари безаволи устод Айнӣ – «Ёддоштҳо» бо пасванди -нок 18 вожа ба ҷашм расид: **чорбоғнок, маданиятнок, саводнок, рӯйидаричанок, ҳақнок, хавфнок, фоиданок, зарарнок, гӯштимурғнок, офтобнок, даромаднок, шубҳанок, ҷанҷолнок, боғчанок, мошнок, шишанок, корнок, таҳлуکانок.**

Аз калимаҳои зикршуда як дастааш, ба мисли **маданиятнок, саводнок, хавфнок, фоиданок, зарарнок, офтобнок, даромаднок, шубҳанок, таҳлуکانок** дар забони адабии ҳозираи тоҷик роиҷ буда, дар осори шоирону нависандагон низ мустаъмал аст. Аммо калимаҳои **чорбоғнок, офтобнок, боғчанок, ҷанҷолнок, шишанок, мошнок, гӯштимурғнок** калимаҳоеанд, ки махсусан ба услуби фардии нависанда марбут мебошанд.

Чунончи:

Азбаски ин деҳа дар наздикии дарёи Зарафшон воқеъ шудааст ва аз байни деҳа ҳам ба номи Мазрангон як ҷӯи калон мегузарад, сероб ва обод буда, бештарини ҳавлиҳояш рӯидаричадор, **чорбоғнок** ва пурмева аст [Ёд, 2009, 9]. Бинобар ин, дар он давра пеш аз он деҳа **маданиятноктар** ва

серхату **саводноктар** чое набуд [Ёд, 2009, 10]. Ман дар ин коҳиш акаамро **ҳақнок** медонистам. [Ёд, 2009, 27]. Дар рӯзҳои беабри **офтобнок**, дар соатҳои 12-и рӯз аз он ҷо ба замини хучра даҳони пиёла барин рӯшноӣ меафтад [Ёд, 2009, 155]. Боло заминеро ба даст дароварда, барои худ ҳавлии **рӯйидаричанок** бино кардааст [Ёд., 2009, 14]. Сайид Акбар дар охири суханаш бо як оҳанги мағруронае гуфт:

– Имшаб аз байни 143 дег ош, хушбахтона, оши мо қабул ёфт ва ин оши **гӯштимурғнок** аз ошхонаи подшоҳист [Ёд., 2009, 154].

Калимаҳои дар боло зикршуда дар забони адабии ҳозираи тоҷик бо чунин шакл ба мушоҳида мерасанд: **гӯштимурғнок** – **бо гӯшти мурғ**, **корнок** – **кордор**, **боғчанок** – **боғчадор**, **чорбоғнок** – **дорои чорбоғ**, **офтобнок** – **офтобӣ**, **чанҷолнок** – **чанҷолӣ**, **шишанок** – **шишадор**, **мошнок** – **мошдор**.

Ҷузъҳои асосии калимаҳои мазкур, ки тавре ки дар боло ишора намудем, ба исм тааллуқ доранд. Онҳоро аз рӯйи ҳелҳои исм чунин гурӯҳбандӣ кардан ба манфиати кор аст:

1.Исмҳои модӣ: **чорбоғнок**, **рӯйидаричанок**, **гӯштимурғнок**, **офтобнок**, **боғчанок**, **шишанок**, **мошнок**.

2.Исмҳои маънӣ: **маданиятнок**, **саводнок**, **ҳақнок**, **ҳавфнок**, **фоиданок**, **зарарнок**, **офтобнок**, **даромаднок**, **шубҳанок**, **чанҷолнок**, **корнок**, **тахлуканок**.

Ҷи тавре ки аз мисолҳои зикршуда маълум мегардад, нависандаи хушманду зақӣ устод Айнӣ бо пасванди **-нок** дар баробари корбасти вожаҳои дар забонамон маъмулу роиҷбуда боз вожаҳоро ба кор бурдааст, ки ҳамчун дурдона ганҷинаи забони тоҷикиро ғанӣ гардондааст. Воқеан, ба ҳар воҳиди нутқ, калимаву таркиб, ибораву унсурҳои калимасози забон эҷодкорона муносибат намуда, барои боз ҳам қавӣ гаштани иқтидори луғавию суҳангустарии забонамон мусоидат мекунад.

2.13. Калимасозии пасвандҳои -о, -он

Дар забони адабии тоҷикӣ унсури калимасозии **-о** яке аз пасвандҳои муштараквазифаи забони тоҷикӣ маҳсуб мешавад. Морфемаи мазкур дар калимасозии як қатор ҳиссаҳои нутқ, ба мисли исм, сифат ва зарф иштирок намуда, вазифаи муштаракро адо мекунад. Пасванди **-о** дар доираи калимасозии исм ҳамчун унсури калимасозӣ яке аз пасвандҳои бемаҳсул доништа шудааст.

Ин пасванд ҳамчун унсури калимасозии исм аз ду пасванди форсии миёна: 1).Морфемаи **-āy,- ād** 2).Пасванди **āg, -āk** ибтидо мегирад[ОИЯ, 1982, 206].

Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” бо пасванди мазкур ҳамагӣ ду калима: **гармо** ва **сармо** ба қайд гирифта шудааст [ГЗАҲТ, 1985, 117].

Забоншиноси шинохтаи тоҷик, профессор Хоҷаев Д. дар вақти омӯзишу баррасии қайду ишораҳои забоншиносии Шамси Қайси Розӣ дар таъба ба асари беаъволи ӯ «Алмуъҷам» имконоти калимасозӣ ва вазифаҳои грамматикӣ морфемаи «о»-ро дар асари мазкур муайян намуда, 8 вазифаи ин морфемаро дақиқу амиқ манзури дӯстдорони улуми лисонӣ гардонидаст. [Хоҷаев, 1993, 15].

Дар насри бадеии устод Айнӣ морфемаи **-о** ҳамчун пасванди бемаҳсул пайи истифода қарор дошта, бо ин морфема калимаҳои **тавоно**, **гузаро** ва **бурро** зикр шудаанд. Сифатҳои зикршуда аз асоси замони ҳозираи феълҳои **тавон**, **гузар** ва **бур** сохта шудаанд.

Чунончи: Саги зираки **тавоно** бо ду-се бор ба қадӣ замин рафта омадан, ин корро омӯхт [Ёд., 2009, 165]. Ҳамин кас аст домӯллои акаат, – гуфт ва илова намуд, ки одами бисёр калон, олимӣ **гузаро**, донишмандӣ бузург ва шоири забардаст аст.

Дар натиҷаи бисёр навиштан хатам як андоза дуруст шуда бошад ҳам, то ҳол ман бадхати **гузаро** ҳастам [Ёд., 2009, 117].

Бо пасванди **-он** бошад, дар асари мавриди таҳқиқ чор калима сохта шудааст: **тафсон, чӯшон, сӯзон, нигарон**.

Чунончи: Ин суҳан як дег оби **чӯшон** буд, ки ба сари ман рехт ё санги осие буд, ки бар сари ман гардида тамоми аъзои баданамро ордвор соида партофт [Ёд., 2009, 177]. – Бӯсаи ана ҳамин лабони ҳаётбахш давои зиндакунандаи куштагони ишқ аст! – гӯён лабони ларзони худро ба лабони **тафсони** ӯ часпондам [Ёд., 2009, 375]. Дар ин вақт он духтари моҳсимо ба назари ман на он духтар буд, ки дар аввали мулоқот ман девонавор майл доштам, ки ҳар чӣ зудтар ман ба ӯ наздик шавам ва бо бӯсаю канор оташи дили **сӯзони** худро таскин диҳам [Ёд., 2009, 385]. Худашон дар паси он дар ба шумо нигарон шуда меистодаанд [Ёд., 2009, 390].

2.14. Калимасозии пасванди **-она**

Калимасозӣ тарихи куҳан дошта, барои падидаи омадани маъниҳои нав замина ба вуҷуд меорад. Ин заминагузори сарчашмаи бойгари таркиби луғавии забони тоҷикӣ маҳсуб ёфта, аз давраҳои пеш то имрӯз бо ин роҳ калимаҳои зиёде гуногунсохту гуногунмаъно сохта шудааст. Вобаста ба ҳамин масъала забоншиносии шинохтаи тоҷик Д. Хоҷаев дар асари ба таърихи афкори забоншиносии тоҷик бахшидашудааш зери унвони “Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI” чунин ибрази андеша кардаанд: “Калимасозӣ яке аз роҳҳои асосии ғанишавии таркиби луғавии забон буда, донишмандони гузаштаи мо ба ин манбаи муҳимми инкишофи забон низ эътибори ҷиддӣ додаанд” [Хоҷаев, 1998, 261].

Дар забони тоҷикӣ ҳангоми баррасӣ ва таҳлили сохтори калимаҳо роҳҳои гуногуни калимасозӣ ба ҷашм мерасад. Ба воситаи пасвандҳо сохта

шудани калимаҳо яке аз роҳҳои самараноки калимасозии забони тоҷикӣ шинохта шудааст.

Забоншиноси варзидаи тоҷик шодравон М. Н. Қосимова калимасозиро яке аз бахшҳои калони забон доништа чунин қайд карданд: «Калимасозӣ аз бахшҳои калони забон ба ҳисоб меравад. Он яке аз роҳҳои ғанӣ ва бойшавии таркиби луғавии забон аст. Аз рӯйи назарияи калимасозӣ онро ба навъҳои морфологӣ, сохторӣ-маъноӣ, синтаксисӣ, ономасиологӣ ва функционалӣ-семантикӣ ҷудо мекунад» [Қосимова, 2003, 143].

Забоншинос Камолов Х. доир ба сифат чунин нигоштааст: «Маълум аст, ки ҳар ашёву ҳодиса сифате, хусусияте дорад ва баҳри тасвиру тавсифи он истифодаи вожагони махсус зарур аст. Бо истифода аз исму феъл ва вожагони ёвар метавон маълумотро интиқол дод, аммо қорбасти сифат ифодаро пуробуранг, ғасеҳ ва қомил мегардонад. Агар исму феъл тарҳи бинои забон бошад, пас, сифат маводи ороиш барои ин биност» [Камолов, 2017, 188].

Морфемаи **-она** дар байни пасвандҳои калимасозии забони тоҷикӣ яке аз пасвандҳои сермахсул ба шумор рафта, дар калимасозии чунин ҳиссаҳои нутқ: исм, сифат ва зарф пайи истифода қарор дорад. Доир ба вазифаҳои дастурӣ ва роҳҳои калимасозии ин морфема дар сарчашмаҳои илмӣ ва адабӣ возеҳу равшан маълумоти зиёд дода шудааст [Бобомуродов, 1983, 7; Хоҷаев, 2017, 27; Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, 1998, 43; Шамси Қайси Розӣ, 1991, 184]. Аксарияти олимони соҳиби забоншиносӣ пасванди “-она”-ро сермаъно, синомарфема ва оммоморфема ба қалам додаанд. Ин нукта чунин маъно дорад, ки пасванди мавриди таҳқиқ қароргирифта ҳамчун унсуре калимасоз дар сохтани калимҳои гунгунмаъноӣ ҳиссаҳои муҳталифи нутқ, ба мисли исм, сифат ва зарф ба қор меравад. Масалан, Саидризо Ализодаи Самарқандӣ пасванди «-она»-ро ба гурӯҳи пасвандҳои сифатсоз дохил кардааст [Саидризо, 2010, 43]. Донишманди дигари тоҷик – Абдурауфи Фитрат дар китоби «Қоидаҳои забони тоҷикӣ» пасванди “-она”-ро чун пасванди исму

сифатсоз ба қалам додааст. Муаллифи ғавқуззикр чунин менигорад: «-она дар охири калимаҳо омада, исм ва сифатҳои нисбатдор месозад. Чунин мисолҳоро низ барои тасдиқу саҳеҳияти фикрашон овардааст: **мардона, занона, бачагона, солона, шабона, моҳона, рӯзона**» [Фитрат, 2010, 22].

Забоншиноси маъруфи тоҷик Ш. Рустамов дар рисолаи таҳқиқаш таҳти унвони “Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик” пасванди “-она”-ро бо таъя ба сарчашмаҳои муътамади илмӣ ҳамчун пасванди сифатсозу зарфсоз зикр кардаанд [Рустамов, 1972, 36].

Забоншинос Г. Камолова дар рисолаи илмиаш таҳти унвони “Хусусиятҳои морфологии “Мачмаъ-ут-таворих ” зимни баррасии калимасозии исм вобаста ба маводи дастрас пасванди “-она”-ро ҳамчун морфемаи исмсоз зикр карда, калимаи тозиёнаро мисол овардааст [Камолова, 1974, 19].

Дар китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик” доир ба вазифаҳои дастурӣ ва мавқеи пасванди -она чунин омадааст: «Суффикси -она сермахсул аст. Ин суффикс бо исми ифодакунандаи шахс ва бо исмҳои ҷондори дигар омада, аломати предметро нисбат ба амал мефаҳмонад...» [ЗАҲТ, 1973, 193].

Забоншиноси шинохта Ғ. Мирзоев дар маҷмуаи мақолаҳояш таҳти унвони «Хушбае чанд аз хирмани сухан» пасванди “-она”-ро аз лиҳози сохти грамматикӣ ба гурӯҳи пасвандҳои мураккаб дохил карда, чунин менигорад: «Ба пасвандҳои мураккаби калимасозии забони тоҷикӣ чунин пасвандҳоро метавон дохил намуд: ... **-она, ёна, -гона, -он/ён, -гон+ (рӯзона – дневной, днём, бесаброна – нетерпеливый, бачагона - детский)**...» [Мирзоев, 2018, 83].

Олими ғавқуззикр дар асари дигараш таҳти унвони «Суффиксальное словообразование в таджикском языке» (Калимасозии пасвандӣ дар забони тоҷикӣ) дар бораи хусусиятҳои фарқкунандаи пасванди -она малумоти бисёр ҷолиби диқат овардааст [Мирзоев, 2018, 63].

Чунон ки аз таҳлили манбаъҳои илмӣ бармеояд, пасанди -она чи дар давраҳои пеш ва чи имрӯз ҳамчун пасванди сервазифа ва сермахсул дар эҷоди маъниҳои бикр ва лафзи хушу каломи мавзун нақши бисёр бориз доштааст. Қаламкашон барои сареху муъчаз баён намудани афкоршон вобаста ба вазифаҳои граммтикии ин пасванд вожаҳои зиёд сохта, пешкаши дӯстдорони каломи бадеъ ва муштоқони алфози нек кардаанд.

Нависандаи мумтоз ва хушсалиқа устод Айнӣ низ аз ҷумлаи он нависандагон аст, ки вазифаҳои дастурӣ ва қудрати маъниофариӣ пасванди “-она”-ро ба инобат гирифта, ба ин пасванд дар қолабҳои гуногун як қатор калимаҳои пурмаъно офаридааст, ки имрӯз ба ганҷинаи бойи забони тоҷикӣ нуруву тавони зиёд бахшидаанд: **ғамолуда, беэҳтиёна, ягона, покдилона, дувоздағона, девона, истехзокорона, сағона, андуҳгинона, шабона, шогирдона, беақлона, ҷудогона, бегона, духтаракона, ҳазинона, шармгинона, кӯдакона, ноҳақона, девонаворона, золимона, нухгона, маҳзунона, бедикқатона, беморона, беғамона, норизоёна, хашмгинона, муридворона, диндорона, авомона, рӯзона, ҳокимона, мағрурона, касона, занона, шоирона, оташинона, солона, хушбахтона, савдогарона, меҳрубона, бачагона, андешамандона, шавқмандона, нодиркорона, устодона, девонаворона, хушёрона, кампирона, мардона, чобукона, қаландарона, марҳаматомезона, бангиёна, маъюсона, рӯбоҳона, бародарона, озодона, бетоқатона ҳазломезона, аҳмақона, бемантиқона, чапанона, ҳукона, бемуваффақиятона, санъаткорона, ошиқона, часуруна, саркашона, густохона, ғоибона, беномусона, мунофиқона, пируна. ҷавонона, шодиёна, ваҳшиёна, махфиёна, сабукпоёна, чиддиёна, париёна.**

Калимаҳои бо пасванди -она сохташудаи дар боло дарҷгардидаро аз ҷиҳати сохт ва маъноӣ луғавиашон чунин гурӯҳбандӣ кардан ба мақсад мувофиқ аст:

1. Сифатҳое, ки аз калимаҳои сода сохта шудаанд: **сагона, шабона, шогирдона, чудогона, ягона, ҳазинона, кӯдакона, золимона, нухгона, махзунона, овомона, рӯзона, ҳокимона, мағрурона, касона, занона, шоирона, солона, меҳрубонона, бачагона, устодона, меҳрубонона, чобукона, қаландарона, бародарона, озодона, чапанона, ҳукона, часурина, густохона, ғоибона, мунофиқона, пирона, чавонона, чиддиёна, дугона.**

Калимаҳои мазкур аз рӯйи муносибаташон ба ҳиссаҳои нутқ ва маъноӣ луғавиашон бо чунин гурӯҳҳо чудо мешаванд:

а). Аз исмҳои сода: **сагона, шабона, шогирдона, кӯдакона, овомона, рӯзона, ҳокимона, мағрурона, касона, занона, шоирона, солона, бачагона, устодона, қаландарона, бародарона, ҳукона, ғоибона, париёна.**

Мисолҳо: Нону гӯштро бо як ҳирси **сагона** тез-тез ва мӯл хӯрданаш, ҳам кам будани торҳои сафеди мӯи баданаш далолат мекард, ки он одам миёнсол аст, аммо аз чинҳои рӯяш ва аз бенурии чашмаш ўро аз ҳафтод боло тахмин кардан ҳам мумкин буд [Ёд., 2009, 345]. Сухбати **қаландарона** гарм шуд ва садои «ҳақ дӯст, ё ҳу, ё ман ҳу» аз даҳони ҳамаи қаландарон ва чавонони ҳамсухбаташон баланд гардид [Ёд., 2009, 247]. Дар он сафарҳои ҳарбӣ, назар ба қавли баъзеҳо (чунон ки аз Пирак нақл шуд), «корномаҳо нишон дода» ва назар ба ақидаи баъзе ҳақиқатбинон, кирдорҳои **ҳуконаи** ӯ ба амир Музаффар хуш омада, ўро бо ярлиғи тархонӣ сарафроз кардааст [Ёд., 2009, 346]. «Он парисимо бо як чобукии «**париёна**» аз дар баромад [Ёд., 2009, 405]. Бо ин ҷавоби ман дар чехраи ӯ як сурхии шармгинона, ки дар айни ҳол як навъ рашки **бачагонаро** ифода мекард, пайдо шуд [Ёд., 2009, 227].

Як бор ӯ як ҳозирҷавобии **шоирона** кард, ки ҳанӯз аз ёдам набаромадааст...[Ёддоштҳо, 2009, 184].

Аспони он гурӯҳи дусаднафарӣ дар пеши чодирӣ соҳибонашон бедаи кабуд меҳӯрданд ва ҷуволҳои пурҷав барои еми **шабонаи** он чорпоҳо омода

буданд [Ёд., 2009, 79]. Воҳимаангезии **рӯзонаи** вай аз шабонааш ҳам зиёдтар шуд. [Ёд., 2009, 155].

Мавриди зикр аст, ки калимаҳои **шабона** ва **рӯзона** аз рӯи муносибат доштанишон ба ҳиссаҳои нутқ ба зарф тааллуқ доранд. Аммо дар ҷумлаҳои ғавқуззикр дар таркиби ибораҳои изофии **еми шабона** ва **воҳимаангезии рӯзона** аз рӯи маъноӣ луғатанашон ба исм дахл доранд.

б). Аз сифатҳои сода: **ҳазинона, золимона, маҳзунона, ҷобукона, озодона, меҳрубона, аҳмакона, ҷапанона, пирона, ҷавона, мунофиқона, ҷиддиёна, ошиқона, мағрурона, ҷасурина, ғустохона, ғоибона.**

Мисолҳо: Ба ман ҳам оҳанги **ҳазинонаи** ӯ чунон таъсир кард, ки пуштам ваҷаррос задан гирифт. Хусусан вақте ки байти зеринро меҳонд... [Ёд., 2009, 94]. Монанди бачагони 4-5-сола, ки бозичаҳои худро ба ҳамдигар «ҷиз-ҷизак»-кунон намоиш медиҳанд, бо як оҳанги **мағрурона** гуфт... [Ёд., 2009, 227]

Дар он вақт ниқоргирии ман ниқоргирии **золимонае** мешуд, ҳоло ҳам интиқом аз ҳад зиёд гирифта шуда буд [Ёд., 2009, 101]. Кам-кам «шӯҳиҳои пиронаи» ӯ ба ҷиддиятҳои **ҷавона** бадал ёфт ва ӯ аз болохона поин фурумада дар наздиктари рафчаҳо барои худ нишастгоҳ сохта, аз он ҷо он занро дар зери ҷашми худ гирифт [Ёд., 2009, 399]. «Боӣ меҳмон ҳар рӯз дар болохона нишаста аз он ҷо рӯи он занҳоро аз назар меғузaronид ва ин кори худро ба мо «шӯҳиҳои **пирона**» гуфта тавсиф мекард.

– Э ҷони азиз! Ман ба меҳрубониҳои ту фирефта шуда, ба як ҳаракати ғустохона ният кардам [Ёд., 2009, 376]. Ман, ки қурбони одатҳои хонадонии худ будам, дар дилам нисбат ба он қаҳрамон як муҳаббати **ғоибона** бедор шуд ва орзуи дидани ӯ дар дилам гузашт [Ёд., 2009, 382].

в). Аз шумораҳои миқдорӣ: **ягона, нуҳгона, дугона.**

Мисолҳо: Агар ту ба хонаи ман омада дастёрӣ кунӣ, ман туро ба фарзандӣ қабул мекунам ва духтарамро, ки **ягона** фарзанди ман буда, ҳозир

5-сола аст...[Ёд., 2009, 42]. Ман ба асоси он қоида ҳарфҳои арабиро тақрор ба тақрор ҳисоб мекардам ва бо рақамҳои **нуҳгонаи** ҳиндӣ (арабӣ) ва сифр (ноль) навишта чамъ менамудам ва аз ин кор завқ мегирифтам [Ёд., 2009, 107].

Ман баъд аз сабзидани кишт вайро **дугона** ва ягона карда, дар муддати 15 рӯз се бор каландгардон кардам, ки ин каландгардониро хишова (ё ин ки хишоба) меноманд ва ба беҳи кишт ба қадри қад кашиданааш хок кашидам [Ёд., 2009, 166].

Аз таҳлилу баррасии мисолҳои зикршуда метавон чунин хулоса намуд, ки дар чунин қолаб сохта шудани калимаҳо дар асари мавриди таҳқиқ қароргирифта нақши фаъол дорад.

Аз рӯйи мушоҳидаи мо, вожаҳои **парӣна, касона** ва **чапанона** нисбат ба дигар калимаҳо дар осори шоирону нависандагон кам ва ё умуман ба назар намерасанд. Ба ибораи дигар гӯем, гумони ғолиб он аст, ки ин калимаҳо маҳсули эҷоди нависандаи нуктасанҷ устод Айнӣ мебошад.

2. Сифатҳое, ки аз калимаҳои сохта ба вучуд омадаанд: **муридворона, бедикқатона, беғамона, бетоқатона, бемантиқона, бемуваффақиятона, духтаракона, норозиёна, хашмгинона, беномусона, беэҳтиётона, беақлона, оташинона, савдогарона, андешамандона, шавқмандона, бангиёна.**

Ин гурӯҳи сифатҳоро аз рӯйи қолаби калимасозиашон, ки бо ду роҳи калимасозӣ сохта шудаанд, чунин гурӯҳбандӣ намудем:

а). Аз пешванду исм ва пасванди -она: **бангиёна, бетоқатона, бемантиқона, бемуваффақиятона, беномусона, беэҳтиётона, беақлона, бедикқатона, беғамона, норозиёна;**

Мисолҳо: Инҳо дар ин ҷо рӯзона дар пеши мардум «боодобона» масти **бангиёна** карда нишастаанд [Ёд., 2009, 254]. Пас аз он гулҳои сафедро аз дастам гирифта буид ва чашмашро кадаре хашмолуд карда ва

дасти росташро, ки дар вай гулҳои сафед буд, ба тарафи ман ҷунбиш дода бо як оҳанги **норозиёна**:

–Инро чаро овардӣ? – гуфт [Ёд., 2009, 94]. – Ин ҷо ҳеҷ ҷои тамошо нест, – гуфтам ба роҳбари худ бо оҳанги қадаре **норозиёна** ва хашмгинона [Ёд., 2009, 124]. Ман дар танҳои дар зери ғаму кулфату андӯх ҳалок шавам ҳам, ба он гуна ҳаракатҳои **беномусонаи сабукпоёна** тан нахоҳам дод [Ёд., 2009, 398]. Ҳар гоҳ ,ки ӯ аз миёнсарои мадраса (даромадгоҳаш) мегузашт, «урус-урус» ...,«афташ ҳам ба урус монанд шудааст» ва монанди ин гапҳои **бемантиқона** мезаданд [Ёд., 2009, 256]. Мӯйсафед дид, ки «зани саркаш ром шудааст», дастони худро дароз карда **бетоқатона** фаранҷӣ ва чашмбандро аз сарам бардошт, ки аз ҳама ҷои ман пештар чашмонаш ба ришам афтод [Ёд., 2009, 403].

б). Аз исму пасванд ва пасванди -она: духтаракона, хашмгинона, оташинона, савдогарона, андешамандона, шавқмандона.

Мисолҳо:– Ин ҷо ҳеҷ ҷои тамошо нест, – гуфтам ба роҳбари худ бо оҳанги қадаре **норозиёна** ва **хашмгинона** [Ёд., 2009, 24]. Ӯ он китобхоро ягон-ягон ба даст гирифта бо таъбироти **савдогарона** таъриф мекард [Ёд., 2009, 223].

в). Аз сифату пасванд ва пасванди -она: девонаворона

Мисолҳо: Ман аз ӯ ҳаракатҳои **девонаворона** намедидам [Ёд., 2009, 99].

г). Аз исму пасванд ва пасванди -она: муридворона.

Мисол: Мо ҳанӯз ҷойнӯширо тамом накарда будем, ки маддоҳи дирӯза омад ва бо Иброҳимхоҷа бо эҳтироми **муридворона** вохӯрдӣ намуда ба пеши мо нишаст ва ба ӯ хитоб карда гап сар кард...[Ёд., 2009, 133].

Мисолҳои дар боло зикршуда бо ду роҳи калимасозӣ сохта шудаанд.
Ҷунончи: **банг+и+ёна,** **бе+тоқат+она,** **бе+мантиқ+она,**
бе+муваффақият+она, **бе+номус+она,** **бе+эҳтиёт+она,** **бе+ақл+она,**

духтар+ак+она, бе+дикқат+она, бе+ғам+она, но+рози+ёна,
хашм+гин+она,

3. Сифатҳои мураккабе, ки ба воситаи пасанди **-она** сохта шудаанд: **ғамолудона, покдилона, дувоздаҳгогна, истехзокорона, диндорона, хушбахтона, нодиркорона, хушёрона, марҳаматомезона, ҳазломезона, санъаткорона, саркашона, бузкашона, кӯбкоритозона.**

Мисолҳо: Ў ин кори худро дар лаби чӯи деҳа ба мардум бо як мағрурии **диндорона** ҳикоят кард [Ёд., 2009, 145].

Ман ҳам ўро бо он рақси **нодиракорона** таҳсин намудам, аз кучо ва аз кӣ омӯхтанаширо пурсидам, ў дар ҷавоби ман гуфт [Ёд., 2009, 236].

Духтарак ҳам ба ин ҷавони хушзабони меҳрубони хушмуомила муҳаббати **покдилона** монда аз вай чудо шудан ва як нафас бе ў монданро намехостааст [Ёд., 2009, 42].

Лутфӣ хушхат ва хушнавис буда, бесаводон ҳам, чунон ки як лавҳаи рассомии **санъаткоронаро** тамошо мекарда бошанд, аз дидани хати ў лаззат мебурданд. [Ёд., 2009, 369]. Ҷавонони ҷилавдор баъд аз фурумадани хӯҷаинҳашон худҳашон ба он аспҳо савор шуда бо тозиина ба сари аспӣ якдигар мекӯфтанд, ки пеш гузаранд, инҳо бо ҷангу ҷидоли **кӯбкоритозона (бузкашона)** ба зери девори мадрасаи Дорушшифо рафтанд...[Ёд., 2009, 320].

Бобо, баъд аз он ки ҷилимро ду-се қуллоб қашида бо наъраи **қаландарона** «ҳақ, дӯст... иллатлоҳ, пирам нақшбанд девона» гуфт, ба тарафи сагон табассумкунон нигарист[Ёд., 2009, 246]. Аммо дар ҷавоби нигоҳи **марҳаматомезонаи** бобо думҳашонро ҷунбонда ба хок задан гирифтанд [Ёд., 2009, 246]. Мулло Қамар ин суҳанони худро бо оҳанги шӯҳихони оддӣ ва бо як бепарвоии **ҳазломезона**, ки он вақтҳо дар мадрасаҳои Бухоро одат буд, мегуфт. [Ёд., 2009, 261].

Вожаҳои мазкур аз рӯйи сохти грамматикӣ чунин тарҳ доранд: **ғам+дил+она, истехзо+кор+она, дин+дор+она, хуш+бахт+она,**

нодир+кор+она, хуш+ёр+она, марҳамат+омез+она, ҳазл+омез+она, санъат+кор+она, сар+каш+она, буз+каш+она ва ғ.

Ҳамин тавр, аз таҳлили маводи дастрас чунин хулоса метавон баровард, ки пасванди **-она** бо гунаҳояш (вариантҳои) **-гона, -ёна, -вона** дар ин асар серистеъмол буда, ҳамчун морфемаи сифатсоз дар сохтани як қатор сифатҳои гуногунсохту гуногунмаъно нақши беназир доранд.

Дар баробари ин, нависандаи бориқбину нозукҳаёл – устод Садриддин Айний аз имкониятҳои дастурӣ ва маъниофарии пасванди **-она** моҳирона ва дар айни замон эҷодкорона истифода карда, калимаҳои зиёди ҷолиби диққат офаридааст, ки дар адабиёти бадеӣ назирашон кам ба назар мерасанд. Масалан, калимаҳои **диндорона, нодиркорона, санъаткорона, бузкашона ва покдилона**, ба андешаи шахсии мо, маҳсули эҷоди нависанда ба шумор рафта, барои дар ин қолаб рӯйи қор омадани калимаҳои нав заминаи муносиб мегузорад.

2.15. Калимасозии пасванди -онӣ

Морфемаи калимасозии **-онӣ** дар сарчашмаҳои илмӣ ҳамчун пасванди сифатсоз ба қалам дода шудааст. Аз рӯйи дараҷаи истеъмол ва маҳсулноқӣ ба қатори пасвандҳои бемаҳсул дохил мешавад. Дар асари мавриди таҳқиқ ин пасванд дар калимасозӣ (сифатсозӣ) бемаҳсул буда, аз рӯйи мушоҳидаи мо бо пасванди мазкур ду калима қорбаст шудааст: **мираконӣ, ногаҳонӣ**

Ҷунончи: Хоҷагон, хусусан, хоҷагони **мираконӣ** ва ғичдувонӣ, ба дуохонӣ ҳам машғулӣ мекарданд [Ёд., 2009, 10]. Мулло бо дидани ин ҳодисаи **ногаҳонӣ**, ки ҳамаи орзуҳои ӯро барбод дода буд, қариб аз хуш рафтааст... [Ёд., 2009, 55].

2.16. Калимасозии пасванди -сор

Пасванди **-сор** дар осори илмӣ ҳамчун пасванди калимасоз ба қалам дода шудааст. Ин пасванд дар калимасозии исм ва сифат ба назар мерасад. Мавриди зикр аст, ки морфемаи **-сор** дар калимасозии исм нисбат ба калимасозии сифат сермахсул аст. Аммо дар калимасозии сифат аз рӯйи маҳсулноки ба гурӯҳи пасвандҳои бемахсул дохил мешавад. Бинбар мушоҳидаи мо, бо пасванди **-сор** дар асари мавриди таҳқиқ танҳо як калима сохта шудааст: **девсор**

Чунончи: – Ин амакбачаи ман – Иброҳимхоҷа ҳам одами **девсор** шудааст [Ёд., 2009, 60].

2.17. Калимасозии пасванди -ук

Морфемаи калимасози **-ук** чун пасванди сифатсоз маъруф буда, аз рӯйи дараҷаи истеъмол ва доираи густариш ба гурӯҳи пасвандҳои бемахсул шомил аст. Бо ин пасванд сифатҳои нав сохта намешаванд. Дар аксарияти сарчашмаҳои илмӣ ва адабӣ бо ин морфема сохташавии танҳо як вожа – **нозукро** мушоҳида намудем.

Дар асари тарҷумаҳои устод Айнӣ – “Ёддоштҳо” низ бо морфемаи **-ук** калимаи **нозукро** дарёфтем.

Чунончи: Ёбон аз рӯидаричаи мо васеъ ва хушҳавотар буд, боди сабуке мевазид ва ба димоғи кас як бӯи хуши **нозукеро** меовард [Ёд., 2009, 33]. Ман дарҳол салларо аз сар гирифтам, ки бурда ба оби ҳавз партоям, аммо нашуд, чунки саллаи докаи **нозук** тамоман даргирифта буд [Ёд., 2009, 133].

2.18. Калимасозии пасванди –уманд

Пасванди калимасози **-уманд** ҳамчун морфемаи сифатсоз маъруф буда, аз рӯйи маҳсулноки ба қатори пасвандҳои бемаҳсул шомил аст. Ба василаи ин морфема сифатҳои нав сохта намешаванд. Дар аксарияти сарчашмаҳои илмӣ ва адабӣ бо ин морфема сохтани танҳо як вожа – **танумандро** мушоҳида намудем.

Дар “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айни бо морфемаи **-уманд** як калима сохта шудааст: **тануманд**

Чунончи: Маро се ҷавони **тануманд**, ки рӯйхошон бо рӯймолҳо бастагӣ буд, паҳш карда гирифтагӣ буданд ва дастони маро дар пушт бастанд [Ёд., 2009, 321]. Қурбонниёз ном тағоиям, ки як ҷавони **тануманд** буд [Ёд., 2009, 20].

Басомади пасвандҳои корбастшуда дар “Ёддоштҳо”-и устод Айни [Ҷадавали № 2]. чунин ба назар расид:

Ҷадвали № 2. Басомади пасвандҳои калимасоз

1.	Пасванди -а	12
2.	Пасванди -акӣ	2
3.	Пасванди -ам	3
4.	Пасванди -вар	2
5.	Пасванди -гар	11
6.	Пасванди -гун	1
7.	Пасванди -ик	1
8.	Пасванди -ина	4
9.	Пасванди -ин/-гин	24
10.	Пасванди -ӣ (-ӣ, -гӣ)	147
11.	Пасванди -манд	8
12.	Пасванди -нок	18
13.	Пасвандҳои о, -он	7
14.	Пасванди -она	82
15.	Пасванди -онӣ	2
16.	Пасванди-сор	1
17.	Пасванди -ук	1
18.	Пасванди -уманд	1

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи диссертант]

Хулоса, устод Айнӣ дар “Ёддоштҳо” ҳангоми калимасозию маъниофарӣ ба воситаи пасвандҳои сифатсоз як қатор калимаҳоеро мавриди истифода қарор додааст, барои ғанӣ ғаштани таркиби луғавии забони тоҷикӣ мусоидат мекунад. Адиб бо ин усули калимсозӣ калимаҳоеро дар асараш қорбасти намудааст, ки дар эҷодиёти дигар шоирону нависандагон, чи дар осори намоёндагони адабиёти классикӣ ва чи дар эҷодиёти адибони адабиёти муосир бо нудрат дида мешаванд. Аз ин хотир, гумони ғолиб он аст, ки аксарияти калимаҳои бо пасвандҳои калимасоз эҷоднамудаи адиб маҳсули эҷоду услуби хоси ӯ ба ҳисоб мераванд.

Ҳар як адиб ба қавли маъмул фарзанди замони худ ба шумор меравад. Адиби нуктасанҷ – Садриддин Айнӣ низ бо мақсади тасвир намудани шарту шароити замон, руҳи ҷомеаву сатҳи иҷтимоӣ, инчунин фарҳанги мардум бо истифодаи пасвандҳои калимаҳои мухталифмаънову гуногунсохти ҷолиби диққат сохтааст. Пасвандҳои калимасоз аз нигоҳи калимасозӣ ба се гурӯҳ: сермаҳсул, каммаҳсул ва бемаҳсул ҷудо мешаванд. Дар “Ёддоштҳо” низ доираи истиеъмолу дараҷаи калимасозии пасвандҳоро бо ҳамин низом метавон чунин дастабандӣ намуд:

1. Дар “Ёддоштҳо” пасвандҳои сифатсози **-ӣ, -нок, -манд, -она** ва **-гар** аз рӯйи дараҷаи истиеъмол ва маҳсулноки ба гурӯҳи пасвандҳои калимасозии сермаҳсул дохил мешаванд. Адиби нуктасанҷу маънирас бо пасванди **-она 62 калима**, бо пасванди **-нок 18 калима**, бо пасванди **-манд 7 калима**, бо пасванди **-гар 11 калима** сохтааст.

2. Пасвандҳои **-а, -вар, -ин, -онӣ** ба гурӯҳи пасвандҳои каммаҳсул шомиланд. Нависанда монанди дигар адибони классикӣ муосир калимаҳои тайёри дар ихтиёрашон қарордоштаре истифода намудааст.

3. Пасвандҳои **-ик, -ак, -акӣ, -ам, -ваш, -гун, -фом** ва **-чак** шомили пасвандҳои бемаҳсуланд. Дар “Ёддоштҳо” бо ин пасвандҳои калимаҳои ангиштишуморанд, яъне аз рӯйи бемаҳсулиашон танҳо як калимагӣ сохтаанду

халос. Масалан, бо пасванди **-гун вожаи гандумгун**, бо пасванди **-ик вожаи торик**, бо пасванди **-ам вожаи шинамро** мушоҳида намудем.

4. Бинобар ба маълумоти дар бандҳои болоӣ дарҷшуда, вобаста ба ҳелҳои асарҳои бадеӣ, яъне осори мансуру манзум, доираи фарогирии мавзӯ дар асарҳои адабони давраи тоинқилобӣ (аз замони Рӯдакӣ) то ибтидои асри XX истифодаи вандҳои калимасоз дар сохтани исмҳои гуногунмаъно раванди якранг набудааст. Як қисми пасвандҳои пурмаҳсул ва серистеъмол дар замони зиндагии устод Айнӣ хусусияти камистеъмоли ва ё беистеъмоли касб кардаанд. Як дастаи онҳо дар забони адабии муосири тоҷик камистеъмолу бемаҳсул гардида, ба қатори архаизмҳо (калимаҳои кӯхнашуда) шомил шудаанд. Баръакс гурӯҳи дигари дар гузашта бемаҳсул дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба қатори пасвандҳои сермаҳсул даромадаанд.

5. Пасвандҳое, ки дар дар “Ёддоштҳо” истифода шудаанд, ба услуби баёни забони замони нависанда вобастагии бевосита дорад. Аз ин ҷо чунин нуктаро мебоҷад ҷонибдор шуд, ки роҳу воситаҳои калимасозӣ ҳамчун раванди рушдбандаи илми забоншиносӣ шинохта шудаанд.

БОБИ III

СОХТОРИ СИФАТҲОИ МУРАККАБ ДАР «ЁДДОШТҲО»-И САДРИДДИН АЙНӢ

Дар таърихи забони тоҷикӣ калима ҳамчун воҳиди хурдтарини маънодори нутқ ҳанӯз аз давраҳои қадим диққати олимони соҳаҳои гуногун, махсусан, забоншиносонро ҷалб карда буд. Калимаҳо вобаста ба сохти таркибиашон гуногун (сода, сохта, мураккаб, таркибӣ) мешаванд. Калимаҳои мураккаб дар доираи дигар навъҳои калима ҷойгоҳи арзишмандро касб мекунанд. Дар забоншиносӣ калимаҳои мураккаб ҳамчун ҷузъи ҷудонопазири таркиби ҷумла аз ҷониби муҳаққиқони соҳа ҳамаҷониба мавриди таҳқиқу баррасии илмӣ қарор дода шудааст. Ин навъи калимаҳо ба давраи бостон пайванди ногузастанӣ дошта, яке аз сермаҳсултарин роҳи калимасозӣ шинохта шудаанд. Бинобар ин андешаҳо, аҳли таҳқиқ калимасозии калимҳои мураккабро ба давраҳои қадимтарини ташаккули таҳаввули забони тоҷикӣ мутааллиқ донистаанд.

Масалан, забоншиноси маъруфи тоҷик Д. Саймиддинов, ки дар хусуси таърихи забони тоҷикӣ осори мондагори илмӣ нигоштааст, дар бораи таърихи дуру дароз доштани калимаҳои мураккаб чунин фармудааст: “Қолаби калимаҳои мураккаб, ки дар қадимтарин намунаҳои мероси хаттии ниёгонамон ба ҷашм мерасад, намунаи барҷастатаринаш катибаи Бесутун мебошад, ки дар он қолабҳои калимаҳои мураккаби тобеъ дида мешаванд” [Саймуддинов, 2001]. Давраҳои оянда ё худ минбаъдаи шаклгирии забони форсӣ-тоҷикӣ-дарӣ ҳам яке аз роҳҳои пурмаҳсули калимасозии калимаҳои мураккаб ба ҳисоб гирифта шудааст. Бинобар ин маълумотҳо аввалин назарияҳо доир ба ин тарзи калимасозӣ дар луғатномаҳои муътамади даврони классикӣ маънидод карда шудаанд. Ин ҷиҳати масъалаи мубрамо забоншиноси ҳирфай Ш. Рустамов низ таъкид кардаанд [Рустамов, 1972, 58].

Солҳои баъдӣ, яъне пас аз Инқилоби Октябр аз ҷониби равшанфикрони ватандӯсту озодихоҳи миллат барои беҳбудии вазъи забони тоҷикӣ ва таълими самараноки он нахустин дастурҳои забони тоҷикӣ иншо шуданд. Масалан, дар китобҳои “Сарфу наҳви забони тоҷикӣ”-и С. Ализода ва “Қоидаҳои забони тоҷикӣ”-и А. Фитрат роҷеъ ба калимасозии калимаҳои мураккаб ба таври мухтасар маълумоти муътамади илмӣ дарҷ шудааст. Бо тақия ба маълумоти дар асарҳои мазкур овардашуда бо боварии тоҷикон метавон чунин хулосаи дақиқро амиқ баровард, ки дар давраҳои минбаъдаи рушди инкишофи забони тоҷикӣ, махсусан, тақмили назарияҳо дар бораи усулҳои калимасозӣ аз ин асарҳои ба истилоҳ заминавӣ ғоидаи зиёд бурдаанд [Сайидризо Ализода. Сарфу наҳви забони тоҷикӣ. Фитрат. Қоидаҳои забони тоҷикӣ, 2010].

Соли 1941 забоншиносони тоҷик Б. Ниёзмӯҳаммадов ва Л. Бузургзода китоби «Морфологияи забони тоҷикӣ»-ро аз ҷоп бароварданд. Дар ин асари арзишманд, ки дар он замон яке аз асарҳои заминавӣ дар самти таҳқиқи омӯзиши системаи ҳиссаҳои нутқ ба шумор мерафт, дар бораи калимасозии мураккаб маълумоти нисбатан муфассал ва илмӣ дарҷ шудааст [Ниёзмӯҳаммадов; Бузургзода, 2013, 151-252]. В. С. Расторгуева низ дар китоби «Очерки мухтасари грамматикаи забони тоҷикӣ» доир ба ин масъала маълумоти густурдаи илмӣ овардааст. [Расторгуева, 1954, 529-570] Дар китоби Ш. Н. Ниёзӣ зери номи «Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ» калимасозии мураккаб мавриди таҳқиқ ва омӯзиши ҳамаҷониба қарор гирифта, муаллифи асар доир ба ин усули калимасозӣ андешаҳои ҷолиби диққатро баён кардааст [Ниёзӣ, 1954, 193].

Бо итминони комил метавон гуфт, ки дар давраҳои баъдӣ осори мазкур барои ривҷу равнақи назарияи илмии калимасозии забони тоҷикӣ чун манбаъҳои гаронбаҳои илмӣ хизмат кардаанд.

Калимаҳои мураккабро бо дарназардошти муносибат ва алоқаи грамматикӣ байни ҷузъҳои он ба калимаҳои мураккаби пайваст, тобеъ ва

омехта чудо кардаанд [ГЗАХТ, 1985, 125-148]. Тамоми усулҳои сохта шудани калимаҳои мураккаб дар забон ҷойгоҳи вижаро касб намуда, барои бойгариӣ таркиби луғавии забон заминаи мусоид фароҳам меоранд [Низомова, 2019, 190].

Агар як замон дар вақти омӯзиши калимаҳои мураккаб бештар ба сохтори морфологии ин намуди калимаҳо диққат дода мешуд, аини ҳол сохти калимаҳои мураккаб бо семантикаи онҳо якҷоя ба риштаи таҳқиқ кашида шуда, мавриди омӯзиш қарор дода мешавад, чунки семантикаи калимаҳои мураккаб ба муносибати байни ҷузъҳои онҳо алоқаи қавӣ дорад [Низомова, 2019, 98]. Дар баробари ин, як зумра забоншиносон дар вобастагӣ бо семантикаи ибора баррасӣ намудани хусусиятҳои маъноии калимаҳои мураккабро муносиб донистаанд. Забоншинос Л. С. Пейсиков ҳамин паҳлуи масъаларо дар осори гаронарзиши ба шоҳаҳои мухталифи илми забоншиносӣ бахшидааш ба таври хеле мукаммалу назаррас ва ҷасду ба ҷамъ ба қалам додааст. Бинобар андешаи олими зикршуда, алоқаи изофӣ маъмултарини навъи алоқаи байни калимаҳо дар забони форсӣ ба шумор рафта, дар баробари ин дар бораи бо алоқаи изофӣ сохта шудани калимаҳои мураккаб диққати ҷамаҷониба дода, ҷамаҷонибаи изофатро яке аз роҳҳои ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтани ибораҳои изофӣ донистааст. Чунончи, ӯ зикр менамояд: «Бархе ибораҳои изофӣ ҷараёни лексикализатсияро аз сар гузаронида, бо афтидани бандиҳои изофӣ ба калимаҳои мураккаб табдил ёфтани ибора ба амал меояд» [Пейсиков, 1975, 103].

Дар бисёр асарҳои илмӣ, ки бевосита ба мавзӯи калимасозӣ робита доранд, ҳамин принсипро дида мумкин аст. Масалан, дар қисми илмӣ олимони рус то солҳои навадум ҳам принсипи таҷриба ба сохтори калимаҳои мураккаб возеҳу равшан ба мушоҳида мерасад [ниг.: Земский А.М., Крючков С.Е., Светлаев М.В. Русский язык.- М.: 1980 : 115- 116]. Вале дар баробари ин муҳаққиқоне низ ба назар мерасанд, ки сохтори калимасозиро бо семантикаи он алоқаманд медонанд. Дар забоншиносии рус дар хусуси

масъалаи мазкур аҳаммияти махсус дода шудааст. Забоншиносони рус Б. А. Серебренников [1967], П. А. Соболева [1980] ва дигар олимони семантикаи калимаҳои мураккаб ва гурӯҳҳои семантикии онро мавриди таҳқиқ қарор додаанд. Дар забонишиносии тоҷик ҳангоми шарҳи калимасозии ҳиссаҳои нутқ дар бораи семантикаи калимаҳои мураккаб дар тадқиқоти Ш. Рустамов [1972; 1981] ва дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” [1985] маълумоти кам ба назар мерасад. Забоншинос Ғаниева С. бошад, дар таҳқиқи анҷомдодааш таҳти унвони “Бархӯрди ономасиологӣ нисбати калимаҳои мураккаби забони адабии тоҷикӣ” [1992] ба семантикаи калимаҳои мураккаб ҳамаҷониба таваҷҷуҳ намудааст. Ин таҳқиқгар бо таъя ба қорҳои илмӣ муҳаққиқони рус семантикаи калимаҳои мураккабро дар атрофи сохтори калимаҳои мураккаби исм+исм дар насри классикӣ мавриди таҳлилу баррасӣ қарор додааст. Зикр кардан зарур аст, ки нахвиносон бо сабаби алоқаи хеле мустаҳкам доштани сохтори ибора ба калимаҳои мураккаб – (универбҳо) семантикаи ин ду категорияи тамоман мухталифи забонро дар пайравии якдигар мавриди таҳқиқ қарор медиҳанд.

Забоншиносии тоҷик С. Низомова доираи семантикии калимаҳои мураккабро васеъ доништааст, ки ин барои равшан муайян намудани «хусусияту характери шахс, ҳодисаву воқеаҳо ва муносибати онҳо» аҳаммияти калон дорад. Бинобар ақидаи муҳаққиқи номбурда, васеъ будани доираи семантикии ин гуна калимаҳо ба он вобаста аст, ки ҳар як ҷузъи ин гуна калимаҳо «дар алоҳидагӣ маънои ҷудогонаро ифода менамояд» [Низомова, 192].

Хулласи калом, дар радифи сохти ҳар як калима ҳатман ба маънои луғавӣ он диққати ҳамаҷониба зоҳир намуда, дар вақти омӯзишу баррасии таркибии сарфии калимаҳои мураккаб семантикаи он шарҳу эзоҳ дода шавад. Дар ин қисмати қор мо ҳам ҷиҳати сохторӣ ва ҳам семантикии калимаҳои мураккаб, махсусан, сифатҳои мураккабро баррасӣ хоҳем кард.

3.1. Сифатҳои мураккаби пайваст

Калимаҳои мураккаби пайваст бо хусусияти хоси калимасозии худ аз дигар навъҳои калимаҳои мураккаб (манзур калимаҳои мураккаби тобеъ ва омехта аст) фарқ карда, маъмултарин усули калимасозии калимаҳои мураккаб махсуб меёбанд. Ин навъи калимаҳои мураккаб бо роҳу воситаҳои гуногун аз асосҳои баробарҳуқуқ сохта мешаванд. Аз ҷиҳати тобиши маъноӣ бошанд, маъноҳои гуногунро ифода меkunанд. Дар калимасозии аксарияти ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ ин усули калимасозиро мушоҳида кардан мумкин аст. Махсусан, дар калимасозии исм, сифат ва зарф аз ин усули калимасозӣ баштар истифода мебаранд. Як нуктаро бояд ин ҷо таъкид намуд, ки дараҷаи истеъмоли ин усули калимасозӣ дар ҳар ҳиссаи нутқ вобаста ба хусусияти грамматикӣ ё худ имконоти дохилии ҳиссаи нутқ гуногун сурат мегирад. Масалан, дар як ҳиссаи нутқ сермахсул, дар ҳиссаи нутқи дигар каммахсул ва дар як ҳиссаи нутқи комилан дигар бемахсул ба назар мерасад. Бо дарназардошти маълумоти манбаъҳои илмӣ ва адабӣ ва махсусан осори ба грамматикаи забони тоҷикӣ ихтисосшуда роҳу усулҳои калимасозии калимаҳои мураккаб дар сохтани исмҳо ва маъсусан зарфҳо мавқеи вижаро касб мекунад. Яъне аз ин гуфтаҳо бармеояд, ки дар ҳиссаҳои номбаршудаи нутқ ин усули калимасозӣ хеле маъмул аст. Аммо баръакс ин ду ҳиссаи нутқ дар калимасозии сифат нисбатан доираи истеъмоли ин усули калимасозии калимаҳои мураккаб чандон васеъ нест. Забоншиноси шинохтаи тоҷик Ш. Рустамов дар китоби “Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик” ки ба мавзӯи калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик нигаронида шудааст, роҷеъ ба калимасозии мураккаби пайваст ягон қайдӯ ишора накардааст [Рустамов, 1972]. Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” [ГЗАҲТ, 1985] ва дар дастури таълимии С. Ҳалимов “Ҳиссаҳои номии нутқ” [Ҳалимов, 1988] дар бораи калимасозии мураккаби пайваст бар таъа ба калимасозии исмҳо, сифатҳо ва зарф маълумоти то як

дараҷа пурратар пешниҳод мешавад. Гуфтан ҷоиз аст, ки маълумоте, ки дар сарчашмаҳои илмӣ ғавқуззикр, инчунин дигар асарҳои илмӣ маҳз ба ҳамин мавзӯ бахшидашуда дар бобати бо кадом усулҳо сохтани калимаҳои мураккаби пайваст ягон муқобилияти андеша ба назар намерасад.

Хоркашев С. дар монографияи худ таҳти унвони “Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳҷа” дар хусуси сохти калимаҳои мураккаб диққати ҳамаҷониба додааст [Хоркашев, 2014].

Ҳангоми таҳқиқу баррасӣ ва омӯзиши маводи дастрасбудаамон маълум гардид, ки дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ сифатҳои мураккаби пайваст дар асоси анъанайи калимасозии калимаҳои мураккаб, мувофиқи нишндоди сарчашмаҳои илмӣ бо роҳҳои зерин сохта шудаанд:

1. Аз такрори бевоситаи калимаҳо сохта шудаанд. Ин усули калимасозӣ дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ яке аз каммаҳсултарин роҳи калимасозӣ маҳсуб ёфта, дар низоми ин қолаби калимасозӣ беш аз 22 калима дарёфт намудем: **дангар-рангар, тик-тик, суп-сурх, қатра-қатра, ҳим-ҳим, калон-калон, дароз-дароз, тӯб-тӯб, чакра-чакра, тозабатоза, тарсону ларзон, ҷалӣ-калон, дона-дона, саҳт-саҳт, порча-порча, пеш-пеш, хурд-хурд, хир-хир, кам-кам, гуногун, ҷононҷон, рангоранг.**

Ҷунонки аз таҳлилу баррасии сарчашмаҳои илмӣ бармеояд, дар ин қолаб сохта шудани калимаҳо ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ, ба мисли исм, сифат, зарф хос мебошад. Дар калимасозии калимаҳои мураккаби пайваст ҳиссаҳои мухталифи нутқ мавриди истифода қарор дода мешаванд. Азбаски рисолаи таҳқиқии мо бевосита ба калимасозии сифат дар заминаи асари тарҷумаҳои устод Садриддин Айнӣ – “Ёддоштҳо” бахшида шудааст, мо тасмим гирифтем, ки мавқеи калимасозии сифатҳои мураккаби пайвастро ба риштаи таҳқиқ кашем.

Як нуктаи муҳимро бояд қайд намуд, ки дар тадқиқоти олимони тоҷик доир ба муносибат доштани калимаҳои мураккаби пайваст ба ҳиссаҳои

нутқ фикрҳое, ки ихтилофи якдигаранд, мушоҳида накардем. Ба андешаи мо, сабаби асосии масъалаи мазкур ин аст, ки ҳангоми омӯзишу баррасии калимаҳои мураккаби пайваст олимони соҳа бешатар ба сохтори калимаҳои мазкур диққат додаанд. Ба семантикаи калимаҳои мураккаби пайваст бошад, таваҷҷуҳи аҳли илм дар соҳаи забоншиносии тоҷик бо нудрат ба назар мерасад. Аз мазмуну мухтавои мисолҳои зикршуда бармеояд, ки онҳо аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ гуногун буда, лекин аз ҷиҳати тобиши маъноӣ то як дараҷа байнашон муҳдудият ба назар мерасад: онҳо, дар навбати аввал, ба воситаи такрор омадан, маънои зиёдиву камӣ, такрор ва микдорро таҷассум кардаанд. Аз ин ҷо маълум мешавад, ки қолабҳои калимасозӣ ҳам ба семантикаи калимаҳои мураккаб вобаста буда, дар онҳо таносуби шакл ва мазмун равшан зоҳир мегардад.

а). Аз такрори исм. Ин роҳи калимасозӣ дар маводи ҷамъовардаи мо корбурди ғаёол надорад. Исмҳои мухталиф дар ин қолаб омада, маъноҳои мухталифро ифода мекунанд: **дангар-дангар, тик-тик, қатра-қатра, тӯб-тӯб, чакра-чакра, дона-дона, порча-порча, хир-хир, пастак-пастак.**

Чунончи: Лаъличаро ҷаппа гузошта маро ба пеши вай шинонда химчаҳоро ба дастонам дод ва ҳудаш ба паҳлуям нишаста найро ба лабонаш дошт. Ман химчаҳоро ба лаълича зада садои **дангар-дангар** мебаровардам, ӯ ҳам, гӯё ки сурнай менавохта бошад, ҳуштак мекашид... [Ёд., 2009, 19]. Аммо «Парвардигорхӯча» бо шикастани хум ва пош хӯрдани ангишт ҳудро ба зерӣ девор гирифта бо пушти ноҳунаш гарди ангишти ба ҷомааш нишастаро **оҳиста-оҳиста** тоза кард ва ба ангиштчини мо тамошобин шуда истод. [Ёд., 2009, 158]. Ман ҳудро аз бачагони дигар ҳам хурсандтар ҳис мекардам, чунки дар он рӯз дар тани ман чунон либосҳое буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида буда, ё ин ки пӯшида бошам ҳам, дар ёд надоштам: дар барам курталозимии сафеди суфта буд ва аз рӯйи вай ҷомае пӯшида будам, ки гулҳои **порча-порча** дошт ва дар сарам каллапӯши нав буд, ки модарам гулдӯзӣ карда буд [Ёд., 2009, 17].

б). Аз такрорёбии сифат. Дар ин қолаб, аслан, сифатҳои аслии истеъмоли мешаванд. Дар ин вазифа аксаран сифатҳои **калон-калон, хурд-хурд, сахт-сахт** корбаст шудаанд. Калимаҳои **калон-калон, хурд-хурд сахт-сахт** дар мисолҳои зерин аломати ашёҳоро мефаҳмонад: Эргаш қисми **калон-калони** онҳоро, ки хеле кам буданд, ба ман нишон дод [Ёд., 2009, 36]. Дар он ҷоҳои биёбон ҳомаҳои **хурд-хурди** реги сурх ва талчаҳои **пастак-пастак** қатор шуда рафта буданд [Ёд., 2009, 291]. Аломати бад шудани аҳволаш ин аст, ки нафасҳои **сахт-сахт** мекашад ва гулӯяш хишшос мезанад [Ёд., 2009, 171].

Забоншиноси тоҷик Низомова С. Ф. дар рисолаи докториаш “Калимасозӣ дар насри бадеӣ ва публицистикаи Садриддин Айни” калимаҳои дар мисолҳои боло зикршударо мансуби ду ҳиссаи нутқ: сифат ва зарф медонад. Ба андешаи мо, фикри Низомова С. Ф. дуруст ва саҳеҳ аст, зеро тобиши маъноӣ ва ба қадом ҳиссаи нутқ мансуб будани чунин хели калимаҳоро маҳз аз мазмуну муҳтавои умумии матн фаҳмидан мумкин аст. Забоншиноси номбурда ҳамин паҳлуи масъаларо низ дар рисолааш таъкид намуда, калимаҳои баланд, кӯтоҳ, сахтро сифтҳои аслий ба қалам дода, дар шакли такрор омадани онҳоро дар мисолҳои дар поён зикршуда ба вазифаи зарфи тарзи амал омаданашонро таъкид намудааст: “Калимаҳои баланд, кӯтоҳ, сахт сифатҳои аслий буда, дар ин қолаб таркиб ёфта, ба вазифаи зарфи тарзи амал омадааст: Модаркалонам баланд-баланд (чӣ тарз?) дуо хонда дафъи фалокатро аз Худо мепурсид ва барои ба кор рафтаистодагон ривочи кор металабид [Од., 39]. ...кӯтоҳ-кӯтоҳ (чӣ тарз?) нафас гирифта, – истода будам, аз он тараф (бо дасти худ тарафи Эронро нишон дода) ҳам аз ин тараф (тарафи Ҳиротро нишон дода) гард бархост [Ғул.,38]. Қутбия ки Ҳамдам-Фурма будани соҳиби садоро дид, дили аз садои ногаҳонӣ ба ларзишодааш сахт-сахт ба тапидан даромад... [Ғул., 569]” [Низомова, 2019, 198].

Идораи рӯҳонии ин деҳа ба дасти мутаваллиҳо буд, ки онҳо аз ҷумлаи серзаминони хоҷагони миракони буданд ва идораи **мулкӣ-маъмурӣ**

дар дасти тоҷикон буд... [Ёд., 2009, 8]. ...дар барам курта-лозимии сафеди суфта буд ва аз рӯйи вай чомае пӯшида будам, ки гулҳои **порча-порча** дошт ва дар сарам каллапӯши нав буд, ки модарам гулдӯзӣ карда буд [Ёд., 2009, 17].

Ҳамин тариқ, аз таҳлилу омӯзиши маводи дастрас айён гардид, ки ин роҳи калимасозии сифат дар “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айний камистеъмол аст. Гарчанде ки дар дигар осори адиб бо ин усули калимасозӣ сохта шудани сифатҳо дар баробари исму зарфҳо мақоми шоистаро касб мекунад. Дар рисолаи доктории Низомова С. Ф. низ омадааст, ки зарфҳо нисбат ба дигар роҳҳои калимасозӣ дар калимасозии мураккаби пайваست ба таври васеъ истифода мешаванд. Лекин дар ҳамин сурат ҳам, албатта, имконияти исму сифатҳо дар ин маврид нисбат ба зарф васеътар аст [Низомова, 2019, 210].

3.2. Сифатҳои мураккаби тобӣ

Усули калимасозии калимаҳои мураккаби тобӣ нисбат ба дигар роҳҳои калимасозии калимаҳои мураккаб яке аз маъруфтарин ва сермахсултарин роҳи калимасозӣ ба ҳисоб меравад. Дар хусуси роҳҳои сохтани калимаҳои мураккаб бо дарназардошти ба назар гирифтани ҳиссаҳои мухталифи нутқ як қатор асару мақолаҳои илмӣ бахшида шудаанд. Забоншиноси мумтоз Ш. Рустамов дар рисолаи илмиашон зери номи “Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик”, чунон ки аз номи асар ба мушоҳида мерасад, дар он тамоми роҳҳои калимасозии исм мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор дода шудааст. [Рустамов, 1972]. Дар асари нобурда муаллиф яке аз бобҳои рисола ба таҳлилу баррасии калимасозии калимаҳои мураккаби тобӣ бахшидааст. Аз андешаҳои муҳаққиқ, таҳлилҳои боварибахш ва натиҷаҳои баланди илмӣ баровардаи забоншинос Ш. Рустамов бармеояд, ки ин рисола дар илми забоншиносии тоҷик яке аз манбаъҳои муътамад ва заминавӣ дар роҳи шинохту муайян ва мушаххас

намудани роҳу усулҳои калимасозии калимаҳои мураккаб ба шумор меравад. Дар илми забоншиносии умумӣ мавзӯи калимаҳои мураккаби тобеъ яке аз масъалаҳои баҳсангез шинохта шудааст. Бояд зикр намуд, ки дар илми забоншиносии тоҷик низ доир ба масъалаи мазкур байни олимони соҳаи забоншиносӣ нуктаҳои баҳсталаб ба мушоҳида мерасад.

Забоншиноси тоҷик С. Ҳалимов дар китоби “Забони муосири тоҷик. Ҳиссаҳои номии нутқ” дар бораи хусусиятҳои гуногуни калимасозии калимаҳои мураккаб фикрҳои ҷолиб баён кардаанд [Ҳалимов, 1988]. Калимаҳои мураккаб бо роҳҳои гуногун сохта мешаванд. Ибораҳо барои сохта шудани ин навъи калимаҳо, яъне калимаҳои мураккаб яке аз манбаъҳои муҳимму самарабахш ба ҳисоб меравад. Бо тақия ба ин суҳанҳо гуфтан ҷоиз аст, ки аксарияти калимаҳои мураккаб аз ибораҳо сохта шудаанд. Дар осори илмӣ олимони соҳаи забоншиносӣ бо дарназардошти роҳу усулҳои сохта шудани калимаҳои мураккаб ин роҳи калимасозӣ бо номҳои мухталиф: калимасозии синтаксисӣ ё калимасозии морфологӣ-синтаксисӣ нигошта шудаанд [Ш. Рустамов 1972, 58-60; М. А. Кумахов 1963, 45].

Ин тарзи калимасозӣ аз ибораҳои гуногун ташкил мешаванд. Бо сабаби он ки ибора воҳиди наҳв аст, олимони соҳаи забоншиносӣ ҳамин масъаларо ба назар гирифтаанд.

Дар асарҳои илмиву адабӣ ва луғату фарҳангномаҳо доир ба типҳои калимасозии калимаҳои мураккаб маълумоти муфиду муътамад оварда шудааст. Ин бозгӯи он аст, ки ниёгони мо, махсусан, аҳли фазлу дониш дар замонҳои пеш низ ба масъалаҳои мубрами шоҳаҳои мухталифи илми забоншиносӣ ва гузашта аз ин, ба рушду инкишофи забони миллиамон диққати ҷамаҷониба додаанд. Ҳодисаҳои гуногуни забон, чи тавре ки аз маълумоти осори мондагори аҳли илму адаби миллатамон бармеояд, дар маркази таваҷҷуҳи донишмандони ҳар давра замон қарор дошта, доир ба ин масъалаи хеле муҳим назарҳои неку муфид баён доштаанд. Дар асарҳои гуногуни илмӣ, адабӣ, таърихӣ ва инчунин луғатҳои тафсирий доир ба роҳҳои

сохта шудани калимаҳои мураккаб низ қайду ишораҳои ҷолиби диққатро метавонем мушоҳида кард.

Луғатнигори маъруф – Муҳаммад Ғиёсиддин дар луғатномаи пураарзишаш “Ғиёс-ул-луғот” қайд, менамояд, ки калимаҳои мураккаб аз ибораҳои изофӣ ба вучуд меоянд. Ин донишманди ҷирадаст изофатро дар алоҳидагӣ тасниф карда, ҷафки изофатро, ки ибора месозад, “изофати мақбулӣ” номидааст: “Ва бояд донист дар калимае, ки охири он мухтафӣ бошад, вақти изофат ва тавсиф онҳоро ба ҳамзаи мулайяна бадал кунанд, чун хӯшаи гандум ва бодаи соф ва ғоҳе бинобар таҳфифи калом музофилайҳоро бар музоф муқаддам намоянд, дар ин сурат касраи музоф ҳазф созанд ва ин услубро изофати билқалб номанд ва баъзе изофати мақлубӣ гӯянд, чунон ки: аврангзеб, яъне зеби авранг ва наҷҷорписар, яъне писари наҷҷор ва неқмард, яъне марди неқ ва ҷаҳонподшоҳӣ, яъне подшоҳии ҷаҳон ва ғардунофтоб, яъне офтоби ғардун ва гулоб, яъне оби гул” [Ғиёс-ул-луғот, 1987, 69].

Калимаҳои мураккаб ва роҳу усулҳои таҳкил шудани онҳо, чунон ки дар боло зикр намудем, таваҷҷуҳи олимони соҳаи забоншиносӣ ва дигар алоқамандони забонро ба худ кашида буд. Ҳар муҳаққиқ доир ба масъалаҳои муҷрам ва умдаи ба мавзуи рушду инкишои забон рабтдошта қайду ишораҳо ва гузашта аз ин асарҳои муқаммали илмӣ аз худ ёдгор гузоштаанд. Имрӯз бо боварӣ метавон гуфт, ки маҳз дар асоси андешаҳои тоза, пешниҳодҳои умедбахш ва назарияҳои сирф илмии онҳо, ки ба ривочу равнақи минбаъдаи забон (ҳам аз лиҳози назариявӣ ва ҳам аз назари амалӣ) шароити бисёр арзандаро ба миён овардаанд, илми забоншиносии тоҷик рӯ сӯйи тараққиёту пешравӣ ниҳода истодааст. Забоншиносони маъруф М. А. Кумахов [1963] ва Л. С. Пейсиков [1975] роҳу усулҳои сохта шудани калимаҳои мураккаб ва махсусан аз ибора сохта шудани калимаҳои мураккабро мавриди таҳқиқу омӯзиш қарор дода, вобастагии калимаҳои мураккабро ба ибораҳо ишора кардаанд.

Дар илми забоншиносӣ ҳар як воҳиди нутқ вобаста ба вазифаҳои дастуриашон ҷойгоҳи махсусро ишғол намуда, бо як қатор хусусиятҳои фарқкунандашон аз ҳамдигар тафовут додранд. Маҳз бо ҳамин хотир, бо дарназардошти масъалаи баррасишуда, ҳар як воҳиди нутқ дар шоҳаҳои мухталифи забоншиносӣ мавриди қорбурд қарор дода мешаванд. Масалан, калимаҳои мураккаб дар сарф ва ибора бошад, дар наҳв пайи омӯзишу баррасӣ қарор дода шудаанд. Ибора вобаста ба таркиб, сохт, роҳҳои алоқа ва муносибати грамматикӣ чунин таъриф дорад: “Ду ва зиёда калимаҳои мустақилмаъное, ки аз рӯйи қоида ва қонунҳои таърихӣ забон бо ёрии воситаҳои грамматикӣ бо ҳам алоқаманд шуда, як мафҳуми ба ҳиссаҳои ҷудошавандаро мефаҳмонад, ибора номида мешавад” [ГЗАҲТ 1985; С. Мирзоев 2016]. Калимаҳои мураккаб ба чунин хусусият молик нестанд. Яке аз наҳвшиносони ҳирфаии тоҷик Ш. Рустамов дар хусуси умумияту фарқи ибора ва калимаҳои мураккаб андешаҳои санҷидашудаи аз назари илми забоншиносӣ асоснокнамудаашро чунин баён кардааст: “Азбаски ҳар як калимаи таркиби ибора ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ мансубият дорад, мувофиқи категорияҳои ҳамон ҳиссаи нутқ тағйир меёбад. Масалан, агар яке аз калимаҳои ибора исм бошад, вай метавонад, дар шакли танҳо ва ё ҷамъ ояд, артикл қабул кунад, бо бандакҳо ва ё пешоянду пасояндҳо ояд, ё ки муайянкунандаҳои гуногун қабул кунад. Агар яке аз ҷузъҳои ибора сифат бошад, метавонад суффиксҳои дараҷасоз, ҳиссача ва калимаҳои зарфӣ қабул кунад ва ғайра. Вале дар калимаҳои мураккаб ҷузъҳо ин гуна ҳуқуқ ва имконият надоранд, чунки ҷузъҳои калимаи мураккаб, пас аз он ки ба ҳам васл мешаванд, ҳуқуқи калимагиро аз даст медиҳанд, ба асосҳо табдил меёбанд, асосҳо бошанд, морфема ба шумор мераванд” [Ш. Рустамов, 1972, 58].

Нуқтаи назари муҳаққиқи барҷастаи соҳаи калимасозӣ Ш. Рустамов дар хусуси он ки калимаи мураккаб баъди алоқаманд шудан як задаи грамматикӣ қабул мекунад. Дигар воҳиди наҳвӣ, яъне ибора дар алоқамандӣ ба ҷузъҳояш

задаи грамматикӣ мегирад, комилан қобили қабул ва шоистаи дастгирӣ мебошад [Ш. Рустамов, 1972, 59].

Дар «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» сифатҳои мураккаб чунин таъриф шудааст: «Бо роҳи васлшавии калимаҳо сохта шудани сифатҳо аз сермахсултарин усулҳои сифатсозист. Воситаи асосии ташкили сифатҳои мураккаб бо ин роҳ ба ҳам васл шудани ду ва ё зиёда калима аст: ҳосилхез, раҳмдил, халқдӯст, навбаромад, ҳамешасабз, сарупобараҳна, чорсинфдор.

Дар сифатҳои мураккаб калимаҳо ба ҳамдигар метавонанд бевосита (моҳпайкар, хушбахт, сечашма, хандонрӯ, хушхон), ё ки ба воситаи миёнвандҳои -о-, -ё-, -у-, -ма- пайваст шаванд (рангоранг, дурмадароз, саф-масаф, паёпай)».

Дар китоби «Забони адабии ҳозираи тоҷик» бошад, чунин нигошта шудааст: «Бо роҳи васлшавии калимаҳои ҷудогона сохтани сифат яке аз типҳои сермахсул мебошад. Бо ҳам васл шудани калимаҳо яке аз воситаҳои асосии созмонёбии сифатҳои мураккаб доништа шудааст. Алоқаи байни ҷузъҳои сифатҳои мураккаб ду хел мешвад: алоқаи пайваст ва тобеъ.

Дар типи пайвасти алоқа ҷузъҳо ба ҳамдигар тобеъ набуда, баробархуқуқ мебошанд ва яке аз он ҷузъҳо маънои ҷузъи дигарро пурра мекунад. Дар типи тобеи алоқа яке аз ҷузъҳо ба дигаре тобеъ буда, онро эзоҳ медиҳад» [ЗАҲТ, 1973, 199].

Сифатҳои мураккаб бо роҳи ҳамроҳ кардани ду ва зиёда калимаҳои мустақил фақат бо алоқаи тобеъ – детерминативӣ сохта мешаванд. Ин навъи сифатҳои мураккаб аз рӯи иштироки ҷузъҳо, яъне таркиби морфологӣ ҷузъҳояшон ба ду гурӯҳ дастабандӣ мешаванд: 1. Ҷузъи асосӣ дар ҷойи дуоҷиб; Б. Ҷузъи асосӣ дар ҷойи аввал... [Низомова, 2002, 24].

Аз мутолиаи асари «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ ба хубӣ метавон пай бурд, ки адиби номвар дар баробари аз ганҷинаи тамомнашудани мардум, яъне забони зиндаи халқ интиҳоб намудани калимаву таъбирҳои халқӣ аз роҳҳои мухталифи калимасозӣ ба таври густурдаву шоиста корбаст

намудааст. Яке аз роҳҳои маъмулу сермахсултарини калимасозии сифат бо роҳи васлшавӣ бунёд шудани калимаҳо, яъне калимасозии мураккаби сифат ба шумор меравад.

Калимаҳои мураккаб дар дилхоҳ асари устод Айнӣ барои сохтани калимаҳои гуногунмаъно ба таври васеъ истифода шудаанд.

Сифатҳои мураккаби тобеъ дар асари мавриди таҳқиқ аз рӯйи мушоҳидаи мо ба **619** адад мерасад: **кӯрсавод, хурдсол, покдил, хушпул, бадгумон, новашакл, масчидшакл, бадкирдор, дарозмӯ, хушзабон, кутоҳгардан, бадботин, пуртантана, ширинкор, хушмуомила, дарозрӯя, сахтгап, калонкаланд, лулашакл, сероб, пурчав, миёнақад, сабзиначехра, камилм, бадхат, дарозшакл, хушвақт, хушҳаво, гандумгуна, товусранг, чавбед, пурбарф, бадахлок, сихгӯш, чорӯбдум, шамшерхаёл, ҳаваскор, гапдӯст, шумшакл, пурҳикмат, пурравған, пурдахшат, сероб, бадқхр, нарммуомила, серташвиш, қиматбаҳо, шердил, серзамин, пурмуболиға, куҳансол, чуғзмонанд, паришакл, нимбедор, заифчусса, сералаф, сернам, софқалб, пуроташ, миёнасол, баландқомат, пурбарф, хушҳаво, ҳаромхӯр, сафедрӯ, хурморӯй хандақмонанд, калламоананд, баландқомат, гарданшах, қадбаланд, ришқалон, нугтез, навобод, раҳмдил, миёнаҳол, камбағал, камхарч, салласафед, хӯрданбоб, навхез, хомфарбеҳ, пурзӯр, сепоҳса, ҳазорямоқ, ҳафтсар, чорчиликшакл, девсор, гунбазшакл, соҳибҳашамат, дуошӯна, сеошӯна, якчашма, худрӯ, навбаромад, ҳозирчавоб, нимрас, бориқгардан, пурчо, сиёҳдил, ҳосилхез, ҷонгудоз, ғазаболуд, ҷонхарош, завқбахшо, белдор, ҳаяҷономез, заҳрдор, амирмонанд, марворидмонанд, миёнсол, пурмева, андуҳовар, ғамангез, девордор, саршор, кордон, корқун, ваҳшатовар, сарсаригард, мадондор, нуқракун, қадрас, воҳимаангез, тарсовар, баднамо, хордор, тарсовар, хушнамо, назаррабо, рангомез, шуъладор, ҳаяҷономез, ғамолуд, ифтихоромез, худотарс, гапзан, табассумомез, ашқолуд, дилкаш, ҳашмолуд, хатбардор, ҷонқоҳ, баднамо, олимтарош, лулупеч,**

дахшатовар, хавасангез, дилкаш, иштихоовар, зарҳалпеч, садакахӯр, дахшатангез, тоқатгудоз, ёриталаб, асптоз, тездав, наврас, кунчков, қаноатбахш, кокулдор, дудолуд, воҳимаангез, хонақоҳнишин, шамолгузар, ҳузнангез, шӯрангез, рақсдон, андуховар, қарздор, кордон, муллонамо, яхбаста, пунбакбаста, мотамзада, намоёншуда, азобдихна, сарбаста, сабилмонда, фарзандмурда, холимонда, хирасӯз, рангкарда, талафкарда, таъинкарда, офтобхӯрда, бемордор, халосшуда, пахтадор, раагкарда, нокишташуда, дуздзада, кифояткунанда, таъсиркунанда, навсабид, хамгашта, тунуккардашуда, навшукуфта, саломатмонда, навборида, сафедношуда, гӯсфанднодида, зархарид, сарбараҳна, диндортарош, дуохон, ниммурда, ялагард, говмонанд, нимрас, обхез, пурҳашамат, сархам, якдара, пешравок, илмдӯст, сердаромад, хандаовар, фочиаомез, кӯрсавод, ҳучрадор, бадбахт, соҳибмаълумот, ҳосилдор, пурқобилият, наварсхон, ҳавлидор, наварсгӯй, сервақф, болопӯшида, дағалмӯй, тайёркарда, навхон, пастзеҳн, хушзеҳн, хушсавод, хурдсол, навхон, маҳаллидухт, кушодапешонӣ, пахтадор, хатмкарда, шеърдӯст, бадхат, сенуктадор, саловотхон, камбахш, кафангадо, оиладор, кутоҳқад, кутоҳмижгон, тааччубомез, сергӯшт, нимранг, нурафкан, назарногир, бемормонанд, шеърдон, нусхaxon, доирадаст, яккаравок, базмдӯст, қурутмонанд, пурпиёз, хоиданбоб, байтдон, модарзод, бадбахт, соҳибҳуқуқ, чойфураӯш, баландқомат, бадҳайбат, шӯрапушт, серодам, камодам, сангхӯрда, чобукҳаракат, шалпаршуда, сероб, илмдӯст, пиёдагард, сархушк, сербар, ориятнишин, навдухт, сарнайзадор, ҳалқадум, дарозгӯш, шуълапош, хушклибос, хушсурат, чилимдор, нафратангез, рӯйрост, кишташуда, худрӯй, пурнам, бадҳайбат, навхез, атромез, диловези анбаромез, тарабафзо, парандабоз, дастомӯз, баробардарс, хурдҷусса, назарногир, пурбод, баландқад, дурустқирдор, миёнхел, номдор, камгӯшт, кӯрсавод, якравок, осудаҳол, бадбӯй, шунидашуда, сиёҳчеҳра, пиршуда, дурушtmӯй, шабрав,

дастакчарм, казонидухт, урусдухт, сабзиначехра, холдон, уруспараст, судхӯр, фоидаталаб, борикбадан, қоматбаланд, худобехабар, хушгап, миёнасаройшин, ғайримунтазам, навчанг, пешбаста, серборон, мевадор, айвончадор, раҳравмонанд, бидъаткор, куштанбоб, калонгир, парешонҳол, заифбадан, кушодафикр, суштбунёд, пурқувват, ҳасратомез, хонасӯхта, зиндамонда, ғартутшуда, оҳанинбадан, чорбозоргард, серпахта, пуррапайкар, майдалаганда, ширмол, сабилмонда, ғазаболуд, тангчашм, касношинос, афсӯсомез, худписанд, худбин, худхӯр, бадтинат, ришқалон, пастназар, олиҳиммат, қадрдон, дилгарм, кордон, коркун, сероб, соҳибчамол, раҳгузар, тоқатфарсо, бағдӯй, озоДФикр, майданақш, ҳафтсар, хушвақт, магасмонанд, навзод, мевадор, сархушк, миёнагӯшт, хунмонанд, пурхун, бедилшинос, панҷболор, хушфаҳм, сиёхчехра, пилтасӯз, абрӯсиёх, обгузар, сардардмонанд, нозуктабиат, серустуғон, нимторик, обгурез, аризанавис, шохдор, қаппамонанд, ғилофтиллоӣ, зарбофтпӯш, зарҳалнақш, қуббатилло, мазҳакаомез, чилавдор, дунболапур, себанддор, пуштбараҳна, чӯбдор, пурмахлут, тағнишин, камриш, қоматхамидаи сафедчехраи доғикунчитакдор, сиёхдил, чорсохт, хиштфарш, болопӯшида, кутоҳқомат, кутоҳчома, даҳшатангез, қиматбаҳо, сарлунда, кутоҳдаста, адрёдаркаш, ҷаҳонгир, калтакчадор, нӯгтез, сабуксухбат, обшӯста, одамхаробкун, ҳақоратдида, хандаовар, сунбабардор, таппонмонанд, хушлибос, пагондор, чӯбдастор, ришсиёх, мурдамоананд, лӯламонанд, осмонранг, борикдор, рангканда, падарбезор, бочкамонанд, курсибардор, себарг, зехборик, сабзранг, пирсоли барҷомонда, чомадирида, дехмонанд, сарупобараҳна, сербар, гӯштхӯр, таачҷубовар, пойбараҳна, нӯгпаст, баднамо, мӯймонанд, дилкаш, нафратовар, қасрмонанд, бадмуомила, вайронкор, деворзан, хунолуд, пиллабардор, осудаҳол, хучрадор, бадахлоқ, шармовар, хотирчамъ, ширинсухан, пурмаъно, хушгап, сурхҷарӯй, мешчашм, хурмоириш, баландабрӯ, дарозмижгон, миёнагӯшт, гапзан, ҳозирҷавоб,

хандонрӯ, пешқадам, нарммуомила, дарунсиёҳ, зиндадил, саркаш, адабиётдӯст, пуризтироб, дилсиёҳ, фаранчидор, пурхумор, солхӯрда, ислохкунанда, офатзада, миёнақад, буғдода, ғуссамарг, мусибатмонанд, марговар, обнарасида, чонгудоз, сиёҳбаҳт, ҳалокатасар, тоқатнопазир, гармсуҳбат, заковатпеша, софдил, аламзада, миёнариш, содадил, рӯйрост, дилнавоз, амалдор, диловез, марғуладор, пуршикан, баробаршараф, барқнигоҳ, худодод, шуҳратталаб, нармгуфтор, пойлуч, сиёҳзамир, дилором, соҳибнуфаз, манорамонанд, сафедмонанд, меҳрангез, талхнамо, волоназар, моҳпайкар, теззабон, дандоннамо, ҳарчоии сабукпо, хушкбадан, пешкушод, одампарвар, сарнагун, аламдида, лоғарбадан, пуршафқат, тоқатнопазир, китобхон, ҳаромхӯр, покдоман, муҳаббатнигоҳ, қоқбадан, челонмонанд, дилрабо, меҳрафзо, шавқатангез, мушкинмӯй, хушнамо, олуфтаомез, баландқомат, пурриш, навгирифтор, хомқаймоқ, пурчин, саҳтбаста, шумқадам, шуҳчашм, ширмаҳтоб, хушбадан, болобаланд, соданамо, дарундор, нозуктана, тифлдор, зулфмонанд, корқӯфта, сермеҳр, бисмилшуда, ҳамафаҳм, кӯрсавод, мулоимгап, гапбардор, хандонрӯй, ҳақоратомез, романмонанд, деворбаланд, дутазой, назрбиёр, ҳадыдеҳ, мадондор, офтобрӯя, кулутариш, хушқадубаст, фиребгартоб, беморнамо, сарсаригард, яккаписар, пуртахлука, рангкарда, ҳурматомез, хушкида, сурхчамӯй, бадбӯй, мансабқалон, биринчмӯй, шуҳмиҷоз, рӯйборик, арзонбаҳо, мусибатманзил, молимардумхӯр.

Калимаҳои мазкур аз рӯйи муносибат доштанишон ба ҳиссаҳои нуқта ва аз рӯйи қолаби калимасозӣ ба ҳелҳои зерин ҷудо мешаванд:

1. Аз исму исм: новашакл, масҷидшакл, соҳибҳашамат, қиматбаҳо, шердил, гандумгуна, товусранг, ҷавбед, ҷуғзмонанд, парисимо, хандақмонанд, чорӯбдум, шамшерхаёл, ҳаваскор, гапдӯст, амирмонанд, марворидмонанд, миёнсол, девсор, гунбазшакл, лулашакл, мусибатманзил.

Мисолҳо: Як вақт корфармо омада бо бели оҳанини **новашакл** аз он куттӣ орд гирифта бар рӯи лаълии чӯбин пошид [Ёд., 2009, 30]. Ё дар ҳавлии дарун як хонаи фасурда дошт, ки дар вай зани писараш менишаст ва дар ҳавлии берун як меҳмонхонаи чоркунҷаи миёнсутундори **масҷидшакл** дошт, ки дар вай ҳудаш истиқомат мекард [Ёд., 2009, 43]. Назар ба нақли ӯ, дар замони пеш дар лаби чӯи деҳа бойдухтари **сохибчамоле** менишастааст [Ёд., 2009, 289]. Ин шамъ танҳо рӯи сандалиро базӯр равшан мекард ва дигар ҷои хучра, хусусан сақфи баланди гунбазшаклаш, дар нимторики бисёр воҳимаангез ба назар менамуд. [Ёд., 2009, 153].

Дар ин қолаби калимасозӣ дар асари мавриди таҳқиқ бо исми “монанд” як қатор калимаҳои мураккаб сохтааст, ки сифати як ашёро ба ашёҳои дигар монанд карда нишон медиҳад. Чунончи: Аммо он паррандагонӣ шилқинро аз як тарафи замин парронам, дарҳол ба тарафи дигараш омада ба сари хӯшаҳои **марворидмонанди** ҷуворӣ менишастанд [Ёд., 2009, 174]. Аммо ба ин бӯстон аз ҳама пештар чашми **ҷуғзмонанди** амир Музаффар дӯхта шуд. [Ёд., 2009, 88]. Лекин дар он ҷо дар даруни чӯй як ҷоҳи **хандақмонанди** дарозшакл канда будаанд, ки қаламдонам — қаламдони ҷоноҷонам дар даруни он ҷоҳ ғалтидааст [Ёд., 2009, 114]. Лекин дар он ҷо дар даруни чӯй як ҷоҳи **хандақмонанди** дарозшакл канда будаанд, ки қаламдонам — қаламдони ҷоноҷонам дар даруни он ҷоҳ ғалтидааст [Ёд., 2009, 114].

Ин харҳо ҳама сафед, калон, **чорӯбдум**, **шамшерёл** ва сикҳӯш буданд [Ёд., 2009, 134]. Он **парисимо** бо як ҷобукии «париена» аз дар баромад ва пеш аз он, ки ман дастони ўро дошта бибӯсам, ў аз банди дастонам гирифта маро дар зерин девори рабоб кашид [Ёд., 2009, 391].

Ба андешаи мо, вожаи **парисимо**, **чорӯбдум** ва **шамшерёл** калимаҳои сохтаи устод Айни ба ҳисоб мераванд. Дар забони адабӣ вожаи **паричеҳра** ба калимаи **парисимо** муродиғ буда, ҷи дар забони адабӣ ва ҷи дар забони гуфтугӯӣ корбурди зиёд дорад. Калимаи парисимо бошад, аз рӯйи

мушоҳидаи мо, дар асари мавриди таҳқиқ ҳамагӣ ду маротиба истифода шудааст. Бо вуҷуди дар асар камистеъмол буданаш ин вожа аз ҷониби нависанда дар мавридҳое истифода шудааст, ки моҳияти масъалаи баррасишавандаро бо назокату нафосати ба худ хос кушодааст.

Дар мавриди калимаи **чорӯбдум** ва **шамшерёл** ҳаминро бояд гуфт, ки ҳар ду калима аз ду ҷузъ: **чорӯб+дум**, **шамшер+ёл** иборат мебошанд. Нависанда бо нияти услубӣ ва объекти тасвиринамудаашонро бо тамоми ҷузъиёташ тасвир намудану дар зеҳни хонанда нақш бастан калимаҳои мазкурро истифода намудааст. Вожаи **чорӯбдум** ишора ба қисми поёни думи чонвар (хар) аст, ки дар зоҳир ба чорӯб шабоҳат дорад. Нависанда тезии ёлҳои харро ба шамшер монанд карда, калимаи **шамшерёлро** бисёр мавридшиносона сохтааст.

Дар забони адабӣ ибораҳои **дили ғамдида**, **дили пуралам**, **дили дардманд**, **дили реш**, **дили ғампарвар**, **дили пурдоғ**, **дили мискин**, **дили девона**, **дили дардошно** ва монанди инҳо маъмул буда, дар эҷодиёти шоирону нависандагон ва забони гуфтугӯии мардум мустаъмал аст.

Устод Айнӣ дар “Ёддоштҳо” барои нишон додани дарду алами дили қаҳрамони лирикийи ғазал бо як маҳорати баланди санъати суханварӣ ибораи **дили мусибатманзилро** мавридшиносона истифода бурдааст. Ибораи мазкур бо ибораҳои дар боло зикршуда ҳаммаъност. Лекин дар ибораи мавриди назар калимаи **мусибатманзил** аз нигоҳи ифодаи маъно чизи наву тоза буда, маҳсули эҷоди нависанда маҳсуб меёбад. Пояи калимаи мазкурро ибораи манзили мусибат, яъне ғамаҳона ташкил кардааст. Устод Айнӣ калимаи ғамхонаро дар шаклу тарҳи нав пешкаши хонандагон ва ҳаводорони калом бадеъ кардааст.

Мисол: Ман бо шунидани он ғазал дар он суруд, бе он ки овозе барорам, дарун-дарун гирифта дили **мусибатманзили** худро қадаре холӣ кардам [Ёд., 2009, 117].

2. Аз сифату исм: **сероб, серзамин, пурмева, миёнаҳол, камбағал, камхарч, баландқомат, пурбарф, хушҳаво, кутохгардан, борикгардан, пурчо, сиёхдил, бадботин, пуртантана, кӯрсавод, хурдсол, хушзабон, покдил, хушпул, бадгумон, бадкирдор, дарозмӯ, хушзабон, ширинкор, хушмуомила, дарозрӯя, сахтгап, калонкаланд, пурчав, миёнақад, сабзиначехра, камилм, бадхат, дарозшакл, хушвақт, хушҳаво, пурбарф, бадахлоқ, сихгӯш, шумшакл, пурхикмат, пурравған, пурдахшат, сероб, бадқхр, нарммуомила, серташвиш, пурмуболиға, куҳансол, нимбедор, заифҷусса, сералаф, сернам, софқалб, пуроташ, миёнасол, ҳаромхӯр, сафедрӯ, баландқомат.**

Мисолҳо:

– Ба ман на боғ даркор, на замин. Барои ман бозор бошад бас. Олавро
обу азоб гирад, парво надорам, – гуфт Алихон дар ҷавоб.

– Сиёхдили **бадботин**, – гуфт падарам худ ба худ ғурғуркунон. [Ёд., 2009, 38]. Ин одам, ки аз рӯи ин тасвир хеле бадҳайбат менамояд, бисёр ҳалим, **нарммуомила** ва **кушодапешонӣ** буда, ба як дидан муҳаббати ҳар касро ба худ ҷалб мекард. [Ёд., 2009, 225]. Аммо падари ман як дараҷа дағал ва **сахтгап** буд, ӯ қорҳои ба ҳудаш номақбулро бо суҳанҳои саҳт ва талх фаш мекард ва аз ранҷидани тарафи муқобил ҳеҷ парво надовшт [Ёд., 2009, 68].

Ӯ як шахси **ширинкор, хушгап** ва ҳозирҷавоб буд. [Ёд., 2009, 137]. Бо шунидани қиссаҳои пурдарди ин духтари сиёҳбаҳт муҳаббати бо раҳм омехтаам нисбат ба ӯ ҷӣ андозае, ки зиёд шавад, нисбат ба он модари ӯгаи **бадкирдор** ҳамон қадар ҳам оташи ғазабам боло мегирифт. [Ёд., 2009, 380]. Ӯ одами **софқалби** раҳмдил буд [Ёд., 2009, 189].

Нависанда барои беҳтару хубтар ба риштаи тасвир кашидани воқеаву ҳодиса ва баёни сифати зоҳиру ботини персонажҳо ва ашён батасвирифтааш сифатҳои мураккабро чун **бадботин, сихгӯш, нимкиштӣ** қорбаҳт намудааст. Қорбурди сифатҳои макурро дар ҷумлаҳои дар боло зикршуда дида баромадем.

Ў зотан **заифчусса** ва рангканда буд [Ёд., 2009, 183]. Усто амак чўбсари лўлашакли худро гирифта даруни он найро соида суфта кард, баъд аз он дар як нўги най аз шикамаш як чоки **дарозрўя** зад, ки баробари ними рўи нохуни ангушти дасти одамӣ меомад. [Ёд., 2009, 67]. Аммо ин сухани **пурхикматро** бисёр одамҳо ба назар намегиранд. Аз болои насаб фахр кардан кори аҳмақон аст. [Ёд., 2009, 162]. Ман рехтам, ў занбўруғҳои бар замин рехташударо ба ду қисм ҷудо кард, як қисми онҳо калон-калон ва **кўтоҳгардан** буданд [Ёд., 2009, 35]. Инҳо ҷавонони хушбахти **хушвақт** мебошанд [Ёд., 2009, 122]. Дар ҷои он одами **хушвақти** ҷақҷақии боғайрат як одами ба мурдан наздикрасида меҳобид, ки қувваи гап задан надошт [Ёд., 2009, 293]. Мардум сабаби кушта шудани Қорӣ Зоҳидро ҳам дар ҳамин ду ҳислати ў медонистанд: «Ё бояд ўро ягон қарздори хона вайроншудааш кушта бошад ё ягон рақиб **бадахлоқиаш**» меғуфтанд [Ёд., 2009, 353]. Дар паҳлуи ў як одами **миёнақади хушкбадани сабзиначехрае** меомад [Ёд., 2009, 108]. Азбаски акаам ҳанўз **нимбемор** ва додаронам **хурдсоли** аз беморӣ наваз халосшуда буданд, ба ҳеҷ қор ёрӣ дода наметавонистанд [Ёд., 2009, 182]. Ў ду писар дошт, ки аз зани собиқаш таваллуд ёфта буданд, писари калонаш Сайидақбар ном дошта, бо акаи ман ҳамсол ва дар пеши хатиби деҳа дарс меҳонд, писари дуйўмаш Иқромхоча ном дошта, **кўрсавод** буд ва ба қорҳои падараш ёрӣ меод [Ёд., 2009, 40]. Дар вақти навиштани ин ҳарфҳо маълум шуд, ки ў дар майданависӣ хати ҳоное дошта бошад ҳам, дар ҷалинависӣ **бадхат** будааст [Ёд., 2009, 115].

3. Аз исму сифат: **гарданшах, қадбаланд, ришқалон, нўгтез, раҳмдил, салласафед**

Мисолҳо: Дар ҳақиқат ҳам Иқромхоча хеле **гарданшах** буд [Ёд., 2009, 70]. Ин девона як одами **қадбаланди тануманди** ришқалон буд [Ёд., 2009, 99]. Бештари инҳо одамони **салласафеди** муллонамо буданд ва баъзе муйсафедони деҳа ҳам дар он ҷо менамуданд [Ёд., 2009, 94]. Як одами миёнсоли гандумгуни **ришқалон**, ки қад ба ланде дошт, ба дигарон

корфармой мекард [Ёд., 30, 94]. Ў одами софқалби **рахмдил** буд [Ёд., 2009, 189]. Он пӯстмоле ҳам, ки бар рӯи вай рафтааст, аз об нест, маълум мешавад, ки дар даруни чоҳ – дар лаби оби вай чӯб ё санги **нӯгтезе** будааст. [Ёд., 2009, 114].

4. Аз сифату сифат: **хомфарбех, пурзӯр**

Мисолҳо: – Харат ҳеҷ гуноҳ надошт, айб ба худат буд, ки ту ин чонварро **хомфарбех** карда будӣ [Ёд., 2009, 136]. Онҳо гӯё одамони **пурзӯри** дарёдаркаш буданд [Ёд., 2009, 330].

5. Аз чонишину исм: **худрӯ**

Мисолҳо: Сабза ва себарғаҳои лаби чӯй ва дигар алафҳои **худрӯ** ба назари кас ҳим-ҳим тофта чашми одамро мебурданд [Ёд., 2009, 33].

6. Аз исму асоси замони ҳозираи феъл: **мадондор, гапзан, ифтихоромез, ҳосилхез, чонгудоз, чонкоҳ, ғазаболуд, воҳимаангез, чонхарош, олимтарош, завқбахшо, баднамо, белдор, ҳаяҷономез, хушнамо, заҳрдор, лулупеч, андуҳовар, дилкаш, ғамангез, хордор, девордор, саршор, нукракӯб, кордон, коркун, тарсовар, баднамо, ваҳшатовар, шуъладор, сарсаригард, қадрас, садақахӯр, даҳшатангез, табассумомез, тоқатгудоз, ёриталаб, даҳшатовар, асптоз, тездав, назаррабо, наврас, кунҷков, иштиҳоовар, қаноатбахш, худотарс, кокулдор, воҳимаангез, хонақоҳнишин, ҳаяҷономез, шамолгузар, хузнангез, хатбардор, ҳавасангез, шӯрангез, рақсдор, андуҳовар, таровар, қарздор, дилкаш, кордон, зарҳалпеч, муллонамо, рангомез.**

Мисолҳо: Дар пойгаҳ ду хар, ё зиёда аз онро якбора сар медоданд. ҳамроҳи ҳар хар як асп ҳам сар дода мешуд. Дар асп як ҷавони **асптози** хунарманд савор шуда, ба хар ягон бачаи 12-14соларо савор мекарданд. [Ёд., 2009, 134]. Як рӯз дар пеши дарвозаи бой як қатор шутур пайдо шудааст, чулу ҷағозҳои он шутурҳо ҳама аз қолинҳои нав буда, ба гардан, ба дум ва ба зонуҳои онҳо зангӯлаҳои **нукракӯб** овехта будаанд [Ёд., 2009, 50]. Ҷавони **белдор** бар рӯи он ҳалка орд пошид, боз ҳалвогарон он ҳалқаро ду қабат

карда як ҳалқаи хурд сохтанд, ки дар вай чор қабат хамир буд [Ёд., 2009, 31]. Аммо фурсате нагузашта яке аз тарфҳои вобкандиҳо пошна зад, баробари хамин як тарфи дигари онҳо кафид, ки садои вай **тоқатгудоз** буд, баробари кафидани тарф нардбони нонвое, ки дар вай кулчаҳои ширмоли дучорякӣ (чоркилограммӣ) чидагӣ буд, аз чояш парида ба ҳавз афтод [Ёд., 2009, 131]. Фарёд, нола, гиря ва зории **ёриталабии** одамони бисёр бо фашишоси 14 тарф, ки оташпошӣ мекарданд, омехта як ҳолати пурдахшате ба вудуд оварда буданд [Ёд., 2009, 131]. Мо ба деҳаи Болои Рӯд расида дидем, ки дар он ҷо ба ҷои он деҳаи ободе, ки то дирӯз буд, як харобазори **вахшатоваре** пайдо шудааст. ҳама ҳавлиҳои ин деҳа аз рег пур буд ва гӯшаи боми баъзе хонаҳо ҷо-ҷо намоён мегардид. [Ёд., 2009, 40]. Ин кас, ки мулло, эшон ва **садақахӯр** ҳастанд, ба ӯ пул намедоданд» мегӯянд ва ба қадри тавонистанашон ба ин кори хайр ҳамроҳӣ мекунанд [Ёд., 2009, 126]. Ман хостам аз ҷой хезам, аммо бобоям бо лаъличае, ки дар дасташ буд, аз сари синаам зер карда маро ба ҷунбидан роҳ надод ва баногоҳ як озори **ҷонгудозе** дар баданам пайдо шуд... [Ёд., 2009, 126].

7. Аз исму сифати феълӣ: **яхбаста, пунбакбаста, мотамзада, намоёншуда, азобдиханда, сарбаста, сабилмонда, фарзандмурда, холимонда, рангкарда, талафкарда, таъинкарда, офтобхӯрда, халосшуда, рангкарда, нокишташуда, дуздзада, кифояткунанда, таъсиркунанда.**

Мисолҳо: Мазмунаш ин буд: «талаф кардани мол, хоҳ моли худ **талафкунанда** бошад ва хоҳ аз он каси дигар, дуруст ...» [Ёд., 2009, 146]. Аммо шиками гуруснаи **сабилмонда** ба хобидан роҳ намедод [Ёд., 2009, 120]. Аз тарқиши дари хонача партави заифи ҷароғи **хирасӯзе** берун меафтод [Ёд., 2009, 128]. Оҳиста-оҳиста пеш мерафт ва навдаҳои **пунбакбастаи** токро дар оғӯши нарми худ мекашид [Ёд., 2009, 33]. Мо аз болои заминҳои кишт, ки пурбарфи **яхбаста** буд, яхмолаккунон рафта ба болои рӯд расидани худро нафаҳмида мондем [Ёд., 2009, 23]. Қарабек аввалин касест, ки ба заминҳои амлоки нокиштамонда ба номи «хорпулӣ» андоз андохт [Ёд., 2009, 190]. Дар

мо як девори кӯҳнаи афтода ва чандин сол **офтобхӯрда** буд, ки вайро ҳам ба замини чуворӣ кишта шуданӣ калла ба калла рехт [Ёд., 2009, 128]. Дар тани ӯ як курталозимии ҳазорямоқ буда, аз асбоби хона танҳо як пӯстаки кӯҳнаи пашмаш рехта, як намадчаи дарида, як кӯрпа ва чанд лӯлаболиши чағбуташи **намоёншуда** дошт [Ёд., 2009, 128].

8. Аз сифату сифати феълӣ: **навсабзида, хамгашта, тунуккардашуда, навшукуфта, саломатмонда, навборида, сафедношуда.**

Мисолҳо: Дар равшании моҳ қиравҳои бар рӯи растаниҳо пайдошуда монанди барфи **навборида** ялаққосзанон менамуданд [Ёд., 2009, 176]. Аммо сарҳои **саломатмонда** монанди шиками офтобаи сафолин пурра ва ғафс шуда буданд [Ёд., 2009, 173]. Дар зери ронҳояш ҳам болишҳои баланд мениҳод ва ба ин тарз мувозанай қомати **хамгаштаи** худро дар вақти хобидан нигоҳ медошт [Ёд., 2009, 173]. Ҳар дуи онҳо ҳам пур аз гулҳои **навшукуфта** буданд ва гули ҳар дуи онҳо ҳам хушбӯй буд [Ёд., 2009, 92].

9. Аз исму асоси замони гузаштаи феъл: **зархарид**

Мисол: Инҳо одамони беоилаву беҳавлӣ буданд, ки дар мадраса дар ҳучраи **зархариди** худ зиндагонӣ мекарданд [Ёд., 2009, 223].

10. Аз масдару сифат: **хӯрданбоб**

Мисол: - Ҳамааш занбӯруғҳои хуби **хӯрданбоб!** — гӯён модарам сухани маро тасдиқ кард ва барои тоза карда дар равған бирён кардан ба сари оташдон бурд [Ёд., 2009, 36].

11. Аз сифату асоси замони ҳозираи феъл: **навхез**

Мисол: дирӯз бо шукуфа ва сабзаҳои **навхези** худ шодӣ бар шодии кас меафзуд, имрӯз монанди хонаи мотамзадагон андӯҳовар ва ғамангез гардида буд. [Ёд., 2009, 37].

12. Аз шумораву исм: **сепохса, ҳазорямоқ, ҳафтсар, чорчилликшакл, дуошёна, сеошёна, якчашма,**

Мисолҳо: Дар тани ӯ як курталозимии **ҳазорямоқ** буда, аз асбоби хона танҳо як пӯстаки кӯҳнаи пашмаш рехта, як намадчаи дарида, як кӯрпа ва

чанд лӯлаболиши чағбуташи намоёншуда дошт. [Ёд., 2009, 44]. Пас аз он як химчаи хушки дарахти тутро ёфта оварда дар як сари вай як парраи **чорчилликшакл** баровард [Ёд., 2009, 67]. Худро ба девори **сепохса** расонида ва аз он ҷо шорида даромада сеяки вайро пахш кардааст [Ёд., 2009, 39]. Ба сари ҷанҷоли мо аз меҳмонхона як одами миёнсоли **якчашма** баромада омад, ки ӯ ҳам бухорой буда, аз хизматгорони Шарифҷон-Махдум буд [Ёд., 2009, 193]. Султонпошшо маро дида аҳволпурсӣ кард ва ба ман таъкид намуд, ки ба хонаи Тӯтапошшо нигоҳ накунам, чунки «дар он ҷо деви **хафтсар** хона монда будааст [Ёд., 2009, 293].

Вожаи чорчилликшакл сифати мураккаби тобеъ буда, ду роҳи калимасозиро аз сар гузаронидааст. Аввал вожаи чор ва чиллик алоқаманд шуда сифати мураккаби чорчилликро ба вучуд овардаанд. Сипас ба калимаи **чорчиллик** исми **шакл** ҳамроҳ шуда, вожаи мураккаби сечузъа ташкил шудааст ва ба ин васила тасвири манзараи мавриди тасвир қароргирифта возеҳу равшан ифода ёфтааст.

13. Аз сифату асоси замони гузаштаи феъл: **навбаромад**

Мисолҳо: – Ин барои ту бозичаи хуб, инро «обкашаки **навбаромад**» ном монӣ, мешавад [Ёд., 2009, 68].

14. Аз зарфу исм: **ҳозирҷавоб**,

Мисол: Ӯ бисёр зирак ва **ҳозирҷавоб** буд [Ёд., 2009, 183].

15. Аз зарфу асоси замони ҳозираи феъл: **нимрас**,

Мисол: Кукбош (сарҳои **нимрас** ва тамои сафеднашудаи ҷуворӣ)-ро бебаркаш ба хона бурдам [Ёд., 2009, 180].

Ин ҷо як нуктаи муҳим ва бисёр пуарарзишро бояд қайд намуд, ки устод Айни дар асоси қолабҳои гуногуни калимасозии сифатҳои мураккаби тобеъ (исм+сифат+пасванд, сифат+исм+пасванд, зарф+сифат+пасванд) се калима – **дилсиёҳ**, **сиёҳзамир**, **дарунсиёҳ** барои ифодаи як маъно – одами бо ниятҳои баду носолим ҷунон мӯйшикофона истифода намудааст, ки бо

шарофати интихоби бомавқеи синонимҳои гуногуни калимаҳо фасоҳату балоғати суҳанро таъмин кардааст.

Мисолҳо: Ман баъди он сӯҳбат ҷавони посбонро дар хилват дида ба ӯ таълим додам, ки худро ба он мӯйсафеди **дилсиёҳ** ба миёнаравӣ розӣ барин карда нишон диҳад [Ёд., 2009, 401]. Пири **сиёҳзамир** бошад, ҳеч аз хона дур намешуд, ки ман бо духтараш фурсати мулоқот ёбам... [Ёд., 2009, 390]. Мӯйсафеди **дарунсиёҳ** ба ваъдаи мо, ки дар бораи фош накардани розӣ худ аз мо гирифта буд, пур нашуда, аз Бухоро ба Самарқанд кӯчида рафтааст [Ёд., 2009, 404].

Дар “Ёддоштҳо” дар баробари сифатҳои мураккаби тобеи дучуза сифатҳои мураккаbero дучор омадем, ки аз се ҷузи мустақилмаъно сомон ёфтаанд. Чунончи: **чорчиликшакл, навдарсхон, миёнасаройшин, раҳравмонанд, чорбозоргард, срдардмонанд, зарбофтпӯш, себанддор, доғикунчидакдор, одамхаробкун, сарупобараҳна, молимардумхӯр, пуропурбадан.**

Калимаҳои фавқуззикрро аз рӯи муносибаташон ба ҳиссаҳои нуқта ва аз рӯи қолаби калимасозӣ чунин тасниф намудем:

1. Исм+феъл+исм: **раҳравмонанд**

Мисол: Ду тарафи ин хонаи **раҳравмонанд** — байни бинои хонаҳои зимистонӣ ва шипангу суфа гулзоре буд, ки дар вай гулҳои гуногуннави гуногунранг шукуфтагӣ буданд [Ёд., 2009, 271].

2. Исм+исм+феъл: **доғикунчидакдор.**

Мисол: Сеюми он одамҳо Муроди пахтакаш ном як одами 70-солаи қоматхамидаи сафедҷеҳраи **доғикунчидакдор** буда, чинҳои рӯяш пӯсти себи хомхушкро ба назар намоён мекард [Ёд., 2009, 320].

3. Исм+исм+сифат: **сарупобараҳна**

Мисол: Дигари онҳо шаш нафар буда, одамони **сарупобараҳнаи** деҳотӣ — саҳроии бухорӣ буданд, ки синни онҳоро аз 30-сола то 45-сола тахмин кардан мумкин буд [Ёд., 2009, 343].

4. Исм+сифат+феъл: **одамхаробкун**

Мисол: Айбашон фақат дар ин аст, ки ба муқобили ин зулмҳо ҳаракате намекунанд ва ба сабаби бисёр зулм кашидан ситамкашӣ ба онҳо одат шуда мондааст, чунон ки ба бангашон ва тарёккашон кашидани ин чизҳои **одамхаробкун** одат шуда мемонад [Ёд., 2009, 343].

5. Сифат+исм+феъл: **навдарсхон, навдарсгӯй, миёнасаройшин**

Мисол: Тағоиям **навдарсгӯй** ва шогирдонаш кам буданд [Ёд., 2009, 161]. Касони пурқобилият, ки ҳанӯз хониши худро тамои накардаанд, бо вучуди ин ба талабаҳои **навдарсхон** дарс медиҳанд [Ёд., 2009, 213].

5. Шумора+исм+исм: **чорчилликшакл**

Мисол: Пас аз он як ҳимчаи хушки дарахти тутро ёфта оварда дар як сари вай як парраи **чорчилликшакл** баровард [Ёд., 2009, 67].

6. Шумора+исм+феъл: **чорбозоргард, себанддор**

Мисол: Аммо Алихон, ки фарзанди панҷӯми бобоям буд, ба аспаш хӯрчини пурҷояшро бор карда рафтагори бозор буд, чунки ӯ чойфурӯши **чорбозоргард** буд [Ёд., 2009, 37]. Шабгардони **себанддор** ба тарафи поини бандиҳо дар рӯи Тахтапул қаровул истоданд [Ёд., 2009, 313].

Аз таҳлилу баррасии мисолҳои ҷавҳуззикр ба ҳулосае омадем, ки нави калимасозии сифатҳои мураккаби тобеъ дар асари беаволи устод Айни – «Ёддоштҳо», корбурди васеъ дошта, нависандаи нуктасанҷ дар баробари калимаҳои роиҷи забон бо сабуку услуби ҳоса калимаҳоеро низ дар асари номбурда мавриди истеъмол қарор додааст, ки бевосита ба услуби фардии муаллиф мутааллиқанд.

3.3. Сифатҳои мураккаби омехта

Дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ калимаҳои зиёд ба назар мерасанд, ки аз рӯи сохтор аз якдигар фарқ мекунанд. Фарқ миёни ин

калимаҳо аз он иборат аст, ки онҳо аз рӯйи таркиб сода, сохта, мураккаб ва таркибӣ мешаванд. Маҳз ана ҳамин хусусияти фарқкунандаи сохтори калимаҳоро ба назар гирифта, аҳли илму адаб, махсусан, забоншиносон онҳоро ба гурӯҳҳо тасниф мекунанд. Дар натиҷаи ин таснифот таркиби калимаҳо аз лиҳози фарогирии унсурҳои калимасоз, васлшавии калимаҳои мустақил ва аз рӯйи ҳамбастагии маъноӣ як мафҳумро ифода кардани якчанд калимаи мустақилмаъно муайян ва таъйин карда шуда, ҳамчун воҳиди нутқ дар нутқи хаттӣ ва шифоҳӣ истифода бурда мешаванд.

Масалан, калимаҳои сода аз як реша (гарм, шарм, наргис, чабр), калимаҳои сохта аз реша, пешванд ё пасванд (гармӣ, бешарм), калимаҳои мураккаб аз ду ва зиёда реша (садафдандон, сиёҳчашм, баландошёна), калимаҳои таркибӣ аз ду ва зиёда калима иборат буда, ҷузъҳои ҷудо навишта мешаванд (сурху сафед, сабзу хуррам, иҷтимоӣ сиёсӣ).

Бояд қайд кард, ки дар забони тоҷикӣ боз як гурӯҳ калимаҳоро вохӯрдан мумкин аст, ки аз рӯйи сохту таркиб аз мисолҳои дар боло зикршуда ба қуллӣ фарқ мекунанд. Дар сарчашмаҳои илмӣ ва адабӣ ин навъи калимаҳоро забоншиносон ва аҳли маънӣ калимаҳои мураккаби омехта ном бурдаанд. Бо туфайли ин роҳи калимасозӣ аз ибораву таркибҳои мухталиф бо ҳамроҳ кардани пешванду пасвандҳои калимаи нав сохта мешавад. Чунончи: шабнишинӣ, мондашавӣ дукаса, келинбарӣ. Ин калимаҳо аз ибораҳои шабнишастан, мондашудан, ду кас, келин бурдан ба илова кардани морфемаҳои -ӣ ва -а сохта шудаанд. Дар чунин қолаби калимасозӣ дар як вақт ҳам васлшавии асосҳо ва ҳам иштироки аффиксҳо ба мушоҳида мерасад. Бо дарназардошти ҳамаи он хусусиятҳо чунин усули калимасозӣ омехта номида шудааст [ГЗАҲТ 1985, 125].

Калимаҳои мураккаби омехта аз назари аввал ба калимаҳои мураккаб шабоҳат доранд. Лекин калимаҳои мураккаби омехта бо хусусияти хос калимасозии ба худ аз калимаҳои мураккаб фарқ мекунанд. На ҳамаи калимаҳои мураккаби ба воситаи ду ва зиёда реша ва пасвандҳои калимасоз

сохташударо ба гурӯҳи калимаҳои мураккаби омехта шомил карда метавонем. Масалан, дар сохташавии калимаҳои мураккаби ароба+каш+ӣ, ош+хона+гӣ, бад+ҳазм+ӣ, покиза+забон+ӣ, ҳаром+хӯр+ӣ ду реша ва морфемаи калимасозии -ӣ иштирок кардаанд. Лекин ба ҳеҷ ваҷҳ мо инҳоро калимаҳои мураккаби омехта гуфта наметавонем. Яъне аз рӯи шакли сохт ба калимаҳои мураккаби омехта монандӣ доранд, аммо бо усуле, ки хосси калимасозии калимаҳои мураккаби омехта аст, сохта нашудаанд. Онҳо аз исму сифатҳои мураккаб калимаҳои нав сохтаанд. Дар забони тоҷикӣ калимаҳои мураккаби ароба+каш, ош+хона, бад+ҳазм, покиза+забон, ҳаром+хӯр мавҷуданд. Аз рӯи сохту мазмунашон равшан пай бурдан мумкин, ки калимаҳои мазкур бо ду роҳи калимасозӣ сохта шудаанд.

Забоншиноси варзидаи тоҷик Ш. Рустамов дар бораи ин типҳои калимаҳои мураккаб, ки сабаби духурагӣ дар байни калимаҳои сохта, мураккаб ва мураккаби омехта мешавад, чунин андешаро ҷонибдор аст: “Исмҳое, ки як ва ё ҳар ду ҷузъи онҳо аз ҷиҳати сохт сохта мебошанд, ба гурӯҳи исмҳои омехта дохил намешаванд, чунки дар ин гуна калимаҳо аффикс танҳо ба ҷузъи алоҳидаи калима тааллуқ дошта, он ҷузъ калимасозиро ба воситаи ин суффикс пештар аз сар гузаронидааст ва ба ин восита барои ҳамчун ҷузъи калимаи мураккаб истифода шудан имконият ёфтааст[Рустамов, 1972, 68-69].

Ҳангоми мавриди омӯзишу баррасӣ қарор додани таркиби морфологии калимаҳои мураккаби омехта ҳаминро бояд ба назар гирифт, ки ин навъи калимаҳо дар як вақт аз ду ва ё зиёда реша ва пасванди калимасоз ташкил мешаванд. Дар баробари ин, пасвандҳо барои сохта шудани калимаҳои мураккаби омехта яке аз воситаҳои асосӣ ба шумор мераванд. Масалан, калимаҳои **онвақта**, **дуҳарфаро** бе ҳузури морфемаи калимасозии **-а** калимаи мураккаб ҳисобидан ҳатто маҳз аст. Агар аз таркиби калимаҳои **онвақта** ва **дуҳарфа** пасванди “-а”-ро бардорем, калимаҳои мазкур аз рӯи меъёрҳои созмонёбии ибора ба ибора табдил меёбанд. Чунончи: **он вақт** ва

ду ҳарф. Барои он ки ибораҳои мазкур ҳамчун калимаҳои мураккаби омехта шинохта шаванд, бояд ки онҳо бо пасванди калимасоз васл шаванд, то ин ки ба меъёри созмонёбии калимаҳои мураккаби омехта ҷавобгӯ бошанд.

Қайд кардан бамаврид аст, ки калимаҳои мураккаби омехта бо чунин сохтори фарқкунандашон диққати забоншиносони ватанию хориҷиро ҷалб намуда, забоншиносони рус ин роҳи калимасозро калимаҳои “мураккаби пасванддор” номгузорӣ кардаанд.

Дар сарчашмаҳои муътамади илмӣ, ба монанди “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик”, “Забони адабии ҳозираи тоҷик” ва “Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик” роҷеъ ба калимасозии калимаҳои мураккаби омехта қайдҳои ишораҳои матлуб ба мушоҳида мерасад. То имрӯз дар забоншиносии тоҷик ин усули калимасозӣ ба ғайр аз баъзе қайдҳои ишораҳо ҳамчун кори илмии алоҳида аз ҷониби ягон забоншинос мавриди омӯзишу таҳқиқ қарор дода нашудааст.

Ин усули калимасозӣ, асосан, ба исм, сифат ва зарф хос мебошад. Рисолаи илмии мо, ки бевосита ба калимасозии сифат дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ бахшида шудааст, кӯшиш мекунем, ки доираи истеъмоли ин усули калимасозиро дар калимасозии сифатҳои мураккаби омехта дар асари номбаршудаи адиб ба тариқи зерин мавриди таҳлилу баррасӣ қарор диҳем.

Чунон ки аз таҳлилу мушоҳидаи мо бармеояд, калимасозии сифатҳои мураккаби омехта дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ яке аз роҳҳои пурмаҳсули калимасозии сифат ба назар мерасад. Доираи қорбурди пасвандҳои сифатсоз дар калимасозии сифатҳои мураккаби омехта дар “Ёддоштҳо” чунин ба назар мерасад:

Дар сохтани сифатҳои мураккаби омехта пасванди -а нақши муҳим дорад. Аз рӯйи мушоҳидаи мо, бо ин пасванд дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ чунин сифатҳои мураккаби омехта ба мушоҳида расид: **сеҳарфа, шашмоҳа, яктира, яклунча, сурхшуда, панҷболора, якроҳа, пачақшуда, ҳаштмоҳа,**

харрӯза, мухточшуда, яксоата, офтобполуда, онвакта, онсола, зарбхурда, духарфа, дилмонда, фартутшуда, таъйинкарда, нимкора, дуздидашуда.

Дар “Ёддоштҳо” сифатҳои мураккаби омехтаи бо пасванди **-а** сохташуда аз рӯи сохтор ба чунин қолабҳо чудо мешаванд:

1. Исмӣ феъл: **зарбахурда, дилмонда.**

Мисолҳо: Баъд аз дидани дасти **зарбахӯрдаи** ман ҳамин қадар гуфт... [Ёд., 2009, 148]. Паллабардорон бошанд, гӯё барои ягон деҳқонро «**дилмонда** накардан» аз даҳ-дувоздаҳ ҷувол якбора бар каш сар мекарданд [Ёд., 2009, 304].

2. Сифату феъл: **фартутшуда, мухточшуда, сурхшуда, пачакшуда.**

Мисолҳо: Ў аз ин кори худ пӯшокии аҳли хонаводаро ба қадри зарур тайёр карда, ба болои ин ба мо гоҳо камтар гӯшт ва набот ҳам оварда медиҳад, ки дар ин пирӣ дар тани **фартутшудаи** мо мадоре мешавад [Ёд., 2009, 279]. – Алихон ҳар рӯз бозор меравад. Аммо ягон бор надидаам, ки барои ман ё падараш ягон кулчаи ширмол оварда бошад ва ҳол он, ки меъдаи **фартутшудаи** мо ин зағораи сабилмондаро ҳазм карда наметавонад [Ёд., 2009, 2280].

Дар ҷумлаи яқум калимаи **фартутшуда** дар таркиби ибораи исмии тани **фартутшуда** ба маънои тани абгоршуда, беҳол, бемадор омадааст. Имрӯз вожаи мазкур хоси лаҳча буда, дар осори нависандагон барои фардӣ кардани забони персонажи асари бадеӣ корбурд мешавад. Ногӯфта намонад, дар қисмати ҷануби кишварамон мардуми маҳаллӣ, махсусан насли калонсол калимаи фартутшударо дар гуфторашон ба таври фаровон истифода мебаранд.

3. Шумораву исм: **сеҳарфа, шашмоҳа, яктира, яклунча, духарфа, ҳаштмоҳа, яксоата, якроҳа.**

Мисолҳо: Дар қатори сатрҳои рақамҳо ва дар ҳошияи қоғаз калимаҳои **дуҳарфа** ва **сеҳарфаи** маъноҳояшон ба ман номаълум менамуданд

[Ёд., 2009, 266]. Ин чароғи сафолин ба шакли чароғҳои оддии **яклунча** набуда, балки ба шакли киштича сохта шуда буд, ки аз ду тараф ду лунчи пилтасӯз ва дар миёнҷояш дастгири камонӣ дошт [Ёд., 2009, 298].

4. Ҷонишину исм: **харрӯза, онвақта, онсола.**

Мисолҳо: Охир ҷуворипояҳо ҳамон кадар бисёр шуданд, ки нимаи вақти **харрӯзаамро** барои ба хона кашонда бурдани онҳо сарф мекардам [Ёд., 2009, 176]. Ин парча як марсияест, ки аҳволи **онвақтаи** худро баъд аз шаст сол ба қалам оварда ба модари худ бахшидам [Ёд., 2009, 180]. Баъди бо номи андоз гирифтани тамоми ҳосилоти **онсола**, деҳқононро қарздор ҳам карда монданд [Ёд., 2009, 89].

Пасванди **-ӣ** дар калимасозии сифатҳои мураккаби омехта серистеъмол аст. Аз рӯйи мушоҳидаи мо, бо ин пасванд дар “Ёддоштҳо” устод Айнӣ чунин сифатҳои мураккаби омехта қорбаст намудааст: **саридарахтӣ, сардарахтӣ, ордиҷуворигӣ, хиштихомӣ, равшанизардӣ, асримиёнагӣ, сармохӯрӣ, говбандӣ, зардолупазӣ, яктанобӣ, дулохсагӣ, чорбандӣ, хиштихомӣ, сангиосиёбтарошӣ, тобистоннишинӣ, соядорӣ, ошхонагӣ, танурхонагӣ, чархиосиётарошӣ, оташпуфкинӣ, нақоранавозӣ, кловарангкунӣ, шинохташуданӣ, баҳсрасонӣ, нугирӯймоли, дастурӯйшӯйӣ, равшанбаркашӣ, ҳосилгундорӣ, ордиҷуворигӣ, бухороравӣ, сармохӯрӣ, дарсхонагӣ, панҷохнафарӣ, байнихудӣ, дарсхарҷкунӣ, рӯйисаҳнӣ, сарипой, хонданашуданӣ, чизомӯзӣ, чойнӯшӣ, чубичормағзӣ, мисинакӯбӣ, миёнасарой, пуштимоҳигӣ, ғайримантиқӣ, пахтакашӣ, чойбаркашӣ, бадҳазмӣ, чархтарошӣ, бедилхонӣ, ангурпазӣ, саломгирӣ, худмурда, якунимгазӣ, таомфурӯшӣ, комузабонӣ, одамқушӣ, берунишаҳрӣ, милтиқпоқкунӣ, пӯстигусфандӣ, қўлнишинӣ, пустибазӣ, пиллагузорӣ, пиллабуғдихӣ, рӯйпӯшӣ, кафшпешмонӣ, паритовусӣ, дастархонпахнкунӣ, аспшӯй, газетахонӣ.**

Дар “Ёддоштҳо” сифатҳои мураккаби омехтаи бо пасванди **-ӣ** сохташуда аз рӯйи сохтор чунин қолабҳо ҷудо мешаванд:

1.Исм+исм+пасванд: **рӯйисаҳнӣ, сарипойӣ, ордиҷуворигӣ, чӯбичормағзӣ, пӯстигӯсфандӣ, пӯстибузӣ, паритовусӣ, кӯкнордонагӣ, пуштимохигӣ, сарбозчазодихӣ.**

Мисолҳо: Мо, талабагон, дар шабҳои барф ҳам такрори **рӯйисаҳнии** худро тарк намекардем [Ёд., 2009, 219]. Ман бошам, масҳӣ надоштам, як кафши **сарипоии** маҳаллидӯхт доштам, ки аз вай об мегузашт ва намро ба худ мекашид [Ёд., 2009, 219]. Бештарини хӯроки мо он зимистон ҳалвоитари **ордиҷуворигӣ** бо зағора буд [Ёд., 2009, 182]. Дар ин вақт қаландарбачаи дигар як чилими **чӯбичормағзии** дигарро соз кард ва давраи чойнӯшони берунаро гардиш кард [Ёд., 2009, 247]. Дар тани инҳо чомаи сурхи майдалагандаи кӯҳнаи туркманӣ ва бар сарашон телпакҳои калони дегмонанди сиёҳи **пӯстигӯсфандӣ** буд [Ёд., 2009, 343]. «Ман умедвор будам, ки баробари ғоиб шудани Ситора аз он дар «офтобам» мебарояд ва ман ўро дар зери фарангии шоҳии **паритовусӣ** ва бо рӯбанди докаи сафед тасаввур мекардам [Ёд., 2009, 372]. Мирзо Абдулвоҳид гоҳо дар хучрааш палави рағзани **кӯкнордонагӣ**, ки ба сурфа ғоида дорад, пухта додани шуд [Ёд., 2009, 372]. Аз пеши дарвозача то пешгоҳи боғча рост ба тарафи ҷануб як толори ангур сохта шуда буда, зери ин толор як роҳи пиёдагарди **пуштимохигӣ** буд [Ёд., 2009, 270]. Ман манзараи **сарбозчазодихии** саркардагони амирро дар қисми дуёми «Дохунда», дар боби «Муסיқаи навбаромад» акс кунандаам [Ёд., 2009, 224].

Бояд зикр кард, ки мисолҳои зикршуда, аз ибораҳои исмии **рӯйи саҳн, сари пой, орди ҷуворӣ, чӯби чормағз, пӯсти гӯсфанд, пӯсти буз, пари товус, донаи кӯкнор, пушти моҳӣ** бо илова кардани пасванди **-ӣ** сохта шудаанд. Ба андешаи мо, калимаҳои **чӯбичормағзӣ, пӯстигӯсфандӣ, пӯстибузӣ, паритовусӣ, кӯкнордонагӣ, пуштимохигӣ** маҳсули эҷоди нависанда ба шумор рафта, дар луғатҳо ба нудрат ба назар мерасанд. Адиби ширинкалому нуктасанҷ устод Айнӣ калимаҳои мазкурро барои рангу образи бадеӣ бахшидани қаҳрамонони “Ёддоштҳо” бо як услуби ба худ хос корбаст

намудааст, ки хеле чолибу дилнишин баромадаанд. Дар ин қолаб сохтани сифатҳои мураккаби тобеъ дар асари адиб яке аз ҷойгоҳи намоёнро касб мекунад.

Лозим ба ёдоварист, ки кўкнор гиёҳест, ки аз донаи он равған мекашанд. Инчунин дар тибби қадим давои сурфа махсуб мешудааст. Дар ҷумлаи болозикр низ равғани кўкнордонагӣ гуфтани устод Айнӣ низ ишораест ба ҳамин хусусияти шифобахшии равғани ин растанӣ.

2.Исм+бандаки изофӣ+сифат+пасванд. Аз рӯи мушоҳидаи мо, бо ин қолаби калимасозӣ дар “Ёддоштҳо” ҳамагӣ ду калима ба назар расид. Ин ҳам бошад, сифати нисбии **хиштихомӣ**, ки исми **хишт**, сифати **хом** ва пасванди **-ӣ** дар чунин қолаб: **хишти+хом+ӣ** сохта шудааст. Дигаре сифати нисбии **равғанитардӣ** мебошад. Сифати мазкур чунин сохторро доро мебошад: **равғани+тард+ӣ**. Ҳардуи сифатҳои номбаршуда аз ҷиҳати вазифаи дастурӣ ба аломат ва аз кадом чиз сохта шудани шайъ (предмет)-ро ифода мекунад.

Мисолҳо: Дар рӯ ба рӯи оғил ва собот як меҳмонхонаи **хиштихомӣ** бо суфааш бино ёфта буд [Ёддоштҳо, 2009, 15]. Хӯроки шабонаро, ки дар вақти ифтор хоҳем хӯрд, ба ёд овардам: фатири гарми **равғанитардӣ**, ки модарам пухтани онро ваъда карда буд [Ёд., 2009, 133].

3.Исм+асоси замони ҳозираи феъл+пасванд: **саломгирӣ, сармохӯрӣ, риштабарорӣ, командадихӣ**.

Мисолҳо: Аз рӯи одат азбаски молиёт ва пешкаш ҳар вақт бояд пагоҳонӣ – дар вақти **саломгирӣ** амир мерасид, амлокдор қофилаи худро аз Ғичдувон шабона бароварда гусел кардааст [Ёд., 2009, 300]. Ин Мирзо Абдулвоҳид ҳамон Мирзо Абдулвоҳиди Мунзим аст, ки аз он рӯз сар карда то охири умраш ба ман дӯсти наздик буд ва дар моҳи марти соли 1934 дар Душанбе бо бемории **сармохӯрӣ** вафот кард) [Ёд., 2009, 218]. Вақте ки маросими риштабарорӣ ба охир расида, ин беморӣ дар байни мардум камтар

шудан гирифт, ҳар ду дуохони савдогари пишоварӣ якбора аз Бухоро гум шуданд [Ёд., 2009, 611].

Вожаи **сармохӯрӣ** аз ду калимаи мустақилмаъно, яке исми маънии **сармо** ва дигаре асоси замони ҳозираи феъли **хӯр** ва инчунин пасванди **-ӣ** сохта шудааст. Аслан калимаи **сармохӯрӣ** аз нигоҳи маъноӣ луғавӣ маъноӣ аз ҳавои сард хунук хурданро ифода карда, бо калимаи хунукхӯрӣ муродиф мебошад. Аммо дар ҷумлаи ғавқ вожаи **сармохӯрӣ** на ба маъноӣ аслиаш, яъне шамоли кашидан, хунук хӯрдан, балки ба маъноӣ як навъи беморӣ омадааст. Ин мафҳумро аз мазмуни умумии ҷумла ба ҳубӣ пай бурдан мумкин аст.

Калимаи **риштабарорӣ** ба шуғли нафароне дахл дорад, ки онҳо дар замони амирҳо барои табобат кардани беморие ба ном “ришта” дар Бухоро ном бароварда буданд. Ин касалие буд, ки дар вучуди одамон пайдо шуда, шаклаш ба ришта монанд буд. Бинобар ин он беморию ришта мегуфтанд. Сартарошон барои кашидани гирифтани он риштаҳо шуғл варзида буданд ва дар ин роҳ низ муваффақ шуда буданд. Устод Айнӣ низ дар бо истифода калимаи **риштабарорӣ** ишора ба ҳамон машғулияти сартарошон ва дигар шахсони ба ин кор бандбуда кардааст.

Устод Айнӣ барои вазъу шароити замон ва ба таври реалӣ тасвир намудани воқеот дар осораш калимаҳои русиро ҳам дар шакли аслӣ ва ҳам дар вақти калимасозӣ эҷодкорона истифода кардааст. Масалан, калимаи **командадихӣ** аз калимаи **командаи** русӣ ба маъноӣ **фармон**, феъли фармоиши **деҳ** ва пасванди **-ӣ** ба вучуд омадааст.

Мисол: Забони командадихӣ ҳар чизе, ки бошад, сарбозҳо бо вай ҳаракатҳои гуногун мекарданд [Ёд., 208, 352].

4.Исму +сифати феълӣ+ пасванд: **хиштипухтагӣ**

Мисол: Чунки тарафи шарқӣ ва ҷанубии ҳавлии шайх ва тарафи ғарбиаш мазори хокӣ ва дар паси вай мадрасаи **хиштипухтагӣ** буд [Ёд., 2009, 352].

Ба андешаи мо, калимаи **хиштипухтагӣ** ба услуби баёни нависанда хос буда, манзури нависанда аз овардани ибораи мадрасаи хиштипухтагӣ но аст, ки иморати мадраса аз хишти пухта бино шудааст.

5.Сифат+асоси замони ҳозираи феъл+пасванд: **сарднӯшӣ**

Мисол: Чойи гарм дар аввали нӯшиданам монанди оби сард якбора ташнагии маро нашикаста бошад ҳам, баъд аз чанд дақиқа осудагӣ, ки ба ман дод, аз осудагӣ бо оби **сарднӯшӣ** пайдогардида зиёдтар ва бардавом буд [Ёд., 2009, 402].

Калимаи **сарднӯширо** мо дар ягон луғат пайдо накардем. Бинобар ин, мо чунин андеша доем, ки ин калима маҳсули эҷоди нависанда мебошад. Калимаи мазкур аз феъли таркибии номии **сард нӯшидан** таркиб ёфтааст. Дар чунин қолаб сохтани калима аз маҳорати баланди нависандагӣ ва аз назокату нафосати забон хеле хуб огоҳӣ доштани наисанда дарак медиҳад.

6.Шумора+исм+пасванд: **дупохсагӣ, чорбандӣ, якҳафтагӣ.**

Мисолҳо: Дар поин акаам он хумро бо тори чомашӯй **чорбанд** карда ба пушташ баст [Ёд., 2009, 158]. Як ҳавлии як дараҷа васеъ, се тарафи ин ҳавлӣ бо чор похса девор ихота ёфта, тарафи ҷанубаш бе девор буда ба боғча - рӯидарича мепайваست, ки вай бо девори **дупохсагӣ** аз заминҳои кишт чудо мешуд [Ёд., 2009, 16]. – Акаат ҳеҷ гоҳ намеравад, ӯ дарсҳои **якҳафтагиашро** такрор карда аз ёд накардааст [Ёд., 2009, 20].

7.Сифатҳои мураккаби омехтае, ки аз ду асоси замони ҳозираи феъл ва пасванди калимасозӣ -ӣ сохта шуда, вақту замонро мефаҳмонад. Мисол: Деҳқононе, ки дар асл – дар вақти **андозандозӣ** як бор тороч дида буданд, дар вақти пардохтани пули андоз тамоман хонавайрон шуданд [Ёд., 2009, 98].

Бояд махсус таъкид намуд, ки чунин қолаби калимасозӣ дар забони адабӣ кам ба назар мерасад. Дар “Ёддоштҳо” низ чи тавре ки маълум кардем, дар ин қолаб як калимаро, яъне калимаи дар боло зикршуда: (андозандоз) дучор омадем.

8.Пешоянди номӣ+исм+пасванд. Сифати мураккаби омехтаи **беруни+шаҳр+ӣ** дар асоси ҳамин қолаби калимасозӣ сохта шуда, муаллифи асар барои ҷаззоб тасвир намудани мақсадаш ибораи беруни шаҳро ба воситаи пасванди калимасози -ӣ дар шакли як калимаи мураккаб (ин ҷо ҳадаф сифати мураккаби омехта аст) баён кардааст.

Мисол: Пирак ба майдони **берунишаҳрии** машқи сарбоз рафтано муносиб дид [Ёд., 2009, 333].

Калимаи дигаре, ки дар пояи ҳамин қолаб сохта шудааст, сифати мураккаби омехтаи **болоибомӣ** мебошад.

Мисол: Дар пеши болохонаи хӯчаини чарчинфурӯш, ки меҳмонхона ба шумор мерафт, як шабгаҳӣ (рӯйи ҳавлии **болоибомии** болояш кушода) буд, ки бошандагони он ҷо шабҳои гарми тобистонро дар он ҷо гузаронда ва дар ҳамон ҷо ҳам меҳобиданд [Ёд., 2009, 379].

Калимаи **даруникуртагӣ** низ дар асоси ҳамин қолаби калимасозӣ сохта шудааст. Вожаи **даруникуртагӣ**, чи тавре ки аз тафсилоти адиб дар асар бармеояд, аз таъбири “истикоматгоҳи даруникуртагӣ”, ки ишора ба беҳучрагии нависанда ва як замон дар кӯча бе ҷойи зист монданааш далолат мекунад, ба миён омадааст. Аз нигоҳи мо, калимаи мазкур ба сабки хосаи нависанда рабт дошта, аз ҷӯёву пӯё будани адиб дар роҳи интихоби калимаву таъбирҳои дилнишин дарак медиҳад.

9. Пешоянди номӣ +ҷонишин+пасванд: **байнихудӣ**

Мисол: Вақти дарси яксоата ба мунозираҳои байни устод ва шогирдон ва ба мунозираи **байнихудии** шогирдон сарф мешуд [Ёд., 2009, 138].

10. Сифати феълӣ+масдар+пасванд. Дар забони тоҷикӣ дар ин қолаб сохта шудани сифатҳои мураккаби омехта яке аз роҳҳои беаҳсули калимасозии сифат ба шумор меравад.

Мисол:Дар натиҷа ҳарфҳои **шинохташуданӣ** ба вуҷуд омаданд [Ёд., 2009, 129].

Дар асари тарҷумаҳолии устод Айнӣ – “Ёддоштҳо” бо пасванди калимасозии -й дар баробари сифатҳои мураккаби омехтаи дучузъа сифатҳое ба мушоҳида расиданд, ки аз се ҷузъ ва пасванд таркиб ёфтаанд. Ин ҷо як нуктаи муҳимро бояд қайд намуд, ки ин қолаби калимасозӣ дар забони тоҷикӣ яке аз роҳҳои калимасозии каммаҳсули сифатҳои мураккаби омехта шинохта шудааст.

Ин сифатҳои сечузъаро мо ин тавр дастабандӣ кардем:

1.Исм+исм+асоси замони ҳозираи феъл+пасванди+й. Адиби нуктадону маънирас устод Айнӣ дар асоси ин қолаби калимасозӣ, бо вучуди он ки дар забони тоҷикӣ каммаҳсул аст, калимаҳои мураккабе (сифатҳои мураккаби омехта) сохтааст, ки аз рӯйи ҳамнишинии ҷузъҳо (калимаҳо) ва ҳам аз рӯйи мазмуну муҳтаво хеле ҷаззобу дилкаш афтаанд. Аз рӯйи ин қолаби калимасозӣ мо дар асари мавриди таҳқиқ қарордодамон чунин калимаҳоро мушоҳида намудем: **оташ+пуф+кун+й, калова+ранг+кун+й, дасту+рӯй+шӯй+й, тухм+барак+паз+й, сарбоз+ҷазо+диҳӣ, пилла+буғ+диҳ+й.** Калимаҳои мазкур аз ибораҳои **оташ пуф кардан, калова ранг кардан, дасту рӯй шӯстан, сарбоз машқ додан, тухм барак пухтан, буғ додани пилла** созмон ёфтаанд.

Мисолҳо: ...ба ошхона рафта аз он ҷо найи **оташпуфкунии** модарамро гирифт ва аз шоҳи дарахти зардолу ду химчаро шикаста гирифта, ҳамаи ин чизҳоро ба рӯи суфа овард [Ёд., 2009, 19]. Корҳои **каловарангкуниро** ҳам бо нишондоди падарам ӯ мекард [Ёд., 2009, 83]. Музыка ҳавои «марш» навохт ва сарбозҳо ҳам бо командаи «марш!» Ман тартиби **сарбозмашқдиҳии** командирони амирро дар қисми дуйӯми «Дохунда», дар бобати «Яҳудии кӯзакаш» ба тарзи мисол акс кунандам [Ёд., 2009, 317]. Дигар тарафҳои корхонаро буғхонаи **пиллабуғдиҳӣ**, анборҳои пиллагузорӣ барин биноҳо фаро гирифта буданд [Ёд., 2009, 398].

Дар асари адиб сифати мураккаби омехтаи **тухмбаракпазиро** дучор шудем, ки аз рӯйи қолаби калимасозӣ аз қолабҳои дигар аз лиҳози таркиби

морфологӣ фарқ дорад: Дар дасти баъзеи дигар дег ва кӯраи **тухмбаракпазӣ** ва монанди инҳо буд. [Ёд., 2009, 317].

Сохтори калимаи мураккаби **тухмбаракпазӣ** чунин аст: исм+асосис замони ҳозираи феъл+пасванди -ак, асосис замони ҳозираи феъл, пасванди -ӣ / **тухм+бар+ак+паз+ӣ**.

2.Исм+сифат+асоси замони ҳозираи феъл ва пасванди -ӣ. Дар ин қолаб се калимаро мушоҳида намудем: **рӯдинавбарорӣ, милтиқпоққунӣ, шахртозақунӣ**. Пояи калимаҳои мазкурро ибораҳои сохтани **рӯди нав // аз нав баровардани рӯди нав, поқ қардани милтиқ ва тоза қардани шахр** ташкил мекунад.

Мисолҳо: Амир ба чор ҳокими туман – ба қозиву раису амлоқдору миршаби Шофирком фармон фиристодааст, ки сар шуда қори **рӯдинавбарориро** ба анҷом расонанд [Ёд., 2009, 86]. Дар байни онҳо пирсолони бемор ҳам буданд, ки милтиқ бардошта наметавонистанд, бинобар ин онҳо сунбаи **милтиқпоққуниро** ба ҷои милтиқ бардошта ба машқ омада буданд ва дар айнаи замон он сунба ба он пирони бемор дар роҳ рафтани вазиғаи асоиро низ адо менамуд [Ёд., 2009, 334]. Дар мавриди **шахртозақунӣ** ҳам ҳукумат ризо ва фатвои уламоро лозим шумурд [Ёд., 2009, 418].

3. Исм+зарф+асоси замони ҳозираи феъл+пасванд: **қафшпешмонӣ**.

Мисол: Ман мусофири кӯлобӣ будам, дар Бухоро ҳавлӣ надоштам, аз сирри **қафшпешмонӣ** ҳам, ки аз ҷумлаи «қаромати» он даргоҳ буд, хабардор будам [Ёд., 2009, 389].

4.Шумора+исм+асоси замони ҳозираи феъл+пасванди -ӣ. Дар асари мавриди таҳқиқ қароргирифта дар ин қолаб мо калимаи **ҷорпобандиро** мушоҳида намудем, ки аз назари луғавӣ ва сохтор ҷолиби диққат аст.

Мисол: Дар пеши дарвоза ва пайваста ба дарвозахона як оғили поҳсагӣ ва дар қатори оғил як соботи **ҷорпобандии** поҳсагӣ буда... [Ёд., 2009, 15].

5.Шумора+шумора+шумора+пасванди -й. Дар қолаби мазкур калимаи **дучорякӣ** ба назар расид. Ин калима дар замони зиндагии устод Айнӣ мавриди корбаст қарор дошт. Ногуфта намонад, ки имрӯз он ҳамчун истилоҳи замони пеш ёд карда мешавад. Истилоҳи мазкур барои ченаки ашё ба кор бурда мешуд.

Мисол: Баробари кафидани тарф нардбони нонвое, ки дар вай кулчаҳои ширмоли **дучорякӣ** (чоркилограммӣ) чидагӣ буд, аз ҷояш парида ба ҳавз афтод [Ёд., 2009, 146].

6. Шумора+шумора+асоси замони ҳозираи феъл+пасванд. Дар ин қолаб дар асар танҳо як калима ба назар расид: **дахякдихӣ**.

Мисол: Соатҳои ҳашт бо сарчунбонии қозикалон ва қушбегӣ, ки ин фармони ишоратии онҳо буд, маросими **дахякдихӣ** сар мешуд [Ёд., 2009, 529].

Дар калимасозии сифатҳои мураккаби омехта бо пасванди -й бо иштироки чор ҷузъи маънодор сохта шудани калима маъмул нест. Лекин дар “Ёддоштҳо” устод Айнӣ дар ин қолаб калимаи **яксадубисттангагиро** истифода кардааст, ки ба назари мо ягон ҷузъи он бемавқеъ наомадааст.

Мисол: Баъзе муллоёне, ки хушомадгӯи ва назарпастиро ба дараҷаи аъло расонда бошанд, аз дасти пешхизмати оламиён он бастаи **яксадубисттангагиро** гирифта, аввал ба лабони худ бурда мебӯсиданд, баъд аз он ба чашмони худ бурда мемолиданд [Ёд., 2009, 530].

Ҳамин тариқ, бо ин усули калимасозӣ дар асари мавриди таҳқиқ нависанда дар қолабҳои гуногун сифатҳои ҷолиби диққат сохта, тавонистааст, ки дар натиҷа бо услуби фардии эҷодиаш нисбат ба дигар нависандагону шоирон фарқ карда меистад. Маҳз ана ҳамин паҳлуи эҷодии нависанда барои дар сатҳи ҷаҳонӣ муаррифӣ гаштани асарҳои нависанда заминаи мусоду арзандаро фароҳам меорад. Гузашта аз ин, барои умри ҷовидона бахшидану дар замири ҳар хонандаи соҳибзавқ нисбат ба осори адиб тухми муҳаббату садоқат коштаи мусоидат мекунад. Мо ин хусусиятҳои

олиро сари ҳар як ҷумлаи дилошуб дар “Ёддоштҳо” бо завқи тамои мушоҳида намудем.

Басомади сифатҳои мураккаби “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айни [Ҷадвали №3] чунин ба назар мерасад:

Ҷадвали № 3. Басомади сифатҳои мураккаб

Сифатҳои мураккаби пайваст	Сифатҳои мураккаби тобеъ	Сифатҳои мураккаби тобеи омехта
22	619	92

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи диссертант]

Хулоса, аз таҳлили сарчашмаҳои илмиву адабӣ ва маълумоти дастурҳои таълимии ба соҳаи забоншиносӣ бахшидашуда маълум гаридид, ки роҳу усулҳои калимасозии сифатҳои мураккаб ба мисли калимасозии вандӣ (пешвандиву пасвандӣ) дар забоншиносии тоҷик мақоми барҷаставу шоистаро ишғол мекунад. Ин роҳи калимасозии сифат дар асари тарҷумаҳои устод Айни – “Ёддоштҳо” яке аз роҳҳои сурмаҳсултарини калимасозии сифат маҳсуб ёфта, адиби нуктасанҷу маънирас аз ин усули калимасозии сифат фоидаи пурфайз бардоштааст.

Бо дарназардошти маводи ғирдовардаамон дар асоси “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айни ба чунин хулоса омадем:

1. Маълум гардид, ки доираи калимасозии сифати мураккаби пайваст дар “Ёддоштҳо”-и устод Айни ба мисли забони адабии ҳозираи тоҷик маҳдуд аст. Адиб дар асоси ин қолаби калимасозии сифат, асосан, он калимаҳоро дар асари мавриди назар қорбааст намудааст, ки дар забони адабӣ маъмул ва дар осори дигар адибон ва истифодаи умум қарор доранд. Афзалияти қорбурди калимаҳои дар ин қолаби калимасозӣ сохташуда дар асари мазкури адиб дар он зоҳир мегардад, ки устод Айни он калимаҳоро дар “Ёддоштҳо” бо дарназардошти тамоми паҳлуҳои маъноӣ дар тарозуи ақл санҷидаву бо ҷилбури андеша сайқал зада, дар асараш чунон

мавридшиносона ба кор бурдааст, ки забони асари нависандаро ҷозибу дилрастар гардонидааст;

2. Калимасозии мураккаби тобеъ барои сареху муъҷаз баён намудани фикр имконияти хубу файзбахшро фароҳам меорад. Ин қолаби калимасозиро дар калимасозии ҳамаи ҳиссаҳои нутқ мушоҳида кардан мумкин аст. Ин навъи калимасозии сифат дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ яке аз ҷойҳои намоёнро ишғол намуда, адиб дар ин қолаби калимасозӣ дар баробари калимаҳои маъмулу забонзади забонамон боз калимаҳое сохтааст, ки ба услуби хосаи нависанда мансуб аст;

3. Дар баробари ни, тавассути ин қолаби калимасозӣ қудрату имконоти калимасозии ин ҳиссаи мустақилмаъноӣ нутқ (сифат) аз нуқтаи назари ба василаи аз ибораҳои гуногуни озоди синтаксисӣ, махсусан, ибораҳои изофӣ ва ибораҳои фразеологӣ сохта шудани калимаҳои нав муайян карда мешавад. Осори устод Айнӣ дар миёни эҷодиёти дигар адибони замонаш ҳамчун намунаи олиии ибрат фарқ карда меистад. Асари “Ёддоштҳо”-и адиб аз ин миён истисно набуда, ганҷинаи пурбаракати захираи луғавии забонамонро бо калимаҳои нав бой гардонидааст.

4. Чунон ки айён аст, барои сохтани калимаҳои мураккаб, алалхусус, сифатҳои мураккаб аз рӯйияк қолаби муайян пайваست шудани вожаҳои аз лиҳози семантикӣ гуногун ва як маъноӣ ҷадидро ифода кардани онҳо саҳми ҳар як ҳиссаи нутқ ба таври назаррас ба мушоҳида мерасад. Дар калимасозии сифат низ дар қолаби калимасозии сифатҳои мураккаби тобеъ қариб ҳамаи ҳиссаҳои мустақилмаъноӣ нутқ истифода мешудааст. Устод Айнӣ низ аз ин имконоти бойи калимасозии сифатҳои мураккаби тобеъ эҷодкорона истифода намуда, қудрату тавоноии ҳиссаҳои гуногуни нутқро дар таркиби сифатҳои мураккаби тобеъ ҳамчун ҷузъи асосӣ ва ҷузъи тобеъ ба назар гирифта, калимаҳое сохтааст, ки назирашон дар забони адабӣ кам ба назар мерасанд.

5. Омӯзишу таҳлили мавод нишон дод, ки нависандаи забардаст “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ барои барҷаста ва нашонрастар нишон додани ходисаву воқеаҳои ҷолиб, ба риштаи тасвир кашидани симои қаҳрамононои асар ва ба таври реалӣ нишон додани ҳасби ҳоли ҷисмониву рӯҳии онҳо бештар сифатҳои мураккаби тобеъро истифода кардааст.

6. Дар низоми калимасозии сифатҳои мураккаб калимасозии сифатҳои мураккаби омехта ҷойгоҳи муайяну хоссаеро ишғол мекунад. Ин усули калимасозӣ дар забони адабии тоҷик маъмул буда, адибон аз ин роҳи калимасозӣ дар мавридҳои зарурӣ истифода кардаанд. Устоди каломӣ мансур Садриддин Айнӣ низ ба монанди дигар адибон аз ин қолаби калимасозӣ самаранок истифода намудааст. Дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ ҳангоми калимасозии сифатҳои мураккаби омехта пасвандҳои **-ӣ, -а, -ак** самаранок мавриди қорбаст қарор гирифтаанд. Дар асари номбурда сифатҳои мураккаби омехтаро аз рӯйи ҷузъҳои онҳо ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст: дучузъа, сеҷузъа, чорҷузъа инчунин бисёрҷузъа. Сифатҳои мураккаби омехтаи дучузъа ва сеҷузъа дар асари мавриди таҳқиқ қорбурди васеъ дошта, доираи истифодаи сифатҳои мураккаби омехтаи чорҷузъа ва бисёрҷузъа маҳдуд аст.

ХУЛОСА

Ҳамин тариқ, аз омӯзишу таҳқиқи масъалаҳои гузошташуда ба натиҷаҳои зерин расидем:

1. Аз замонҳои қадим барои ҷолибу рангин, сареху муъҷаз ифода кардани фикр аҳли қалам аз воситаҳои гуногуни забонӣ истифода мекарданд. Ба ин нукта, махсусан, шоирону нависандагон мароқ зоҳир кардаанд. Онҳо кӯшидаанд, ки аз ганҷинаи бойи забонамон беҳтарин дурдонаҳои маъниро мӯйшикофона суфта карда, пешкаши ҳаводорону завқмандони каломи бадеъ гардонанд. Албатта, барои ба ин ҳадаф ноил шудану маҳбубият пайдо кардан адибону шоирон дар баробари истифодаи воситаҳои гуногуни тасвири бадеъ аз тарзу воситаҳои мувофиқи вожасозӣ ибораорой ва ҷумласозӣ низ истифода кардаанд.

Яке аз воситаҳои муҳимме, ки барои инкишофи захираи луғавии осори адибон, умуман забони тоҷикӣ хизмат мекунад, ин роҳҳои гуногуни калимасозӣ мебошад. Рушду инкишофи ягон забонро бе калимасозӣ тасаввур кардан ғайриимкон аст, зеро калимасозӣ барои сохтани калимаҳои нав шароити мусоид фароҳам оварда, истеъмоли калимаву ифодаҳои бегонаро (иктибосӣ) дар забонамон маҳдуд месозад. Дар ин росто, ниёғони мо низ ба муҳимияти ин масъала таваҷҷуҳи хоса зоҳир намуда, дар аксари осори илмӣ бахшидашон ба масъалаи вожасозӣ таваҷҷуҳ дода шудааст [1-М; 6-М].

2. Садриддин Айний аз зумраи он нависандагонест, ки дар баробари истеъмоли калимаҳои иқтибосӣ аз роҳҳои гуногуни калимасозӣ истифода намуда, калимаҳои зиёд офаридааст, ки асоси таркиби луғавии забони насри бадеии адибро ташкил мекунанд. Нақши калимасозӣ дар насри бадеии адиб мавқеи бузург дорад. Ў аз усулҳои гуногуни калимасозӣ, махсусан, калимасозии сарфӣ (морфологӣ) ҳамчун воситаи муҳими парҳез аз калимаҳои бегона эҷодкорона истифода кардааст [15-М].

3. Маълум аст, ки ҳар як ҳиссаи нутқ вазифа ва хусусиятҳои хоси худро дорад. Сифат ҳамчун яке аз калонтарин ҳиссаҳои нутқ бо хусусияти калимасозии аз дигар ҳиссаҳои нутқ фарқ мекунад. Дар «Ёддоштҳо»-и устод С. Айнӣ ин хусусиятҳои калимасозии сифат ҳангоми сохтани калимаҳои нав ба воситаи пешванду пасвандҳо ва калимасозии навъи мураккаб баръало мушоҳида мешавад. Дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ ҳамзамон бо истифодаи сифатҳои гуногун, ба монанди сифатҳои аслий ва нисбӣ дар навбати худ ба воситаи пасвандҳои маъносоз аз ҳиссаҳои гуногуни нутқ сифатҳои зиёд сохтааст, ки тобишҳои гуногуни маъноӣ касб карда, бевосита ба сифат гузаштаанд [7-М; 8-М].

4. Адиби маъруф аз роҳҳои калимасозии сарфӣ сифат, яъне калимасозӣ ба воситаи вандҳо (пешванду пасвандҳо) ва мураккабшавӣ моҳирона истифода кардааст. Аммо калимасозии пасвандии сифат дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ мақоми барҷаста дошта, нависанда аз он хеле самаранок истифода кардааст [2-М; 3-М].

5. Пешвандҳои **ба-, бо-, дар-, бар-** ба гурӯҳи пешвандҳои камистеъмол шомил буда, дар асари мавриди таҳқиқ ба монанди забони адабии муосири тоҷик бо ин пешвандҳои сифатсоз калимаҳои зиёд истифода нашудааст. Пешванди **то-** дар калимасозии сифат ҳамчун пешванди бемаҳсул маъруф аст. Дар «Ёддоштҳо» бо ин унсури калимасоз танҳо калимаи **томақтабӣ** дида шуд [20-М].

6. Дар «Ёддоштҳо» пасвандҳои сифатсози **-ӣ, -нок, -манд, -она** ва **-гар** аз рӯйи дараҷаи истеъмол ва маҳсулноки ба гурӯҳи пасвандҳои калимасозии сермаҳсул дохил мешаванд. Адиби нуктасанҷу маънирас бо пасванди **-она 62 калима**, бо пасванди **-нок 18 калима**, бо пасванди **-манд 7 калима**, бо пасванди **-гар 11 калима** сохтааст [1-М; 2-М; 3-М].

7. Пасвандҳои **-а, -вар, -ин, -онӣ** ба гурӯҳи пасвандҳои каммаҳсул шомиланд. Нависанда монанди дигар адибони классикӣ муосир калимаҳои тайёри дар ихтиёрашон бударо истифода намудааст [6-М; 17-М].

8. Пасвандҳои **-ик, -ак, -акӣ, -ам, -ваш, -гун, -фом ва -чак** шомили пасандҳои бемаҳсуланд. Дар «Ёддоштҳо» бо пасвандҳо калимаҳо ангуштшуморанд, яъне аз рӯйи бемаҳсулиашон танҳо як калимагӣ месозанду халос. Масалан, бо пасванди **-гун** вожаи **гандумгун**, бо пасванди **-ик** вожаи **торик**, бо пасванди **-ам** вожаи **шинамро** мушоҳида намудем [6-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Аз таҳлилу натиҷаҳои мавзӯи таҳқиқотӣ метавон чунин нуктаҳои зеринро ба сифати тавсияҳои амалӣ пешниҳод намуд:

1. Таҳқиқи ҳамаҷонибаи калимасозии сифат дар заминаи асари тарҷумаҳои Садриддин Айнӣ – “Ёддоштҳо” барои муайян намудани ташаккулу таҳаввул ва роҳҳои калимасозии сифат ва ҷойгоҳи осори устод Айнӣ дар самти нигоҳ доштани анъанави калимасозии ниёгонамон мавқеи муҳим доранд;

2. Натиҷаҳои бадастомадаи пажӯҳиш метавонанд дар асоси маводи ҷамъовардашуда аз “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ, ки, асосан, дар заминаи қолабҳои тайёри роҳҳои калимасозии гузаштагонамон ба роҳ монда шуда, инчунин, суҳанпардозҳои ҷолибу навоариҳои нависандаи хушсалика – Садриддин Айнӣ барои қолабҳои нави калимасозӣ маводи муътамади илмӣ дода метавонанд;

3. Мавриди зикр аст, ки бо дарназардошти муназзам ва ба таври густурда тараққӣ ёфтани яке аз шохаҳои муҳимми илми забоншиносӣ – калимасозӣ, таркиби луғавии забони тоҷикӣ ғанӣ гашта, ба қабулу воридшавии калимаҳои зиёди иқтибосӣ ниёз намеронад;

4. Диссертатсия барои олимони соҳаи забоншиносӣ, муаллимони шохаҳои мухталифи илми забоншиносӣ барои ихтисосҳои филологӣ мактабҳои олии касбӣ, муассисаҳои миёнаи касбӣ ва миёнаи умумӣ маводи файзбахши назариявӣ амалӣ дода метавонад;

5. Дар “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ ҳадафмандона мавриди қарор гирифтани вандҳову вандгунаҳо барои пойдор нигоҳ доштани анъанави хуби калимасозиву суҳанпардозӣ ва устувори таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ мусоидат менамоянд;

6. Сифатҳои мураккаб бо тамоми хусусиятҳои сохторию маъноияш дар “Ёддоштҳо”-и устод Айнӣ дар қатори дигар вожаҳои бо тариқи калимасозии вандӣ сохта шуда аҳаммияти баланди назарӣ ва амалӣ дошта, барои такмили минбаъдаи доираи калимасозии сифатҳои мураккаб мусоидат менамояд.

7. Таҳқиқи мазкур барои омода намудани луғати калимасозии сифат дар “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ заминаи муътамадро ба миён меорад.

РҶҶХАТИ АДАБИЁТ

А) РҶҶХАТИ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

І. Асарҳои илмӣ:

1. Айнӣ, С. Кулӣёт [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе, 1963. – Ҷ.6. – 415 с.
2. Алескерова, Т. А. Словообразующие оморфемы в персидском языке [Текст] / Т. А. Алескерова. – АКД. – Баку, 1964. – 29 с.
3. Алиев, С.С. Полусуффиксации в системе словообразование в современном таджикском языке в сопоставлении с персидском [Текст] / С.С. Алиев. – АКД. – Душанбе, 1979. – 55 с.
4. Алиев, Б.Т. Глагольная лексика в «Гаршоспном» Асадии Туси [Текст] / Б.Т. Алиев. – АКД. – Душанбе, 1999. – 24 с.
5. Ализода, С. Сарфу наҳви тоҷикӣ [Матн] / С.Ализода. – Душанбе, 2006. – 79 с.
6. Аловиддинов, Б. Д. Роҳҳои калимасозӣ дар забони муосири тоҷикӣ (воситаи таълимӣ) [Матн] / Б. Д. Аловиддинов. – Душанбе, 2023. – 140 с.
7. Амлоев А. Я. Калимасозии сарфии исм дар насри бадеии Фазлиддин Муҳаммадиев. [Матн] / А. Амлоев – Душанбе, 2016. – 152 с.
8. Амонова, Ф. Опыт онамасиологического исследования деривационной системы современного персидского языка [Текст] / Ф. Амонова – АКД. – М., 1990. – 55 с.
9. Амонова, Ф. Именное аффиксальное словообразование в современном персидском и таджикских языках: Учебное пособие [Текст] / Ф. Амонова. – Душанбе, 1982. – 55с.
10. Амонова, Ф. Нақши нимвандҳо дар калимасозии форсӣ ва масоили воҷасозӣ дар онамасиология [Матн] / Ф. Амонова. Ахбороти Академияи илмҳои Ҷ.Т. – 1991, №4. – С. 24-25.
11. Ахмедова, Ҷ. Шаклҳои феълӣ бо ёридиҳандаи «истодан» дар забони ҳозираи тоҷик [Матн] / Ҷ. Ахмедова. – Сталинобод, 1961. – 123с.

12. Аҳмадова, Ў. Аффиксҳои муштараквазифа ва мавқеи онҳо дар таълими забони модарӣ [Матн] / Ў. Аҳмедова. // Мактаби советӣ, 1970, №9. – С. 18-21.
13. Ахмедҷонова, Н. А. Словообразование имён существительное и прилагательных в современном литературном персидском языке [Текст] / Н. А. Ахмедҷонова.– АКД. –Тошкент. – 1956.-31
14. Баҳор, М. Сабкшиносӣ. [Матн] / М. Баҳор. – Қ. 2. Ҷ. 1-2. – Техрон, 1937.
15. Бертелс, Е. Э. Грамматика персидского языка [Текст] / Е. Э. Бертелс. – М. 1922. – С. 47-53.
16. Берёзин, Н. Грамматика персидского языка [Текст] / Н. Берёзин. – Казан, 1983...с.
17. Бобомуродов, Ш., Муминов, А. Луғати мухтасари калимасозии забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Ш.Бобомуродов, А. Муминов Дастури таълимӣ. – Душанбе, 1983.- 120с.
18. Боголюбов, М. Н. К древнеиранскому словообразованию. [Текст] / М. Н. Боголюбов– Изв. АН СССР. Сер. лит. И яз., 1978.Т. 38.№1.-
19. Бойматова Н. К. Семантическое поле концепта “красота” в таджикской и анлийской лингвокультурах. [Текст] / Н. К. Бойматова– Душанбе, 2021. – 152 с.
20. Бузургзода, Л., Ниёзмӯҳаммадов, Б. «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик». [Матн] / Л. Бузургзода, Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Қ. 1. Фонетика ва морфология. Барои мактабҳои миёнаи попура ва миёна. – Сталинобод, 1946. – С.73-91.
21. Василевская, В. А. Словосложение в русском языке. [Текст] / В. А. Василевская– М., 1962, 132 с.
22. Ваҳҳобов, Т. Устод Айни ва лексикографияи тоҷик [Матн] / Т. Ваҳҳобов // Ҳақиқат зодаи баҳс аст. –Хучанд: Хуросон, 2010. –С. 198.

23. Виноградов, В. В. Об основном словарном фонде и его словообразующие роли в истории языка. [Текст] / В. В. Виноградов // Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина. – М., 1952.
24. Виноградов, В. В. Вопросы современного русского словообразования. [Текст] / В. В. Виноградов // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975. –С. 155-166.
25. Виноградов, В. В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии. [Текст] / В. В. Виноградов // Избранные труды. Исследования по русской грамматике. – М., 1975.- С. 166 - 221.
26. Герценберг, Л. Г. Морфологическая структура слова в древних индо-иранских языках. [Текст] / Л. Г. Герценберг. – М., 274с.
27. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии [Матн] – Сталинобод, 1956.- 229 с.
28. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Фонетика ва морфология / Муҳаррирони масъул: Ш. Рустамов, Р. Ғаффоров. [Матн] – Душанбе: Дониш, 1985. – Ҷ. 1. – 356 с.
29. Григорьев П. Р. О взаимодействии словосочетания и аффиксации. [Текст] / П. Р. Григорьев // Вопросы языкознания, 1961, №5. – С.71-77.
30. Григорьев, П. Р. О границах между словосочетанием и аффиксацией. [Текст] / П. Р. Григорьев, 1956. №4.
31. Ғаффоров, Р. Устод Айни ва забони адабии имрӯзаи тоҷик. [Матн] / Р. Ғаффоров // Мактаби советӣ, 1978, № 4.- С. 20-25.
32. Ғаффоров, Р. Нависанда ва забон. [Матн] / Р. Ғаффоров – Душанбе, 1977- 270 с.
33. Ғаффоров, Р. Сухансанҷ ва суханвар. [Матн] / Р. Ғаффоров –Душанбе, 1999. – 99 с.
34. Ғаффоров, Р. Забон ва услуби романи «Одамони ҷовид»-и Раҳим Ҷалил. [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе, 1966. – 223 с.

35. Ғоиб Мирзоев. Хушае чанд аз хирмани сухан. [Матн] / Мирзоев Ғоиб – Душанбе: «Промэкспо», 2018. – 244 с.
36. Давлатова, М. Сермаъноии феълҳои сода дар «Зайнул- ахбор» -и Гардезӣ. [Матн] / М. Давлатова Дар кит.:Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1962.- С. 139-146.
37. Давлатова, М. Глагольная лексика и глагольное словообразование в «Зайнул- ахбор» Гардези. [Текст] / М. Давлатова в. АКД. – Душанбе, 1969. – 25с.
38. Давронов, А. Языковые особенности «Кобуснаме» Унсурулмаоли Кайковуса. [Текст] / А. Давронов АКД. – Душанбе, 1980. –21с.
39. Джахангиров, Т. И. Словообразующие синоморфемы в персидском языке. [Текст] / Т. И.Джахангиров: АКД. – Тбилиси, 1984 – 24 с.
40. Додихудоев, Р. Х. Герценбург Р. Г. Таърихи забони тоҷикӣ. [Текст] / Р. Х. Додихудоев – Душанбе, 1988. – 216с.
41. Жирков, Л. Персидский язык. (Элементарная грамматика) [Матн] / Л. Жирков. –М., 1927– С. 1959-1960.
42. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олии Қ. 1. [Матн] – Душанбе, 1973.- 452с.
43. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика, морфология. Китоби дарсӣ барои факултети филологияи мактабҳои олии Қ. 1. [Матн] – Душанбе, 1982.- 462с.
44. Забоншиносии тоҷик. [Матн] /– Душанбе, 1980.- 280с.
45. Зелеман, К.Г., Жуковский, В. А. Краткая грамматика новоперсидского языка. [Текст] / К.Г. Зелеман, В. А Жуковский– СПТ, 1990. – 170 с.
46. Земская, Е. А., Кубрякова, Е. С. Проблемы словообразования в современном этапе. [Текст] / Е. А. Земская, Е. С. Кубрякова // Вопросы языкознания, 1978, №6. – С. 112-123.

47. Зехнӣ, Т., Бақозода, Ҳ. Сарф дар мактабҳои миёна (бо ҳатти лотинӣ). [Матн] / Т. Зехнӣ, Ҳ. Бақозода. – Сталинобод, 1935. – С. 57-69. с.
48. Зехнӣ ва Бақозода. Сарфи забони тоҷикӣ. [Матн] / Зехнӣ ва Бақозода. – Душанбе, 2010. -153
49. Зехнӣ, Т. Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ. [Матн] / Т. Зехнӣ – Душанбе, 1987.-326с.
50. Зоҳидов, А. Влияние русского языка на словообразование таджикского литературного языка. [Матн] / А. Зоҳидов. – АКД. – Душанбе, 1992.-26 с.
51. Исмоилов, И. Мавқеи суффикси **-она** дар калимасозии зарф. [Матн] /Исмоилов И. // Мактаби советӣ, 1964, №12. – С. 13 -16.
52. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби ҳикояҳои Ҳаким Карим. [Матн] / Б. Камолиддинов – Душанбе, 1962. – 186 с.
53. Камолиддинов, Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ. [Матн] / Б. Камолиддинов – Душанбе, 1992. – 128 с.
54. Камолова, Г. Хусусиятҳои морфологии забони «Маҷмӯъ-ут-таворих». [Матн] / Г. Камолова– Душанбе, 1974. – 92 с.
55. Кенджаев, Ю. Лексические и словообразовательные особенности «Таърихи Байҳаки» Абулфазла Байҳаки. [Текст] / Ю. Кенджаев. – АКД. – Худжанд, 2004. -24 с.
56. Кожина, М. Н. Стилистика русского языка. [Текст] / М. Кожина Н. – М., 1977. – 222 с.
57. Кубрякова, К. С. Что такое словообразование. [Текст] / К. С. Кубрякова –М., 1965.-80с.
58. Кумахов, М. А. О соотношении морфемного строения слова и словообразования. [Текст] / М. А. Кумахов // Вопросы языкознания, 1963, №6. – С. 107 – 120.

59. Косимов, О. Суффиксальное словообразование имён существительных в «Шахнаме» А. Фирдауси.[Текст] / О. Косимов. – АКД.– Душанбе, 1988. – 24 с.
60. Кӯчаров, А. Таҳрири адабӣ ва ғаъолияти муҳарририи С. Айнӣ. [Матн] / Кӯчаров А. – Душанбе, 2013. – 140с.
61. Қосимова, М. Як навъи ибораҳои феълӣ. [Матн] / М. Қосимова // Мактаби советӣ, № 10. С. 17-19.
62. Қосимова, М. Сухан бояд ба дониш дарҷ кардан. [Матн] / М. Қосимова – Душанбе, 2005. – 136 с.
63. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / М. Қосимова – Душанбе, 2003. – 490 с.
64. Қосимова, М. Ганҷи сухан. [Матн] / М. Қосимова – Душанбе, 2013. – 620 с.
65. Левковская, К. А. Словообразование. [Текст] / К. А. Левковская–М., 1954. – 35 с.
66. Лившиц, В. А. О внутренних законах развития таджикского языка. [Текст] / В. А. Лившиц Изв. общ. наук. АН Тадж. ССР. – Сталинобод, 1954, № 5. – С. 87-104.
67. Лившиц, В. А. Согдианские слова в таджикском языке. [Текст] / В. А. Лившиц. – А. А. Таджикской язык, 1957, №11. – С. 31- 43.
68. Лопатин, В. В. Русская словообразовательная морфемика. [Текст] / В. В. Лопатин – М., 1977. – 316 с.
69. Мақолаҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. [Матн] / – Ленинобод, 1968.- 80 с.
70. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Н. Маъсумӣ – Сталинобод, 1959. – 294 с.
71. Масъумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. [Матн] / Н. Маъсумӣ – Душанбе, 1976. – 75 с.

72. Масъумӣ, Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 2. Забоншиносӣ. [Матн] / – Н. Маъсумӣ Душанбе, 1980.-350 с.
73. Маъсумӣ, Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. [Матн] / Н. Маъсумӣ – Душанбе, 1966. – 267 с.
74. Маъруфов, Д. Аз таърихи грамматикаи забони тоҷикӣ. [Матн] / Д. Маъруфов. – Самарқанд, 1984. – 29с.
75. Масъалаҳои забоншиносӣ. [Матн] / – Душанбе, 1975. – 315 с.
76. Миллер, Б. В., Керимова, А. А. Таджикский язык. [Текст] / Б. В. Миллер, А. А. Керимова. – М., 1966. – С. 212-236.
77. Мирзоева, А. Забони адабиёти классикӣ ва муносибати он ба забони имрӯзаи тоҷик. [Матн] / А. Мирзоева // Шарқи Сурх, 1949, № 4. – С. 7-15.
78. Мирзоев, А. Фарқҳои семантикии суффикси -ак [Матн] / А. Мирзоев // Барои адабиёти сотсиалистӣ. – 1936. №10-11. – С. 16-20.
79. Мирзоев, Ғ. Именное суффиксальное словообразование в современном таджикском языке. [Текст] / Ғ. Мирзоев. – АКД. – Душанбе, 1987.-20 с.
80. Мирзоева М.М. Лексическая и фразеологическая синонимия в художественных произведениях С. Айни. [Матн] / М.М.Мирзоева Душанбе: Олами дониш, 2017. 398с.
81. Муҳаббатова, А. Истилоҳоти варзишии забони форсӣ. [Матн] / А. Муҳаббатова. – Душанбе, 2007. – 25 с.
82. Муҳаммадиев, М. Луғати синонимҳои забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Муҳаммадиев – Душанбе, 1993. – 272 с.
83. Муҳаммадиев, М. Роҳи лексикӣ-семантикии калимасозӣ. [Матн] / М. Муҳаммадиев // Мактаби советӣ. 1972, № 9. С. 27-30.
84. Муҳаммадиев, М. Принципҳои асосии калимасозии забони тоҷикӣ. [Матн] / М. Муҳаммадиев. Дар кит.: «Масъалаҳои забони тоҷикӣ» . – Душанбе, 1967. – С. 37– 45.

85. Муҳаммадвуд, Саломов. Вижагиҳои савтӣ, маъной ва маҷозӣю фразеологии забони шеърӣ тоҷикӣ (Дар асоси ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV). [Матн] / Саломов Муҳаммадвуд– Душанбе, 2017. – 266 с.
86. Наливкин, В. П. Руководство к практическому изучению персидского языка. [Текст] / В. П. Наливкин – Самарканд, 1900. С. 126-131.
87. Насимӣ, Н. Луғати калимасозии феъл дар насри С. Айни. [Матн] / Н. Насимӣ – Кӯлоб, 1992. – 49с.
88. Насимӣ, Н. Словообразование глагола в языке Садриддина Айни. [Текст] / Н. Насимӣ – Душанбе, 1992. АКД – 22с.
89. Насриддинов, А. Лексикаи «Шамс-ул-луғот» ва муносибати он ба забони ҳозираи тоҷик. [Матн] / А. Насриддинов. Дар кит.: Забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1984.- С. 171-189.
90. Ниёзӣ, Ш. Таркибҳои морфологии ҷузъҳои феълии номӣ. [Матн] / Ш. Ниёзӣ //Мақтаби советӣ, 1954, № 4. – С. 34-36.
91. Ниёзӣ, Ш. Н. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ / Ш. Н. Ниёзӣ // Очеркҳои грамматикаи забони тоҷикӣ. Ҷузъи 7 – Сталинобод, 1954. – 50 с.
92. Ниёзӣ, Ш. Калимасозӣ дар исм. [Матн] / Ш. Ниёзӣ // Мақтаби советӣ, 1949, №1. – С. 12-19.
93. Ниёзӣ, Ш. Феълҳои таркибии номӣ дар забони тоҷикӣ. [Матн] / Ш. Ниёзӣ // Мақтаби советӣ, 1954, № 3. – С. 20- 28.
94. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Абдусалом Дехотӣ ва забоншиносии тоҷик. [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов //Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1965. – С. 48-54.
95. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Н. Забоншиносии тоҷик. [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов –Душанбе, 1970. – 386 с.
96. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Баъзе масъалаҳои забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов – Душанбе, 1965. -92 с.
97. Ниёзмӯҳаммадов, Б., Бузургзода, Л. Морфологияи забони тоҷикӣ / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Л. Бузургзода // Дурахши ахтари сӯзон: 380 таҳия,

- тавзеҳ ва тасҳеҳи Валии Самад. – Душанбе: Матбуот, 2013. – Ҷ. II. – С. 151-252.
98. Низомова, С. Калимасозии сарфӣ дар «Хамса»-и Низомии Ғанҷавӣ. [Матн] / С. Низомова – Душанбе: матбааи ВКД – 2010.- 178 с.
 99. Низомова, С. Ф. Калимасозӣ дар насри бадеӣ ва публицистии Садриддин Айнӣ. Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филология / С. Ф. Низомова. – Душанбе – 2019. – 328 с.
 100. О внутренних законах развития таджикского языка. Изд. А.Н. Тадж. Яз. Отд-ние. Общ. наука. – 1954, № 5. – С. 81- 102.
 101. Оранский, И. М. Иранские языка. [Текст] / И. М. Оранский– М., 1963.- 203 с.
 102. Основы иранского языкознания. Новоперсидские языки. [Текст] – М., 1982. – 527 с.
 103. Отахонова, Х. Чанд масъалаи забон дар номаҳои устод Айнӣ. [Матн] / Х. Отахонова Забон ва замон (Маҷмуаи мақолаҳо). Душанбе, Деваштич, 2006. С. 43-52
 104. Очерк по лексикологии языка дари. – М., 1973. – 162 с.
 105. Парвиз, Нотилии Хонларӣ. Баҳсе дар сохтани феъл. [Матн] / Нотилии Хонларӣ Парвиз. // Таърихи забони форсӣ. Ҷ. 2. – Эрон, 1349 шамсӣ. – 432с.
 106. Пейсиков, Л. С. Транспозиция как способ словообразования в иранских языках. [Текст] / Л. С. Пейсиков. –Дар кит.: Иранская филология. – Л., 1964. –С. 14 -26.
 107. Пейсиков, Л. С. К истории словообразования от именных глаголов в персидском языке. [Текст] /Л. С. Пейсиков. – Дар кит.: Иранские языкознание. М., 1976. с.
 108. Пейсиков, Л. С. Лексикология современного персидского языка. [Текст] / Л. С. Пейсиков. – М., 1975.- 207 с.

109. Пейсиков, Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка / Л. С. Пейсиков. – М.: Изд-во МГУ, 1975. – 207 с.
110. Потиха, З. А. Современное русское словообразование З. А. Потиха. [Текст] / З. А. Потиха. – М., 1970. – 384 с.
111. П., Толис. Повест ва ҳикояҳо. [Матн] / Толис П. – Душанбе, 1966, - 567 с.
112. Расторгуева, В. С., Керимова, А. Система таджикского глагола. [Текст] / В. С. Расторгуева, А. Керимова – М., 1964. – 291 с.
113. Расторгуева, В. С. Краткий очерк грамматики таджикского языка / Расторгуева В. С. // Таджикско-русский словарь. Под редакцией М. В. Рахими и Л. В. Успенской. – М.: Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1954. – С. 529- 570
114. Расторгуева, В. С. Среднеперсидский язык. [Текст] / В. С. Расторгуева. – М., 1966. – 160 с.
115. Раупов, Ҳ. «Фарҳанги ҷаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс. [Матн] / Ҳ. Раупов – Душанбе. 1973. – 191 с.
116. Рауфов Х. С. Айнӣ ва лексикаи забони адабии тоҷик. [Матн] / Х. Раупов – Душанбе: Дониш, 1978. - 46 с
117. Розенфельд, А. З. Вспомогательное функция глагола «доштан» в современном персидском языке. [Текст] / А. З. Розенфельд Дар кит.: Советская востоковедения. 1947. – С. 305- 310.
118. Розенфельд, А. З. Материалы исследования сложносоставных глаголов в современном таджикском литературном языке. [Текст] / А. З. Розенфельд. Дар кит.: Очерки по грамматике таджикского языка. Вып. 1. – Сталинабад. – 1953. – 47 с .
119. Розенфельд, А. З. Глагол. [Матн] / А. З. Розенфельд – Сталинабад, 1954. – 80 с.
120. Розенфельд, А. З. Словообразование глагола в юговосточных говорах таджикского языка. [Текст] / А. З. Розенфельд // У межвузовская

научное конференция по иранской филологии. Тезис докладов. – Душанбе, 1966.- С. 204 – 205.

121. Розенфельд, А. З. Таджикско-русский деалектный словарь / Юго-восточный Таджикистан. [Текст] / А. З. Розенфельд – Л. 1982.- 240с.
122. Рустамов, Ш. Таркиби морфологӣ ва калимасозии исм. [Матн] / Ш. Рустамов. // Мактаби советӣ, 1969, №1. – С. 7-14.
123. Рустамов, Ш. Як навъи исмҳои мураккаб. [Матн] / Ш. Рустамов. //Мактаби советӣ, 1971, №5. – С. 21-25.
124. Рустамов, Ш. Оид ба калимасозӣ ва ҳусни баён. [Матн] / Ш. Рустамов. // Садои Шарқ, 1971, № 6. – С. 114 – 124.
125. Рустамов, Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1972.- 77с.
126. Рустамов, Ш. Исм [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1981. – 220 с.
127. Рустамов, Ш. Мулоҳизаҳо дар хусуси калимаи «гоҳ» [Матн] / Ш. Рустамов. // Маориф ва маданият, 1969, 12 июн.- С. 4.
128. Рустамов, Ш. Давлати Сомониён ва забони адабии тоҷик. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе, 1999.- 168 с.
129. Рустамов, Ш. Мақоми забон. [Матн] / Ш. Рустамов.– Душанбе, 1996. – 300 с.
130. Рустамов, Ш.Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм. [Матн] / Ш. Рустамов. –Душанбе, 1972.- 89с.
131. Рустамов Ш. Калимасозии факки изофат. [Матн] / Ш. Рустамов. // Мактаби советӣ, 1971, №12. – С. 24-36.
132. Рустамов, Ш. Як қолиби калимасозии исм. [Матн] / Ш. Рустамов. // Масъалаҳои забоншиносӣ. – Душанбе, 1975. – С. 42-48.
133. Рустамов, Ш. Ба исм гузаштани сифат. [Матн] / Ш. Рустамов. // Мактаби советӣ, 1970, №3. – С. 25-28.
134. Сабзаев, С. М. Лексика таджикского персидского памятника XI в. «Кашф –ал- маджуб». [Матн] / С. М. Сабзаев. – Душанбе, 1982.- 28с.

135. Саймиддинов, Д. Вожашиноси забони форсии миёна. [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001.-310 с.
136. Соболева, П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия. [Матн] / П. А. Соболева -М., 1980.
137. Сиёев, Б. Очеркҳо доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик. [Матн] / Б. Сиёев. – Душанбе, 1968. – 164 с.
138. Смирнова, Л. П. Забони «Таърихи Сиистон». [Матн] / Л. П. Смирнова – Сталинобод. – 1959, – С. 143 с.
139. Таджиев Д. Причастие настоящего времени на -анда в таджикском литературном языке. [Текст] / Д. Таджиев // Известия. Акад. наук. Тадж. ССР. – 1952. – С. 46-56.
140. Тилавов, Б. Мақоми суффикси -гар ва -гарӣ [Матн] / Б. Тилавов // Маориф ва маданият. – 1979. 16 январ.
141. Тимофеев, К.А. Заметки о словообразовании. [Текст] / К.А. Тимофеев // Вопросы грамматики: Сб.ст. к 75-летию акад. И. И. Мишенева. – М; Л.,1960.
142. Тоҳирова, Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Қ. Тоҳирова– Душанбе, 1967.- 34 с.
143. Халилов, А. Калимасозӣ бо изофат. [Матн] / А. Халилов // Мактаби советӣ, 1960, № 5. С. 26-30.
144. Холматова, С. Способы передачи префиксальных глаголов на таджикский язык. [Текст] / С. Холматова. – АКД. – Душанбе, 1969. – 26 с.
145. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо. [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе, 2010. – 143 с.
146. Хоркашев, С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ. [Матн] / С. Хоркашев. –Душанбе: Маориф, 2014, -120с.
147. Хоркашев, С. Калимасозии суффикси -ак дар шеваи ҷануби шарқӣ. [Матн] / С. Хоркашев // Тезисы докл. апрельской научно-теоретической

конференции профессорско-преподавательского состава ТГУ им. В. И. Ленина. –Душанбе: Сино, 1994, с. 62-63.

148. Хоркашев, С. Словообразования имён существительных в южных и юго-восточных говорах таджикского языка. [Текст] / С. Хоркашев– Душанбе, 2016. –239.
149. Хоркашев, С. Мавкеи пасванди -акй дар шеваи чануби шарқӣ . [Матн] / С. Хоркашев // Пажухиш ва дастовард. -Душанбе: ДДОТ ба номи Садриддин Айни, 2007, с.14-19.
150. Хоркашев, С. Бо пасванди -й (-гӣ) сохтани исмҳои маънӣ. [Матн] / С. Хоркашев // Маҷмуаи илмӣ методӣ (Силсилаи маводи филологӣ доир ба назария ва таълими забони тоҷикӣ). -Душанбе: ДДОТ ба номи С. Айни, 2009, с.3-9.
151. Хоркашев, С. Пасвандҳое, ки исми маънӣ месозанд. [Матн] / С. Хоркашев // Ахбори АИ ҚТ, шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. -Душанбе: Дониш, 2009. - С. 249-255.
152. Хоркашев, С. Қолаби нави калимасозии исм. [Матн] / С. Хоркашев // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). Бахши «филология». 4/1(129). 2014. - С.29-34.
153. Хоркашев, С. Ду нигоҳ ба масоили калимасозӣ. [Матн] / С. Хоркашев // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. -Душанбе, 2014, №1 (56). - С.337-344.
154. Хоҷа, Ҳасани Нисорӣ. Чаҳор гулзор. [Матн] / Хоҷа Ҳасани Нисорӣ. – Душанбе, 1998. – 116 с.
155. Хоҷаев, Д. Қайси Розӣ ва лафзи шеваи дарӣ. [Матн] / Д. Хоҷаев // Илм ва ҳаёт, 1993. №9/12. – С. 15 – 16.
156. Хоҷаев Д. Ташаккул ва таҳаввули забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна. [Матн] / Д. Хоҷаев– Душанбе, 1998. – 150 с.
157. Хоҷаев, Д. Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва афкори забоншиносии ӯ. [Матн] / Д. Хоҷаев – Душанбе, 2004. – 124 с.

158. Хоҷаев, Д. Гуфтори накӯ кӯҳан нагардад. [Матн] / Д. Хоҷаев – Душанбе, 2011.–229 с.
159. Хоҷаев, Д. Баъзе мулоҳизаҳо дар бораи корбурди ду вожа. [Матн] / Д. Хоҷаев Дар кит.: Забон - рукни тоат. Маҷмуаи мақолаҳо. Китоби панҷум. – Душанбе, 2011.- 168 с.
160. Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. [Матн] / Д. Хоҷаев– Душанбе, 2013. – 344 с.
161. Хоҷаев, С. Забони адабии тоҷик дар ибтидои асри XX [Матн] / С.Хоҷаев: Дар асоси материали «Тухфаи аҳли Бухоро» - и Мирзо Сирочи Ҳаким. – Душанбе, 1987. – 168 с.
162. Хоҷамуҳаммади, Муҳаммадзод. Калимасозӣ дар ашъори Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ. [Матн] / Муҳаммадзод Хоҷамуҳаммад. Х. Муҳаммадзод. – Душанбе: “Маориф ва фарҳанг”, 2008.
163. Хусрави, Фаршедвард. Шеваи вожагузинӣ ва воҷасозии Фирдавсӣ. [Матн] / Фаршедвард Хусрав. // Фарҳанг, 1991, №9. – С. 27-30.
164. Ҳалимов С. Калимасозии исм дар забони адабии тоҷик (аз рӯи забони «Гулистон»- и Саъдӣ) [Матн] / // Масъалаҳои забон ва адабиёт. Қ. 1. [Матн] / Душанбе, 1975. – С. 283-307.
165. Ҳумоюн, Фарруҳи Абдурахим. Дастури ҷомеи забони форсӣ. [Матн] / Фарруҳи Абдурахим Ҳумоюн – Техрон, 1338. – 1272 с.
166. Чхидзе, Т. Д. Именное словообразование в персидском языке. [Текст] / Т. Д. Чхидзе –Тбилиси, 1969. – 141 с.
167. Шамси, Қайси Розӣ. Алмӯъҷам. [Матн] / Розӣ, Шамси Қайс– Душанбе, 1991. – 232 с.
168. Шанский, Н. М. Очерки по русскому словообразованию. [Текст] / Н. М. Шанский. – М., 1968. – 312 с.
169. Шанский, Н. М. Основы словообразовательного анализа. [Текст] / Н. М. Шанский. – М., 1993. – 56 с.

170. Шарофов, Н. Инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик дар солҳои 40-ум. [Матн] / Н. Шарофов. – Дар кит.: Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1967. – С. 155-169.
171. Шарифов, Б. Хусусиятҳои морфологии «Баоеъ-ул -вақоеъ»-и Восифӣ. [Матн] / Б. Шарифов–Душанбе, 1985. – 232 с.
172. Шарова, Е. Н. Отглагольные формы с суффиксом -гӣ в современном таджикском языке. [Текст] / Е. Н. Шарова. – АКД. – Сталинабад, 1954. – 22 с.
173. Шоев, М. Омоморфемаи -й . [Матн] / М. Шоев // Мақтби советӣ, 1980, № 5.- С. 20-23.
174. Шокиров. Т. Адиб, забон ва услуб. [Матн] / Т. Шокиров. – Душанбе, 2001. – 175 с.
175. Шукуров, М. Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад. [Матн] / М. Шукуров – Душанбе, 1985.- 368 с.
176. Шукуров, М. Забони мо ҳастии мост. [Матн] / М. Шукуров – Душанбе , 1991. – 232с.
177. Шукуров, М. Калимасозии такрори исм. [Матн] / М. Шукуров //Мақтаби советӣ, 1973, №6. – С. 13-15.
178. Эшонҷонов, А. Вазифаи грамматикӣ ду асоси феъл дар исмсозӣ. [Матн] / А. Эшонҷонов. –Дар кит.: Маҷмуаи илмӣ институтҳои давлатии педагогӣ ба номи Т. Г. Шевченко. Ҷ. 2, 1995. – С. 89.- 95.

II. Луғатҳо:

175. Луғатномаи осори С. Айний. [Матн] / –Душанбе: Дониш, 1976. -236с.
176. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёсуллуғот. Ҷилди 1. – Душанбе, 1987. – 480 с.
177. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёсуллуғот. Ҷилди 2. – Душанбе, 1988. –416с.
178. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёсуллуғот. Ҷилди 3.– Душанбе, 1989. – 304 с.
- 179.Муҳаммадхусейн Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷ. 1. – Душанбе, 1993.-416 с.
180. Муҳаммадхусейн Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷ. 2. – Душанбе, 2004.-424 с.

181. Сирочуддини Алихони Орзу. Чароғи ҳидоят.– Душанбе, 1992. – 288 с.
182. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 1. – М., 1969. – 951с.
183. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷ. 2. – М., 1969. – 951с/
184. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.1 –Душанбе, 2008. – 950с.
185. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷ.2 –Душанбе, 2008. Ҷ.2 . – 945с.
186. Фарҳанги тоҷикӣ ба русӣ. (Зери таҳрири Д.Саймиддинов, С.Д.Холматова).–Душанбе, 2006. –813с.
187. Луғати русӣ-тоҷикӣ.–М., 1985.- 1280с

III. Манбаъ:

188. Айнӣ, С. Ёддоштҳо. Сарредаксияи илмӣи энциклопедияи миллии тоҷик. [Матн] / С. Айнӣ– Душанбе, 2009. – 404 с.

РЎЙХАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМӢИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ ДОИР БА МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

- [1-М]. Шаҳнозаӣ, Т. Калимасозии пасвандҳои -нок ва -манд дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ [Матн] / Т. Шаҳнозаӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2022. – №4. – С.57-62.
- [2-М]. Шаҳнозаӣ, Т. Калимасозии пасванди -ӣ (-гӣ, -гӣ) дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / Т. Шаҳнозаӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2022. – №6. – С. 56-61.
- [3-М]. Шаҳнозаӣ, Т. Калимасозии пасвандҳои -она дар «Ёддоштҳо»-и С. Айнӣ [Матн] / Т. Шаҳнозаӣ // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – №2. – С.68-73.

- [4-М]. Амлоев, А.Я., Шаҳнозаи, Т. Мавқеи истеъмоли пешвандгунаҳои пур- ва хуш- дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни [Матн] / А. Я. Амлоев, Т. Шаҳнозаи // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф. Силсилаи илмҳои педагогӣ ва психологӣ. – Душанбе, 2023. – №3 (43). – С.284-290.
- [5-М]. Амлоев, А. Я. Шаҳнозаи, Т. Калимасозии пешванди но- дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни [Матн] / А. Я. Амлоев, Т. Шаҳнозаи // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – №7. – С.35-40.
- [6-М]. Шаҳнозаи, Т. Калимасозии пасванди -а дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни [Матн] / Т. Шаҳнозаи // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2024. – №7. – С.76-81.
- [7-М]. Шаҳнозаи, Т. Калимасозии сифатҳои мураккаби омехта дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни [Матн] / Т. Шаҳнозаи // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2024. – №9. – С.78-85.
- [8-М]. Шаҳнозаи, Т. Доираи истифодаи пешвандгунаҳои дил- ва сер- дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни [Матн] / Т. Шаҳнозаи // Паёми Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. – Душанбе, 2025. – №2 (115). – С.50-55.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмуаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

- [9-М]. Шаҳнозаи, Т. Нақши асари «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айни дар тарбияи насли наврас [Матн] / Т. Шаҳнозаи // Маводи онлайн видеоконференсияи илмию амалии байналмилалӣ дар мавзӯи «Нақши муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ дар таъмини рушди устувори минтақа дар ҳошияи саноатикунории босуръати кишвар» (Кӯлоб: ДДК ба номи А.Рӯдакӣ, 13 ноябри соли 2020. – Душанбе, 2020. – С.170-174

- [10-М]. Шаҳнозаи, Т. Калимасозӣ дар забони адабии тоҷик [Матн] / Т.Шаҳноза // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ дар мавзуи «Тамоили муосири таълими забон дар Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Душанбе: ДБССТ, 12-уми феввали соли 2022). – Душанбе, 2022. – С.464-466.
- [11-М]. Шаҳнозаи, Т.Меъёрҳои калимасозии сифат дар забони тоҷикӣ [Матн] / Т. Шаҳноза // Маводи конференсияи донишгоҳии илмӣ-назариявии устодону донишҷӯёни Муассисаи давлатии «Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон» дар мавзуи «Самтҳои асосии таъмини саноатикунории босуръати иқтисодиёт дар пасманзари ҳадафҳои стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Душанбе: ДБССТ, 29-30 апрели соли 2022). – Душанбе, 2022. – С.145-147.
- [12-М]. Шаҳнозаи, Т. Калимасозии сифатҳои мураккаби тобӣ дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / Т. Шаҳноза // Материалы Международной научно-практической конференции на тему «Языковые особенности и проблемы перевода художественного наследия Джалолиддина Балхи» (Душанбе: РТСУ, 05 октября 2022 года). – Душанбе, 2022 – С. 64-71.
- [13-М]. Шаҳнозаи, Т. Вазифаҳои дастурӣ ва имкониятҳои калимасозии пешванди бе- дар «Ёддоштҳо»-и Садриддин Айнӣ [Матн] / Т. Шаҳноза // Маводи конференсияи донишгоҳии илмӣ-назариявии устодону донишҷӯёни Муассисаи давлатии «Донишгоҳи байналмилалии сайёҳӣ ва соҳибкории Тоҷикистон» бахшида ба солҳои 2022-2026 дар мавзуи : «Нақши сайёҳӣ, соҳибкорӣ ва саноат дар раванди амалисозии ҳадафҳои стратегии Ҷумҳурии Тоҷикистон (солҳои рушди саноат)» (Душанбе: ДБССТ, 24-24 апрели соли 2023). – Душанбе, 2023. – С.356 -360.
- [14-М]. Амлоев, А.Я., Шаҳнозаи, Т. Мавқеи пасванди -она дар осори Садриддин Айнӣ ва аҳаммияти он ба адабиёти муосири тоҷик [Матн] / А.Я.Амлоев, Т. Шаҳноза // Маводи конференсияи илмӣ-амалии

ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Татбиқи технологияҳои иттилотию коммуникатсионӣ ва низомҳои зехнӣ дар соҳаҳои иқтисодиёти Ҷумҳурии Тоҷикистон» (Душанбе: ДДССТ, 25 ноябри соли 2023). – Душанбе, 2023. – С.213-219.

- [15-М]. Шаҳнозаӣ, Т. Калимасозии пасванди -гар дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни [Матн] / Т. Шаҳноза // Маводи конференсияи илмӣ-амалии байналмилалӣ бахшида ба Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ дар мавзӯи «Забон – намоёндаи хотираи гузаштаи таърихӣ ва ҳозира» (Душанбе: ДДССТ, 20-уми феввали соли 2024). – Душанбе, 2024 - С. 101-103.
- [16-М]. Шаҳнозаӣ, Т.Мавқеи истеъмоли калимасозии сифат дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни [Матн] / Т. Шаҳнозаӣ // Маводи конференсияи илмӣ-амалӣ дар мавзӯи «Масоили мубрами илми муосир» (Душанбе: ДДССТ, 25-26 апрели соли 2024). – Душанбе, 2024. – С.634-635.
- [17-М]. Шаҳнозаӣ, Т. Калимасозӣ ба воситаи пешванд ва пасвандҳо дар «Ёддоштҳо»-и С. Айни [Матн] / Т.Шаҳноза // Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Рушди хизматрасониҳои гумрукӣ дар шароити иқтисоди рақамӣ» (Душанбе: ДДССТ, 15-уми ноябри соли 2024) – Душанбе, 2024. – С.41-47.
- [18-М]. Шаҳнозаӣ, Т. Калимасозии сифатҳои мураккаби пайваст дар «Ёддоштҳо» - и Садриддин Айни [Матн] / Т.Шаҳноза // Материали Междонародной научно-практической конференции на тему «Endless Light in Science» (Алмато, 31 январь 2025 г.). – Алматы, 2025.– С. 70-75.
- [19-М]. Шаҳнозаӣ, Т. Калимасозии сифатҳои мураккаб дар «Ёддоштҳо» - и Садриддин Айни [Матн] / Т.Шаҳноза // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ «Забон-падидаи олитарини ҷомеа» (Душанбе: ДДССТ, 20-уми феввали соли 2025). – Душанбе, 2025. – С.112-117.

[20-М]. Шаҳнозай, Т. Калимасозӣ ба воситаи пешвандҳои “ба-, бар-, бе-” ва пасвандҳои “-манд” дар «Ёддоштҳо»-и С.Айнӣ [Матн] / Т.Шаҳноза //Маводи конференсияи байналмилалӣ илмӣ-амалӣ «Забон-падидаи олитарини ҷомеа» (Душанбе: ДДССТ, 20-уми феввали соли 2025) – Душанбе, 2025. – С.117-122.